

**Львівський державний університет
безпеки життєдіяльності**

М.С. КОВАЛЬ, З.В. ГІПТЕРС

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

Зведений словник-довідник

Львів – 2020

УДК 316.34(038)(477)
К 56

Рецензенти: **Г. П. Васянович**, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності

І. В. Козубовська, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціології і соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Г. В. Товканець, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики початкової освіти Мукачівського державного університету.

**Рекомендовано Вченою радою Львівського державного університету
безпеки життєдіяльності
(Протокол №11 від 29.05.2019 р.)**

Коваль, Мирослав Стефанович.

Соціальний захист : зведений словник-довідник. Навчально-методичний посібник / М. С. Коваль, З. В. Гіптерс. — Львів: ЛДУ БЖД, 2020. — 329 с. (20,5 ум.друк.арк.)

У зведеному словнику-довіднику подано зміст основних понять і категорій, вживаних у вітчизняній та іноземній літературі з соціальної роботи, соціальної антропології, етнографії, етики, економічної теорії, права, соціології, психології, педагогіки тощо. Їх тлумачення відповідає сучасним вимогам і може бути використано як довідковий матеріал. Подаються спеціальні терміни, котрими послуговуються соціальні педагоги у своїй дослідницькій практиці, а також загальноживані слова, що стосуються соціального забезпечення, історії освіти, служби цивільного захисту, економічного розвитку України.

Широко представлено термінологію наукових напрямів, що інтенсивно розвиваються (економіки, соціальної роботи, соціології, психології та інших), а також тлумачення слів іншомовного походження.

Навчально-методичний посібник призначено для фахівців соціальної роботи, соціальної педагогіки, безпеки життєдіяльності, психології тощо, а також для здобувачів закладів вищої освіти, аспірантів, учителів та учнів загальноосвітніх шкіл, коледжів, ліцеїв, практикуючих спеціалістів із соціального забезпечення, профспілкових активістів, учасників волонтерського руху та недержавних громадських об'єднань.

© М. С. Коваль, 2020
© З. В. Гіптерс, 2020
© ЛДУ БЖД, 2020

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А а

Б б

В в

Г г

Ґ ґ

Д д

Е е

Є є

Ж ж

З з

И и

І і

Ї ї

Й й

К к

Л л

М м

Н н

О о

П п

Р р

С с

Т т

У у

Ф ф

Х х

Ц ц

Ч ч

Ш ш

Щ щ

Ь ь

Ю ю

Я я

ПЕРЕДМОВА

Проблемі соціального захисту (спеціальність 231 – соціальна робота) належить важливе місце в підготовці майбутніх фахівців у вищій школі. Актуальність цього зведеного словника-довідника зумовлена значно ширшим охопленням поняття особистості при розкритті проблеми «соціальний захист» порівняно з поняттям «соціальне забезпечення». Водночас, оскільки дисципліна «соціальна робота» активно входить у систему вищої освіти і є обов'язковою у закладах вищої освіти, наявність зведеного словника-довідника «Соціальний захист» допоможе здобувачам вищої освіти отримати систематизовані знання.

У роботі над словником враховувалась особливість сучасного соціально-економічного стану в державі: війна на сході, непомірний тягар оплати комунальних послуг, суцільне зубожіння переважної більшості населення, порушення правил співжиття, насилля у різних його проявах тощо.

Читачам допоможуть коментарі та практичні поради щодо застосування законодавчих актів України для захисту таких соціально уражених верств населення, як особи з інвалідністю, учасники АТО і ООС, самотні громадяни, пенсіонери, діти-сироти, багатодітні сім'ї та прийомні родини.

Новизна розробленого навчально-довідкового видання полягає у значно ширшому представленні сучасних соціально-захисних можливостей порівняно з іншими, нині існуючими в Україні, але більш вузькими за своєю соціально-захисною спрямованістю, виданнями. Навчально-методичний посібник також охоплює широкий спектр наукових галузей, пов'язаних з проблемами соціального захисту: це, зокрема наукові поняття психології (вікові особливості людини, девіантна поведінка), педагогіки (виховання, перевиховання), права (трудові відносини), економіко-соціальної політики держави (субсидія), а також психолого-педагогічної, гуманітарної підготовки фахівця служби цивільного захисту, який професією обрав діяльність в екстремальних умовах, та інші.

У словнику (з грец. *запас*; *систематизований набір даних з певної галузі знань*, що дає змогу людині зорієнтуватися в ній) представлено понятійний апарат соціального захисту з боку держави (додаткові виплати, субсидії, законодавчі акти підтримки малозабезпечених родин, ветеранів війни, учасників АТО і ООС) та пошуки громадськими організаціями, недержавними інституціями шляхів соціального захисту. Показано роль і діяльність громадських формувань, профспілових організацій, волонтерського руху, який набув особливого поширення у зв'язку з військовими подіями на сході держави. Зокрема, подано тлумачення понять соціального захисту, якими оперують у своїй діяльності профспілки, це: правовий захист, дотримання трудового законодавства, безпека життєдіяльності, охорона праці і техніка безпеки.

Наведені статті подаються зі стислими науковими коментарями про позначені явища та факти. При цьому використаний також власний досвід авторів, накопичений упродовж тривалого часу професійної наукової та викладацької діяльності у сфері теоретичної, прикладної та практичної педагогіки, педагогічної психології, психології праці, безпеки життєдіяльності, економічної педагогіки тощо.

Проблеми європейської та вітчизняної духовної історії останніх сторіч, становлення суверенної України розкриваються у статтях про науковців, які уславили нашу державу, економістів, правників, культурно-освітніх та церковних діячів, організаторів спортивно-пожежних та парамілітарних організацій, які формували в народі почуття свободи, незалежності, патріотизму.

Подаються терміни, котрими користуються соціальні працівники, соціальні педагоги у своїй дослідницькій практиці, а також загальнонавживані слова, що стосуються соціального забезпечення, історії освіти, безпеки життєдіяльності, економічного розвитку України. У словнику широко представлено термінологію наукових напрямів, що інтенсивно розвиваються (соціальної роботи, соціології, психології, економіки тощо), а також тлумачення слів іншомовного походження.

Важливою складовою роботи є значний обсяг використаної вітчизняної та зарубіжної літератури, зокрема сучасних дисертаційних досліджень у галузі соціальної педагогіки, безпеки життєдіяльності, психології, права, економіки; методичних рекомендацій, матеріалів ЗМІ щодо діяльності громадських організацій, недержавних об'єднань соціально-захисного спрямування.

Зведений словник-довідник адресований для використання у практичній роботі студентам закладів вищої освіти, викладачам та аспірантам, учителям та учням загальноосвітніх шкіл, коледжів, ліцеїв, профтехучилищ, практикуючим спеціалістам із соціального забезпечення, профспілковим активістам, учасникам волонтерського руху, фахівцям недержавних громадських об'єднань, а також усім, хто цікавиться проблемами соціального захисту.

Навчально-методичний посібник «Соціальний захист: зведений словник-довідник» не претендує на повне охоплення проблеми, оскільки перед людьми щодень постають нагальні питання і факти сучасності, котрі потребують відповідей, розгляду, вирішення. Автори будуть вдячні за всі рекомендації та пропозиції, що можуть прислужитися для доопрацювання, вдосконалення структури та змісту зведеного словника-довідника.

А

АБСТРАКТНЕ І КОНКРЕТНЕ (від лат. *abstractus* — відокремлений, *concretus* — згущений, ущільнений) — категорії діалектичної логіки, в яких відображено діалектику відокремленості й цілісності в системному функціонуванні і розвитку явищ дійсності та її відтворення у процесі пізнання. Конкретне — це реально існуючий об'єкт (окрема річ чи система речей) як цілісне утворення у внутрішній суттєвій єдності всіх його сторін, зв'язків і відношень, єдине ціле в усіх його часткових і особливих проявах. Конкретне є «єдністю у багатоманітності». Абстрактне є певною стороною конкретного у своїй відносній самостійності, відірваності від конкретного, його однобічним проявом. Тому абстрактне — це не тільки окреме, відірване від загального, а й загальне безвідносно до окремого.

АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ — один із різновидів людського мислення. Сутність А. м. полягає у виробленні понять, суджень, умовиводів і здатності оперувати ними. Абстрактне (пояснювальне) мислення виростає на ґрунті узагальнення даних емпіричного пізнання. Якщо відчуття дають відображення одиничного і конкретного, то мислення й слово відображають загальне й абстрактне. Саме завдяки А. м. людина розкриває істотні зв'язки і відношення речей, об'єктивні закони розгортання явищ і подій. Щоб виробити поняття про будь-який предмет або явище дійсності, людина у процесі мислення використовує численні чуттєві сприйняття, піддаючи їх аналізу, синтезу абстрагуванню від другорядного і неістотного, а також узагальненню. Унаслідок цих складних мислительних операцій виробляються поняття як відбитки необхідних і суттєвих властивостей, сторін, ознак предметів і явищ.

АБСУРД (від лат. *absurdus* — безглуздий, нісенітний) — 1) У математиці та логіці — твердження, що не має ніякого сенсу в межах цієї теоретичної системи, принципово несумісне з нею. Проте твердження, що є абсурдом у цій системі, може мати сенс в іншій. 2) У повсякденному слововживанні — безглуздя, нісені-

тниця. 3) У психології — безглузді твердження, вислови, позбавлені раціонального смислу. Можуть виникати як наслідок розладів психіки, а також свідомого відходу від істини.

АБУЛІЯ (від грец. — нерішучість) — термін патопсихології, вживається на означення хворобливого ослаблення або втрати волі. А. виступає як безвольність, незібраність, невміння спрямовувати свої психологічні зусилля в напрямі досягнення мети, нездатність ухвалювати рішення і діяти. Незначні прояви А. можуть переборюватися шляхом тренування, виховання в людини вольових якостей. Сильні прояви А. є симптомом хвороби, і людина, у якої вони помічені, потребує спеціального медико-психологічного лікування.

АВАНТЮРНА ДІЯ (франц. *avanture* — пригода, те, що випадково трапляється) — акції не співмірні з реальними цілями і можливостями індивіда. А. д., зазвичай, ризиковані, позбавлені стабільного кінцевого успіху, часто зумовлені нечесними і корисливими розрахунками. Конкретним виявом А. д. є такі антиподи моральної поведінки, як необ’єктивна інформація, прагнення одержувати від суспільства більше, а віддавати йому менше; у науковій роботі — підтасовування фактів тощо.

АВТАРКІЯ — економічна самодостатність, створення закритої господарської політичної системи в межах однієї держави.

АВТОБІОГРАФІЯ (від грец. — сам, життя, пишу) — буквально: власний життєпис. У соціальній психології, психології особистості, психології праці А. є важливим об’єктивним документом для вивчення людини, її психічних параметрів, соціального статусу, рівня соціалізації тощо. Це пояснюється тим, що в А. описуються особистість, її внутрішній стан, віхи життя, виявляються життєві позиції.

АВТОРИТАРНІСТЬ (франц. *autoritaire* — владний, від лат. *autoritas* — влада, вплив) — соціально-психологічна характеристика особистості, яка відображає її прагнення максимально підпорядкувати своєму впливові партнерів по взаємодії та спілкуванню.

АВТОРИТЕТ (від лат. *autoritas* — влада, вплив) — загально-визнаний вплив окремої людини або колективу, організацій у різних

сферах суспільного життя. Залежно від того, про яку галузь діяльності йдеться, можна говорити про А. у матеріальному виробництві, політиці, науці, вихованні тощо. У навчально-виховному процесі виняткове значення має А. учителя, наставника, вихователя.

А. — конкретно-історична категорія. Наприклад, життя суспільства первіснообщинного ладу було зумовлене силою звички, традицій, авторитетом або пошаною, яку мали старійшини роду або жінки. З виникненням класового суспільства такий А. був замінений релігійним — А. бога, святих та ін. Психологічним підґрунтям А. окремої особи чи колективу є наявність у них певних заслуг, особистих морально-психологічних якостей, а службового А. — визнання значущості, престижності певної посади, відповідності особи, що її обіймає.

АВТОРИТЕТ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА — необхідна умова його успішної діяльності. А с. п. може бути як формальним, так і неформальним. Формальний авторитет фахівця — це авторитет його професії і посади. Неформальний же авторитет є показником моральної значимості і ступеня впливу фахівця на клієнта чи його оточення, на колег, є мірилом абсолютної, поза залежністю від службового становища, цінності соціального працівника. А. с. п. заснований тільки на дійсних його достоїнствах і заслугах як професійного, так і особистісного порядку. Не слід розраховувати на свій професійний статус як на умову, необхідну і достатню для завоювання міцного авторитету. Завоювання авторитету — процес тривалий і важкий, що має, однак, одну особливість: що менше соціальний працівник думає про авторитет і чим більше про власну професійну діяльність, тим вищим ставатиме його авторитет. Якщо боротьба за завоювання і зміцнення свого авторитету стає для соціального працівника самоціллю, вона відволікає його від професійної діяльності і може привести до прямо протилежного результату — він утратить залишки авторитету в очах навколишніх. На відміну від професійного обов'язку, професійні вимоги мають більш конкретний характер, тому що вони належать до

різноманітних вимог і завдань, покладених на соціального працівника через його професійний статус чи на соціальну роботу як на інституцію, затребувану суспільством.

Детально розроблені професійні обов'язки соціального працівника знайшли своє відображення в посадових інструкціях, створених у різних установах соціального захисту і є обов'язковими для виконання. Залежно від сфери діяльності, посадові обов'язки соціального працівника можуть змінюватися, однак при цьому не змінюються їх моральні обов'язки стосовно клієнтів, колег і суспільства. Не всякий функціональний обов'язок соціального працівника може розглядатися як його обов'язок. Ті обов'язки, що нав'язуються соціальному працівнику ззовні під впливом ситуації чи вищестоящими посадовими особами і не йдуть на користь клієнту і суспільству, не можуть розглядатися як його обов'язок, але разом з тим, вони можуть бути виконані. Мірилом відповідальності соціального працівника за виконання таких обов'язків у цьому випадку є його моральне почуття, честь і достоїнство, громадянське почуття відповідальності і дисциплінованість виконавця.

АВТОФІЛІЯ (грец. *autos* — сам, грец. *phileō* — люблю) — аспект демонстративної поведінки (самозакоханість, самомилювання, нарцисизм), зумовленої завищеною самооцінкою людини, переоцінювання власних можливостей, здібностей і недооцінювання можливостей інших людей.

АГАПЕ — ніжна любов-самовідданість, жертвна, милосердна, яка виражається у прагненні закоханого розчинитися в коханому.

АГНОЗІЯ (грец. *agnosis* — незнання) — стан людини, за якого мозок не може розшифрувати інформацію, що надходить від органів чуття, які функціонують нормально.

АГРЕСИВНІСТЬ (від лат. *aggressor* — нападаю) емоційний стан і риса характеру людини. Характеризується імпульсивною активністю поведінки, афективними переживаннями — гніву, злості, прагненням заподіяти іншому травму (фізично чи морально). В агресивному стані особа може повністю втрачати самоконтроль. А. інколи розглядають як стенічний активний прояв

фрустрації. У зв'язку з цим А. визначають як реакцію на обставини. Проте А. може бути ефектом неадекватності, який виникає внаслідок незадоволення особи в самоутвердженні. Пребороти А. допомагає усунення причин, що її викликають. Поведінка людини у стані А. значною мірою залежить від її характерологічних рис і особливо від виховання.

АГРЕСІЯ (від лат. *aggredior* — нападаю) — фізична або вербальна форма поведінки, метою якої є заподіяння комусь шкоди, силовий спосіб урегулювання конфліктів.

АДАПТАЦІЯ (від лат. *adapto* — пристосовую) — 1) Соціальне пристосування, процес або результат процесу, який передбачає гармонійне з погляду індивідуальних прагнень людини задоволення її потреб, створення умов для здорового, щасливого життя в суспільстві. 2) Пристосування органів чуття до особливостей стимулів, що діють на них, до умов довколишнього середовища. 3) Зміна чутливості органів чуття під дією подразника.

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — вид взаємодії особистої або соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої вимоги й очікування суб'єкта діяльності узгоджуються з особливостями середовища, активне пристосування до його змінних умов, наслідком чого є зміни стереотипів свідомості і поведінки, напрямків і технологій діяльності.

АДЕКВАТНИЙ (від лат. *adaequatus* — співвимірний, еквівалентний, відповідний, узгоджений) — відповідний до чогось; рівний, відповідний, тотожний.

АДЕПТ (від лат. *adepus* — той, хто чогось досяг) — пристрасний прихильник якогось учення, ідеї.

АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА (від [англ.](#) *addiction* — залежність, згубна звичка, схильність) — порушення поведінки, що виникає в результаті зловживання різними речовинами, які змінюють [психічний стан](#) людини, включаючи [алкоголь](#) і [тютюн](#), до того моменту, коли фіксується факт психічної і фізичної залежності. У класифікацію нехімічних адикцій увійшла також [Інтернет-залежність](#). Комп'ютерна залежність розглядається як альтернативна форма адаптації деяких підлітків до життєвих умов, як засіб

їх самореалізації та емоційно-психічної регуляції (див. ще: [Віртуальна реальність](#)).

Учені (*М. Гріффітс*) визначають такі риси поведінкової залежності:

- пріоритетність (*salience*) — улюблена діяльність набуває першочергового значення і переважає в думках, почуттях і вчинках (поведінці);
- зміна настрою (*mood modification*) — супроводжує заглиблення в діяльність (прикладом можуть служити стан емоційного підйому або, навпаки, набуття спокою при переході до улюбленого заняття);
- толерантність (*tolerance*) — кількісне збільшення параметрів діяльності для досягнення звичного ефекту;
- симптоми відміни (*withdrawal symptoms*) — виникнення неприємних відчуттів або фізіологічних реакцій при втраті або раптовому скороченні можливостей займатися улюбленою діяльністю;
- конфлікт (*conflict*) — виникнення протистояння в різних формах і видах: конфлікти інтрапсихічні, міжособистісні (з навколишніми людьми), з іншими видами діяльності (робота, соціальне життя, хобі та інтереси);
- рецидив (*relapse*) — повернення до улюбленої раніше діяльності, іноді після багаторічного абстинентного періоду.

На процес утворення поведінкових порушень, у тому числі адиктивних розладів, може впливати досить велике коло культурних, економічних, соціальних, медичних, педагогічних чинників (*Вікіпедія*). Вибір адиктивної стратегії поведінки обумовлений труднощами в адаптації до проблемних життєвих ситуацій: складні соціально-економічні умови, численні розчарування, крах ідеалів, [конфлікти](#) в родині та на виробництві, втрата близьких, різка зміна звичних стереотипів. Адиктивна [особистість](#) у своїх спробах шукає свій універсальний і дуже односторонній спосіб виживання — відхід від проблем. Природні адаптаційні можливості адикта порушені на психофізіологічному рівні. Першою ознакою

цих порушень є *відчуття* психологічного дискомфорту. Страждання, які адикти намагаються полегшити або продовжити з допомогою своїх бажань у будь-якій залежності, відображають базові труднощі у сфері саморегуляції, що включає чотири основні аспекти психологічного життя: почуття, самооцінку, людські взаємини і турботу про себе. Світ, який становить *життя людини*, далеко не завжди ідеальний. Це справедливо як для дійсності, що оточує людину зовні, так і для реальності, створеної всередині. Такий світ майже завжди викликає бажання зміни. Процес зміни свого світу ніколи не буває легким, вимагає зусиль самої людини, а надто фахової психологічної допомоги і підтримки.

АДМІНІСТРАЦІЯ (від лат. *administratio* — керування, управління) — 1) Розпорядчі органи державного управління; органи виконавчої влади. 2) Керівний персонал установи, підприємства, організації (директор, завідувач тощо).

АЖІОТАЖ (франц. *agiotage*) — психічний стан людини. Важливе значення у виникненні А. відіграють емоції людини. Оскільки вони можуть бути позитивними чи негативними, то й сам А. буває як позитивним, так і негативним. Психологічний механізм А. полягає в навіюванні, захопленні, наслідуванні групових захоплень (наприклад, масовий А. під час хокейних чи футбольних ігор). А. може викликатися і підтримуватися окремими людьми, певними соціальними групами як у вузько групових та егоїстичних інтересах, так і в колективних інтересах.

АЗАРТ (франц. *hasard* — ризик, випадок, з ісп. *azar*, від араб. *аз-загр* — гральна кість) — захоплення, завзяття, запальність, гарячковість. У психології — психічний стан людини, за якого спостерігається високий рівень її екзальтованості, емоційного збудження, прагнення до задоволення певної потреби. У стані А. людина у своїх вчинках керується переважно емоціями, тому вона може діяти навіть усупереч розуму. А може набувати позитивного забарвлення і виступати емоційним чинником творчої діяльності (у письменника, вченого, спортсмена тощо). А. людини виявляється в одних випадках як захопленість, піднесеність, завзяття, в інших — як гарячковість, негативний спалах.

АКМЕ (від грец. — розквіт, вершина, вищий ступінь чогось) — соматичний, фізіологічний, психічний і соціальний стан особистості, який характеризується зрілістю її розвитку, досягненням найвищих і найкращих показників у її діяльності. Цей стан пов'язаний із віком людини і припадає приблизно на період від 30 до 50 років, у деяких осіб, особливо творчих професій, — на значно пізніший час. Після А. в організмі людини настають інволюційні процеси, що конкретно виявляються у спаді окремих фізіологічних функцій, притупленні психічних параметрів, зниженні працездатності тощо.

АКСЕЛЕРАЦІЯ (від лат. *acceleratio* — прискорення) — прискорення росту і статевого дозрівання дітей і підлітків порівняно з попередніми поколіннями.

АКТИВНІСТЬ СВДОМОСТІ — вища форма психічної активності, яка визначається тим, що свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його, тобто що світ не задовольняє людину, і людина своїми діями вирішує змінити його.

АКТУАЛІЗАЦІЯ — процес переведення певних психічних і фізіологічних явищ (зафіксованої в пам'яті інформації, будь-якої потреби тощо) у структуру повсякденної діяльності. Поняття, розроблене Б. Г. Ананьєвим (1907—1972) і його учнями, як перехід психічного явища із потенційного в актуальне або з менш актуального в більш актуальне.

АКТУАЛЬНИЙ (лат. *actualis* — справжній, теперішній, сучасний) — 1) Важливий у даний момент, злободенний, назрілий. 2) *мовозн.* Той, що має реальне значення і функцію у цьому висловлюванні.

АКЦИЗИ — непрямі податки, які виплачує споживач у формі надбавки до ціни товару, розрахованої як відсоток від ціни.

АКЦІЯ (від лат. *actio* — дія, дозвіл) — 1) Цінний папір, що свідчить про внесення певного паю в підприємство і дає власникові право на *дивіденд*. 2) Дія, вчинена з будь-якою політичною, економічною або іншою метою.

АЛКОГОЛІЗМ — хронічне захворювання, зумовлене систематичним уживанням спиртних напоїв, яке характеризується потягом до них, що призводить до психічних і фізичних розладів. У людини, яка страждає на алкоголізм, з'являється психічна і фізична залежність від алкоголю, яка веде до психічної та соціальної деградації, патології внутрішніх органів, послаблення критичної оцінки ситуації, до стану збудження. Часто супроводжується озлобленням, агресивністю, розгальмуванням низьких інстинктів та спонування.

АЛКОГОЛІЗМ ДИТЯЧИЙ — захворювання дитини, яке пов'язане із систематичним уживанням спиртних напоїв. У дітей алкоголізм, на відміну від дорослих, має декілька характерних особливостей:

- швидше у три рази, ніж у дорослих, відбувається звикання до спиртних напоїв. Це пояснюється тим, що дитячий організм має більше води (особливо тканини мозку) і менше білку, а у воді алкоголь добре розчиняється і засвоюється організмом;
- злякисне протікання хвороби, тому що організм перебуває у стані формування і стійкість центральної нервової системи до дії алкоголю знижена;
- прийняття дитиною великих доз алкоголю, тому що, зазвичай, п'ють, щоб ніхто не бачив, не закусуючи, усю дозу одразу;
- швидкий розвиток запійного пияцтва, тобто дитина прагне пити з будь-якого приводу. Тверезість стає для неї ненормальним станом, тому характерним є прагнення до повного сп'яніння;
- низька ефективність лікування.

АЛЬТРУІЗМ (франц. *altruisme*, лат. *alter* — інший) — безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших; протилежність егоїзму (*Вікіпедія*). Це різновид самозречення, бо в умовах соціальної та психологічної відокремленості між людьми у феодальному чи буржуазному суспільстві клопіт про добробут ближнього можливий лише за умов свідомого обмеження власного добробуту. Це свідоме, нехай і короткочасне обмеження власного

егоїзму. А. певною мірою є протилежністю філософії Об'єктивізму, хоча та в певній формі також має поняття «діяльності на благо інших», але в Об'єктивізмі обов'язковою умовою для цього є отримання власної вигоди (емоційної або матеріальної). А. — напрям поведінки і діяльності людини, який ставить інтереси іншої людини або загальне благо вище від особистих інтересів. Здебільшого, використовується для визначення властивості приносити свою вигоду в жертву, заради загального блага. Термін «альтруїзм» запровадив французький філософ Огюст Конт (1798—1857). Окремі філософи-моралісти (Ф. Хатчесон, А. Шефтсбері) вважали, що суперечності суспільства можна подолати самовихованням у душі А.

Віра в те, що люди повинні надавати допомогу тим, хто її потребує, безвідносно до можливої вигоди в майбутньому, в більшості випадків є нормою соціальної відповідальності. Навіть тоді, коли люди, що надають допомогу, власне, надаючи допомогу, залишаються невідомими і не очікують ніякої подяки, вони часто допомагають нужденним особам. Ті, хто любить, завжди прагнуть прийти на допомогу коханому, проте інтуїтивно, неусвідомлене бажання допомогти зовсім не обов'язково повинно стосуватись цієї людини, з ким вас зв'язують вузли любові або дружби. Зовсім навпаки, альтруїстичне прагнення надати допомогу зовсім сторонній людині здавна вважається доказом особливо вишуканої шляхетності. У ХХ столітті А. як особливий прояв гуманістичної уяви та поведінки особи став предметом соціологічних і соціально-психологічних досліджень «допомогової поведінки». У наукових дослідженнях А. аналізували в контексті практичних відносин між людьми, а матеріалом слугували накопичені в суспільстві форми солідарності, благодійності, взаємодопомоги та ін. А. також аналізувався в контексті етики піклування.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (від лат. *ambo* — обидва і *valentia* — сила) — двоїстість чуттєвого переживання, яка виявляється в тому, що один і той самий об'єкт викликає в людини одночасно два протилежні почуття (наприклад, любов — ненависть, симпатія — анти-

патія). Звичайно, одне з амбівалентних почуттів витісняється і маскується іншим. А. сягає корінням у неоднозначність ставлення людини до навколишнього світу, у суперечливість системи цінностей.

АМБІЦІЯ (від лат. *ambio* — обходжу, домагаюсь) — надмірне захоплення своїм «я», самозакоханість, чванливість, пихатість. В осіб із цими рисами деформоване розуміння свого «я» та образів інших людей. Вони важкі у спілкуванні, колектив їх не приймає. А. як психологічна риса особистості перешкоджає її вихованню в дусі колективізму, розумному поєднанню в неї громадських і особистих інтересів.

АМНЕЗІЯ (від *a...* і грец. — пам'ять) — ослаблення або втрата пам'яті, порушення пам'яті, хворобливе забування подій власного життя за певний відтинок його.

АНАЛІЗ (від грец. — розкладання, розчленування, розбирання) — логічний прийом, метод дослідження, розкладання вичуваного предмета на складові частини, кожна з яких потім окремо досліджується для того, щоб виділені елементи поєднати за допомогою синтезу в ціле, збагачене новими знаннями.

АНАЛІЗ І СИНТЕЗ — взаємопов'язані і взаємозумовлені логічні методи наукового пізнання, що виникли на основі практичної діяльності людей, їхнього досвіду. Єдність аналізу і синтезу забезпечує об'єктивне, адекватне відображення дійсності.

АНАЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — один із різновидів глибокої психології, створена швейцарським психологом К. Юнгом, учнем З. Фрейда. Метою психічного розвитку людини К. Юнг вважав індивідуалізацію — творчу реалізацію індивідом колективного несвідомого, у якому закарбований досвід попередніх поколінь.

АНАЛОГІЯ (від грец. — відповідність) — подібність, схожість у цілому відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями. А. в навчанні — педагогічний прийом, який полягає в установленні схожості в якомусь відношенні між явищами й предметами вивчення, різними в решті відношень. Використовується переважно під час пояснення виведеного експериментальним шляхом нового, далекого від звичайних уявлень учнів поняття за допомогою частково схожих більш знайомих понять.

Цінність А. як прийому навчання полягає в тому, що вона полегшує засвоєння учнями матеріалу, активізує їхнє мислення, стимулює його до пошуків, наводить на припущення й здогадки, правильність яких перевіряється спеціальним дослідженням або досвідом.

АНАМНЕЗ (грец. — *пригадування*) — за Платоном, пізнання шляхом пригадування ідей, закладених від народження в душі людини.

АНДРАГОГІКА (від грец. *άνήρ* (*άνδρος*) дорослий чоловік і грец. *αγωγή* — вести) — одна з назв галузі педагогічної науки, що охоплює теоретичні і практичні проблеми освіти, навчання і виховання дорослих.

Поняття «андрагогіка» було введене в науковий вжиток в 1833 німецьким істориком педагогіки А. Каппом (книга «*Platon's Erziehungslehre, als Pädagogik für die Einzelnen und als Staatspädagogik*») і розвинуте у теорію освіти для дорослих американським педагогом Мальколмом Ноулзом (1913–1997). Поняття А. має поширення в спеціальній англійській і німецькій науковій літературі. Існують кафедри андрагогіки, підрозділи науково-дослідних інститутів і підручники з цієї дисципліни. В андрагогічних дослідженнях існує як емпіричний, так і теоретичний (герменевтика) напрямок. Першим емпіриком вважається Едвард Торндике (*Edward Thorndike*), до лідерів герменевтичного напрямку належить Едвард Ліндеман (Eduard C. Lindemann). А. як комплексна дисципліна пов'язана, в першу чергу, з клінічною психологією, соціологією, соціальною психологією і філософією.

А. — це теорія навчання дорослих, яка виходить з того, що мета сучасного підходу до освіти полягає у сприянні розвитку та збагаченні цілісної особистості, прояву її самобутності, актуалізації її здібностей. А. об'єднує знання про специфіку навчання дорослої людини з урахуванням її віку, освітніх та життєвих потреб, реальних можливостей, індивідуальних особливостей і досвіду, психіки і фізіології. Ця наука вивчає зміст, форми, методи та засоби організації навчання дорослих людей з метою полегшення їхнього навчання, вдоволення їхніх освітніх потреб, підвищення операціональності

отриманої освіти під час вирішення життєвих проблем, досягнення індивідуальних цілей, самореалізації особистості (*Вікіпедія*).

АНКЕТУВАННЯ (від франц. — буквально: розслідування) — один із технічних засобів конкретного соціологічного дослідження — письмове (іноді усне) опитування значної кількості людей за певною схемою — анкету.

АНОМАЛІЯ (від грец. — ненормальність, відхилення) — у психології різноманітні відхилення від норми перебігу психічних процесів і функцій. Психічна А. може зумовлюватися фізіологічними дефектами аналізаторів, соматичними вадами, а також неправильними діями з навчання, тренування тощо. А. психічного розвитку є об'єктом вивчення спеціальної галузі психології (психологія аномального розвитку).

АНОРЕКСІЯ (дав.грец. *α-*, без-, не-, *ὄρεξις* — позив до їжі) — симптом, що полягає в повній відсутності апетиту за об'єктивної потреби організму в харчуванні, який супроводжує більшість метаболічних захворювань, інфекційних, онкологічних хвороб, уражень травної системи, а також виникає з інших причин.

А. може призводити до білково-енергетичної недостатності. Виділяють такі різновиди симптому:

- **первинна А.** — втрата почуття голоду, пов'язана з гормональною дисфункцією, неврологічною патологією, зляканими пухлинами;
- **лікарська А.** — її спричинює прийом спеціальних *анорексогенних* препаратів з метою зниження маси тіла або побічною дією інших препаратів (антидепресантів, психостимуляторів, антагоністи гормонів та ін.).

АНТИПАТІЯ (від грец. — огида) — почуття неприязні, відрази до чогось чи когось. Спостерігається між людьми, психологічно несумісними. А. протилежна *симпатії*, може виникати на ґрунті непринципових розбіжностей людей (зовнішній вигляд, голос, манери, звички) і принципових розходжень (класових, політичних, світоглядних) або неприйняття морально-психологічних

рис тієї чи іншої особи. А. гальмує процес спілкування людей, перешкоджає згуртуванню соціальної групи, є одним із факторів соціально-психологічної некоммунікбельності.

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. *antropos* — людина і *genesis* — походження) — процес виникнення та історико-еволюційного формування фізичного типу людини.

АНТРОПОГЕННИЙ (від грец. *antropos* — людина і *genos* — рід) — той, що зроблений людиною, штучний відносно природи.

АНТРОПОЛОГІЗМ — зведення всіх явищ суспільного життя до властивостей людської природи. Термін запровадив Л. Фейєрбах, проте антропологічна тенденція притаманна була ще Сократові, який, на протигагу попередній натурфілософії, поставив людину в центр пізнання. Обмеженість антропологізму виявляється в позаісторичному підході до людини, в ігноруванні її соціально-практичної сутності.

АНТРОПОЛОГІЯ (від грец. *antropos* — людина і *logos* — учення, поняття) — термін, що його ввів Аристотель стосовно дослідження духовних властивостей людини. З часом поняття значно розширилося, однак точно визначеного й загальноприйнятого змісту А. як науки немає й до сьогодні. Згідно з однією думкою, А. є універсальною наукою про людину і має на меті вивчення її біологічної історії, матеріальної й духовної культури доісторичних і сучасних людей, їхньої психології, мови тощо. У межах такого підходу розрізняють А. філософську, культурну, соціальну, психологічну, фізичну та ін. Згідно з іншим поглядом, А. визначається як наука про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі й поділяється на три розділи: антропогенез; морфологію і фізіологію людини; расогенез та етнічну антропологію.

АНТРОПОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНА — система педагогічних поглядів, яка ґрунтується на даних наук про людину. Вперше термін «А.» педагогічної запровадив К. Д. Ушинський. Він твердив, що педагогіка, маючи справу з реальною людиною, повинна ґрунтуватися на всебічному її пізнанні. З положенням К. Д. Ушинського про необхідність вивчення людини в конкретній життєвій обстановці пов'язана його ідея про народність освіти, яка полягає

в тому, що система освіти повинна враховувати специфічні особливості історії і розвитку даного народу.

АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — наука що досліджує соціальні інститути і відносини в різних суспільствах. Іноді вважається галуззю етнографії й культурології.

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА — філософське вчення про людину, яке синтезує об'єктивно-наукове і ціннісне бачення людини.

АНТРОПОМОРФНІСТЬ (від грец. *людина* і *форма*) — подібність до людської постаті, її відтворення повне (скульптурне, стилізоване) або часткове (із збереженням утилітарної форми речі, до якої додаються голова, руки, іноді лише обличчя або очі, що надають усій речі певної людської подоби).

АПАТІЯ (грец. *нечутливість*) — стан емоційної байдужості, бездіяльності.

АПЛОМБ (франц. *aplomb*, букв. — рівновага, вертикаль) — 1) Надмірна, підкреслена самовпевненість у поведінці, розмові. 2) У танцях — стійкість, додержання вертикальної лінії (від голови до ніг).

АПОКАЛІПСИС (грец. — *одкровення*) — стан суспільства, коли існуванню самої людини загрожують руйнівні, смертоносні для неї сили.

АПЕРЦЕПЦІЯ (нім. *apperzeption*) — поняття філософії та психології, що розкриває вплив змісту розумової діяльності людини на сприйняття нею предметів та явищ. Це діяльність суб'єкта, який на підставі свого досвіду заново конструює предмет пізнання у свідомості. А. виступає як протилежність чуттєвого відображення — *перцепції*.

АПРІОРИ — 1) Знання, одвічно притаманне свідомості. 2) Переносно — без перевірки, наперед.

АРГУМЕНТ (лат. *argumentum* — досвід) — 1) Підстава, доказ, які наводять для обґрунтування, підтвердження чогось. 2) У логіці — істинне судження, довід, за допомогою якого у процесі логічного доведення встановлюють істинність тези. При доведенні А. можуть бути факти, закони науки, теорії, аксіоми, тео-

реми, визначення тощо, тобто положення, істинність яких вважається безумовною. 3) У математиці, логіці — незалежна змінна, яка зумовлює значення функції.

АСКЕЗА (від грец. *ασκεσις* — «вправа»), **аскетизм** — вид духовної практики, моральний принцип з навмисним самообмеженням і самозреченням з метою відмови від життєвих благ і насолод для самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу, самовідданість або виконання важких обітниць; надзвичайна стриманість, помірність, відмова від життєвих благ. Мета А. — досягти певних духовних цілей або набути надприродних здібностей. Подібна практика поширена в усіх типах традицій і культур. Звідси **аскет** — людина, що практикує А. Відповідно в ширшому сенсі **аскетизм** — спосіб життя, що характеризується самообмеженням, скромністю і стриманістю.

АСКЕТИЗМ (від грец. *аскет* — *asket* — добре навчений) — 1) Моральний принцип, що полягає у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу. 2) Переносно — надзвичайна стриманість, помірність, відмовлення від життєвих благ.

АСОЦІАТИВНА ПСИХОЛОГІЯ — один із напрямів психологічної думки, згідно з яким складні психічні утворення (уявлення, думки) виникають з простих (відчуттів) завдяки *асоціаціям*.

АСОЦІАЦІЯ (лат. *assotiatio* — сполучення, з'єднання) — зв'язок між психічними явищами, за якого наявність одного з них зумовлює появу іншого.

АСТЕНІЯ (від грец. — безсилля, кволість) — стан, який характеризується підвищеною стомлюваністю, ослабленням чи втратою здатності до тривалого фізичного і розумового напруження. Виникає в дітей як наслідок перенесених інфекційних захворювань (кір, скарлатина, дифтерит, грип, малярія, менінгіт) і за травматичних уражень мозку.

АТЕСТАЦІЯ СЛУЖБОВЦІВ — процедура установлення відповідності працівника посаді, яку обіймає, і визначення розміру оплати праці.

АТО — поняття, яке має декілька значень. Антитерористична операція — комплекс заходів, спрямованих на запобігання і припинення терористичних дій; АТО 2014 — Антитерористична операція на Сході України.

АУРА — 1) У релігійних і містичних ученнях — сяйво, що випромінюють божественні істоти і святі та яке зображують у вигляді німба. 2) Атмосфера обстановки, що створюється кимось.

АФЕКТ (від лат. *affectus* — настроїв, хвилювання, пристрасть) — психол. короткочасний максимальний за інтенсивністю емоційний стан, переживання людини (лють, жах, відчай, екстаз, екзальтація тощо), під час якого знижується ступінь самовладання.

Б

БАГАТОДІТНА СІМ'Я — сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, — до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років.

БАЖАННЯ — один із структурних компонентів розвитку вольового процесу: переживання людиною своїх актуальних потреб. Б. характеризується усвідомленим уявленням про прагнення щось здійснити. Цим Б. відрізняється від *потягу*, який є переважно неусвідомленим. Б. — важливий момент психічного стану особистості, який передує її поведінці і діяльності.

БАЗАЛЬНІ ЕМОЦІЇ (англ. *basal emotions*) — вроджені емоції), на базі яких розвиваються більш складні соціально детерміновані емоційні процеси, стани і емоційно-особистісні якості. Б. е. нечисленні, до них відносять радість, горе (печаль), страх, гнів, подив, відразу. Загальноприйнятої класифікації Б. е. не існує.

Виникають Б. е. при стимуляції різних підкоркових зон мозку. Ліва і права півкулі мозку переважно пов'язані з різними Б. е. (С. Д. Хомська).

БАЗОВА ОСВІТА — соціально необхідний рівень загальноосвітньої підготовки, який передбачає всебічний розвиток і ціннісно-етичну орієнтацію особистості, формування загальнокультурної основи її подальшої освіти, громадського і професійного становлення.

БАКАЛАВР — з XIII століття в Західній Європі перший учений ступінь, який давав право читати лекції в університеті. Зараз у Франції, Іспанії і деяких інших країнах Європи та Південної Америки ступінь бакалавра свідчить про завершення середньої освіти і дає право вступу до університету. У Великобританії — перший учений ступінь, який надають після закінчення університету. У США — ступінь, який здобувають після закінчення чотирирічного коледжу. З 1992 року ступінь бакалавра запроваджено в Україні. Бакалавр (другий рівень кваліфікації фахівців) — освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі повної загальної середньої освіти здобув поглиблену загальноосвітню підготовку, фундаментальні та професійно-орієнтовані вміння і знання для вирішення типових професійних завдань у певній галузі економіки, промисловості, науки, техніки, культури. Випускникові надають кваліфікацію бакалавра і видають диплом, у якому зазначено назву напрямку підготовки («педагогіка», «економіка», «філософія» тощо).

БАРВІНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1847—1927) — педагог, історик, громадсько-політичний діяч. З 1868 р. — учитель гімназії в Бережанах, Тернополі; з 1888 р. — професор державної учительської семінарії у Львові, у 1891—1907 рр. — посол до віденського парламенту, 1894—1904 рр. — посол до галицького сейму, у 1803—1918 рр. — член Галицької Шкільної Ради, з 1917 р. — член австрійської палати панів; з 1867 р. — співробітник «Правди». Створив серію підручників для українських шкіл, зокрема, «Віймки з українсько-руської літератури», «Вибір з української літератури», «Історія української літератури». Автор статей на педагогічні теми («Діло», «Шкільна Часопись», «Газета Школьна»). Як член Шкільної Краєвої Ради обстоював українські інтереси у

шкільництві; сприяв запровадженню фонетичного правопису у школах і терміна «українсько-руський» у підручниках. Б. розпочав видання «Руської Історичної Бібліотеки» (1886); активно працював у «Руській Бесіді», «Просвіті» (заступник голови у 1889—1895 рр.), в Українському Педагогічному Товаристві (голова в 1891—1896 рр.). За його діяльної участі Товариство ім. Шевченка перетворено на Наукове Товариство. У 1918 р. Б. був секретарем освіти й віровизнання в першому Державному Секретаріаті ЗУНР (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 93*).

БЕЗПЕКА – відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю завдання будь-якої шкоди для життя, здоров'я та майна людини, а також для навколишнього природного середовища.

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (БЖД) — галузь науково-практичної діяльності, спрямована на вивчення загальних закономірностей виникнення небезпек, їхніх властивостей, наслідків впливу їх на організм людини та об'єкти середовища; захисту здоров'я та життя людини і середовища її проживання від небезпек; на розроблення і реалізацію відповідних засобів і заходів щодо створення і підтримки здорових та безпечних умов життя і діяльності людини як у повсякденному житті, так і в умовах надзвичайних ситуацій. БЖД — комплексна система знань про захищеність життя і діяльності особистості, суспільства і життєвого середовища від небезпечних факторів природного і штучного характеру. Б. ж. поєднує пожежну безпеку, санітарно-епідеміологічне благополуччя, охорону здоров'я, екологічну та ядерну безпеку, запобігання надзвичайним ситуаціям, цивільний захист, безпеку руху, якість і безпеку продукції та послуг, безпеку споруд, будівель та інженерних мереж тощо (*Вікіпедія*).

БЕЗРОБІТНІ (за українським законодавством) — працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших передбачених чинним законодавством доходів через відсутність підходящої роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості, тобто це особи, що справді шукають роботу та здатні приступити до праці.

БЕЗРОБІТНІ ЗА ВИЗНАЧЕННЯМ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ (МОП) — це особи у віці 15—70 років (як зареєстровані, так і незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мають роботи (прибуткового заняття); шукають роботу або намагаються організувати власну справу; готові приступити до роботи протягом наступних двох тижнів. До цієї категорії належать також особи, що навчаються за скеруванням служби зайнятості, знайшли роботу і чекають відповіді або готуються до неї приступити, але на даний момент ще не працюють.

БЕЗРОБІТТЯ — складне економічне, соціальне і психологічне явище. Водночас безробіття — це економічна категорія, яка відбиває економічні відносини щодо вимушеної незайнятості працездатного населення.

БІДНІСТЬ — матеріальна незабезпеченість, нестатки, брак засобів для існування; убогість. Загальний *рівень бідності* визначається показником частки бідних людей у загальній чисельності населення. *Межа бідності* — рівень доходу (споживання), нижче від якого задоволення основних потреб людини неможливе; орієнтовний рівень доходу, якого достатньо, щоб запобігти крайній бідності. Вартісне значення межі бідності — основа для зарахування населення до категорії бідних.

Межа бідності визначається на підставі відносного критерію зарахування різних верств населення до категорії бідних, який розраховується за фіксованою часткою середньодушового доходу — 75 % від медіанного рівня сукупних доходів (витрат) у розрахунок на одного дорослого. *Опікуваний державою дохід* — рівень доходу людини, що не більше як на 10,0–20,0 % перевищує межу бідності й обумовлює значну ймовірність сім’ї потрапити в будь-який час через незалежні від неї причини до категорії бідних. Установлення офіційної межі бідності в Україні набуває особливого значення, за прийнятими у світі критеріями, 25,0–30,0 % українського населення можна кваліфікувати як бідних. Це люди, які потерпають від недостатнього споживання продуктів харчу-

вання, не можуть придбати необхідний одяг і взуття, обмежуються найдешевшими ліками (або і зовсім не можуть їх придбати). Загалом бідність вимірюється за допомогою прожиткового мінімуму, який визначається з урахуванням життєвого фізіологічного і соціального мінімуму. Перший відображає задоволення лише основних фізіологічних потреб, другий – мінімальні духовні та соціальні потреби.

Крайня (гостра) форма бідності – матеріальний стан людини, що порівняно зі стандартами цивілізації асоціюється з межею виживання. Межа крайньої форми бідності – вартісний поріг доходу (витрат), нижче якого неможливо задовольнити основні потреби людини. **Межа крайньої форми бідності** визначається за відносним критерієм – 60 % від медіанного рівня сукупних доходів (витрат) у розрахунку на дорослу людину.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ — добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (стаття 3) цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійникові від імені або за дорученням бенефіціара.

Цілі та сфери благодійної діяльності.

1. Цілями Б. д. є надання допомоги для сприяння законним інтересам бенефіціарів у сферах благодійної діяльності, визначених цим Законом, а також розвиток і підтримка цих сфер у суспільних інтересах.

2. Сферами Б. д. діяльності є:

- 1) освіта;
- 2) охорона здоров'я;
- 3) екологія, охорона довкілля і захист тварин;
- 4) запобігання природним і техногенним катастрофам та ліквідація їх наслідків, допомога постраждалим унаслідок катастроф, збройних конфліктів і нещасних випадків, а також біженцям та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- 5) опіка і піклування, законне представництво і правова допомога;

- 6) соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги і подолання бідності;
- 7) культура і мистецтво, охорона культурної спадщини;
- 8) наука і наукові дослідження;
- 9) спорт і фізична культура;
- 10) права людини і громадянина та основоположні свободи;
- 11) розвиток територіальних громад;
- 12) розвиток міжнародної співпраці України;
- 13) стимулювання економічного росту і розвитку економіки України та її окремих регіонів і підвищення конкурентоспроможності України;
- 14) сприяння здійсненню державних, регіональних, місцевих і міжнародних програм, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища в Україні;
- 15) сприяння обороноздатності та мобілізаційній готовності країни, захисту населення в надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного стану.

3. Благодійні організації не мають права надавати благодійну допомогу політичним партіям або від імені політичних партій, а також брати участь у виборчій агітації.

БЛАГОДІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — юридична особа приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, визначених Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», як основну мету її діяльності (стаття 1 Закону).

БЛАГОДІЙНИК — дієздатна фізична особа або юридична особа приватного права (у тому числі благодійна організація), яка добровільно здійснює один чи декілька видів благодійної діяльності.

БЛАГОДІЙНИЦТВО — добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у наданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги.

БЛЮЗНІРСТВО — абсолютне нехтування *святині*. Б. є агресивно-цинічним виявом морального *нігілізму*. Воно виявляється в бездумно-зневажливому або свідомо-садистському глумлінні над

загально визнаними цінностями. Зухвале нехтування незаперечними нормами поведінки і людського співжиття, згнєблення предметів загального захоплення або людини високих моральних устоїв, завдання кривди хворим, дітям і людям похилого віку.

БОРОДАЄВСЬКИЙ СЕРГІЙ (1870—1942) — кооператор-учений і громадський діяч, родом із Полтавщини; до 1917 р. — директор департаменту Міністерства Торгівлі в Петербурзі, у 1910—1917 рр. — член Центрального Комітету Ощадно-Кредитових Товариств; з 1917 р. брав участь у створенні українських кооперативних центральних установ; голова Всеукраїнського Союзу Виробничих Кооператив «Трудсоюз»; 1918 р. — товариш міністра торгівлі і промисловості в уряді гетьмана П. Скоропадського, з 1919 р. — на еміграції. Викладав 1919 р. у Міжнародній академії в Брюсселі, 1921—1922 рр. — у Парижі в Сорбонні, з 1923 р. — професор Українського Вільного Університету й Українського Технічно-Господарського Інституту в Празі, учасник багатьох міжнародних кооперативних з'їздів. Написав праці на тему кредитової кооперації: «Історія кооперативного кредиту» (1923), «Історія кооперації» (1925), «Теорія і практика кооперативного кредиту», «Принципи кооперативного законодавства» та ін. (укр. мовою), «Кредит», «Кредитові товариства» (рос. мовою), численні статті про кооперацію багатьма мовами (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 162*).

БРАЙЛЯ ШРИФТ — спеціальний рельєфно-крапковий шрифт для сліпих. Винайдено французьким тифлопедагогом Л. Брайлем. Різні комбінації рельєфних крапок дають змогу одержати 63 знаки для позначення літер, цифр, знаків пунктуації, математичних та хімічних формул і нотних знаків. У системі Б. ш. прийнято порядок літер латинського алфавіту. Спеціальними знаками позначаються відповідні літери слов'янського та інших алфавітів. Особливі знаки введено для букв, які позначають звуки, характерні для національної мови незрячого.

БРИГАДА — це організаційно-технологічне і соціально-економічне об'єднання працівників однакових або різних професій на базі відповідних виробництв, устаткування, інструменту,

оснащення, сировини і матеріалів, для виконання виробничого завдання з випуску високоякісної продукції певної кількості з найменшими матеріальними і трудовими витратами на основі колективної матеріальної заінтересованості і відповідальності.

БУЛІМІЯ (від [дав.грец.](#) βούς — бик і λιμός — голод) — патологічно підвищене відчуття [голоду](#), яке супроводжується деколи слабкістю і больовими відчуттями в надчеревній ділянці. Цей стан інколи поєднується із зниженням відчуття насичення, унаслідок чого виникає потреба в надмірно великих кількостях їжі ([поліфагія](#)). Різко виражену постійну Б., як [симптом](#), і поліфагію спостерігають переважно при органічних ушкодженнях [головного мозку](#) або [психічних захворюваннях](#). Пацієнти, що страждають на Б., мають різні порушення, які є оборотними за комплексного підходу до лікування. Лікування повинен контролювати лікар — [психотерапевт](#), [психіатр](#).

БУЛЛІНГ – термін означає «хуліганити», «грубіянити», «цькувати». У процесі історичного розвитку культурою, ідеологією суспільства були сформовані такі чоловічі риси, як сила, владарювання над жінкою та ін. Таким чином, на педагогів покладатиметься завдання гендерного виховання хлопців, бо однією з головних цілей гендерного виховання молодого покоління є викорінення буллінгу у міжстатевих відносинах.

«БУМЕРАНГА ЕФЕКТ» — результат впливу на особистість чи соціальну групу, протилежний очікуваному. Найчастіше його причиною є нехтування психологічними закономірностями виховної, пропагандистської та навчальної діяльності. «Б. е.» може виникати, коли висловлювана (пропагована) позиція різко відрізняється від *установок*, притаманних даній *аудиторії*, а також унаслідок одноманітного, нав'язливого повторення певних тез, фактів, поглядів, невміння пов'язати їх із потребами та інтересами слухачів (читачів, глядачів), непереконливої або несвоечасної критики протилежного погляду, негативного ставлення аудиторії до особи, що веде виховну чи пропагандистську роботу. При цьому має місце дія так званих захисних механізмів психіки: вибіркової уваги, селективного запам'ятовування тощо.

В

ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ (ВВП) — сукупна ринкова вартість усього обсягу товарів і послуг в усіх сферах економіки країни, незалежно від форм власності підприємств, розташованих на її території.

ВАЛОВИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД (ВНД) — загальний обсяг первинних доходів у країні за певний період.

ВАНДАЛІЗМ — асоціальна діяльність, неаргументоване, безглузде, дике знищення матеріальних і культурних цінностей. До В. вдаються найбільш реакційні групи людей і окремі особи. В. ворожий людству, його культурі.

ВАРТІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ — це сукупність витрат підприємця, пов'язаних із використанням робочої сили, забезпеченням необхідного її відтворення. Вона визначається обсягом життєвих благ, необхідних для забезпечення нормальної життєдіяльності людини, тобто для підтримування її працездатності, професійно-кваліфікаційної підготовки, утримання сім'ї і виховання дітей, духовного розвитку тощо.

«ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ» («криваве весілля») — таку назву дістала кривава розправа, яку провели в Парижі вночі 24 серпня 1572 р. під час святкування св. Варфоломія католики над гугенотами. Було знищено близько 30 тис. осіб. Особливо постраждали керівники гугенотів, у т. ч. адмірал Г. де Коліньї, які прийшли на весілля лідера протестантів Генріха Наварського. Папа Григорій XIII вітав розправу і на її честь установив спеціальну медаль. Різня відбувалася також в інших містах Франції. Унаслідок цих подій Південь і Південний Захід країни, які були головною опорою гугенотів, відокремилися від королівства і 1576 р. утворили свою республіку — «Гугенотську конфедерацію».

ВАХНЯНИН АНАТОЛЬ (1841—1908) — громадський діяч, педагог, журналіст і композитор у Галичині. Засновник і перший голова «Січі» у Відні (1867 р.), товариства «Просвіта» у Львові (1868 р.), співацького товариства «Торбан» (1870 р.), товариства «Боян»

(1890 р.), засновник і перший директор Вищого Музичного Інституту ім. Лисенка у Львові (з 1903 р.). Посол до галицького сейму і віденського парламенту (1894—1900 рр.), один із засновників народовецької Народної Ради й творців так званої «нової ери». Редактор «Правди» (1867—1870 рр), «Письма з Просвіти» (1878—1879 рр.), співредактор газети «Діло», автор численних статей, підручників, поезій, повістей, оповідань («Оповідання й гуморески» 1902 р.) і незакінчених «Споминів з життя»; написав чимало пісень для хору та солістів, оперу «Купало» (вперше поставлену в Харкові 1929 р.) (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 218*).

ВАЩЕНКО ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ (23.04.1878, с. Богданівка Полтавської обл. — 02.05.1967, Мюнхен) — український педагог і психолог. Із 1918 р. працює доцентом Українського Полтавського університету, із 1927 р. — професор Інституту народної освіти в Полтаві, із 1936 р. — Сталінградського педагогічного інституту. Після Другої світової війни працює в Українському вільному університеті, а з 1950 р. — ректор Української богословської академії в Мюнхені. Автор низки педагогічних праць, зокрема «Загальні методи навчання», «Виховання волі і характеру», «Виховний ідеал», «Основи естетичного виховання» тощо.

ВЕЛИКДЕНЬ (Урочистість Воскресіння Божого, Пасха) — найстаріше і найважливіше християнське свято, що відзначається в першу неділю після весняного рівнодення і наступного за ним повного місяця, у пам'ять Воскресіння Ісуса Христа: кожна неділя є спомином В. В Україну свято В. прийшло разом із християнством. Тут воно запозичило дуже багато із весняних обрядів язичницького культу (випікання пасок, взаємне цілування — христосування, вшанування крашанок, запалювання багать тощо). Із свята сімейних духів у слов'ян був узятий звичай ходити на могили родичів, умилостивлювати їх шляхом принесення жертв і милостині.

ВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ (*лат. verbalis* — словесний) — спосіб передавання інформації, що передбачає цілеспрямований словесний спосіб обміну певними повідомленнями, мовна сторона яких має ієрархічну структуру (від фонему до тексту)

й інтертексту) і виступає в різних стилістичних різновидах (розмовна і літературна мова, діалекти і соціолекти, різні стилі та жанри) (*Вікіпедія*).

ВЕСТИБУЛЯРНІ ВІДЧУТТЯ — відчуття руху і рівноваги. Викликаються рухом рідини в каналах вестибулярного апарату, що є частиною внутрішнього вуха.

ВETERАНИ ВІЙНИ — законодавство визнає осіб, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До них належать інваліди війни та учасники війни. *Учасниками бойових дій* є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань із захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час. **До інвалідів війни** зараховано осіб із числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Великої Вітчизняної воєни або з участю в бойових діях у *мирний час*. Кількість категорій осіб, які прирівнюються до інвалідів війни розширено (ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-ХІІ, в редакції від 07.05.2017 р.).

ВETERАНИ ПРАЦІ – ветеранами праці вважаються пенсіонери, які мають стаж роботи 40 років – для чоловіків і 35 років – для жінок. Ветеранами праці визнаються також:

- а) громадяни, яким призначено пенсії на пільгових умовах;
- б) громадяни, нагороджені медаллю «Ветеран праці» за законодавством колишнього СРСР;

в) інваліди I і II груп, які одержують пенсії по інвалідності, якщо вони мають стаж роботи не менше 15 років.

Статус ветерана праці надає громадянам право на такі пільги:

1) користування при виході на пенсію чи зміні місця роботи поліклініками, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи;

2) першочергове безплатне зубопротезування (за винятком протезування із дорогоцінних металів);

3) переважне право на забезпечення санаторно-курортним лікуванням, а також на компенсацію вартості самостійного санаторно-курортного лікування;

4) щорічне медичне обстеження й диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів;

5) першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках і першочергова госпіталізація;

6) використання чергової щорічної відпустки (у разі продовження роботи) в зручній для них час, а також одержання додаткової відпустки без збереження заробітної плати строком до двох тижнів на рік;

7) переважне право на забезпечення житловою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва й городництва, пер-шочерговий ремонт житлових будинків і квартир цих осіб та забезпечення їх паливом;

8) першочергове одержання позики на індивідуальне (кооперативне) житлове будівництво з погашенням її протягом 10 років, починаючи із п'ятого року після закінчення будівництва, а також першочергове одержання позики для будівництва або придбання дачних будинків і благоустрою садових ділянок;

9) переважне право на вступ до садівницьких товариств (кооперативів), кооперативів із будівництва й експлуатації колективних гаражів;

10) переважне право на встановлення домашніх телефонів;

11) звільнення від плати за землю та сплати земельного податку;

12) безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту (за винятком таксі), автомобільним транспортом загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів у межах області за місцем проживання.

ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНА – система взаємозумовлених соціальних дій, пов'язаних з циклічною залежністю при якій дія одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком дій інших суб'єктів.

ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ — спосіб стосунків між окремими людьми, соціальними групами, колективами, організаціями країнами, за якого максимально осмислюється і враховується на практиці погляд чи позиція сторін, які спілкуються. В. є найважливішим показником соціально-психологічного спілкування і має винятково важливе значення для групової, спільної діяльності людей. Об'єктивною основою В. виступає спільність інтересів, ближніх чи віддалених цілей, поглядів. В. конкретно реалізується через сприйняття природної мови (головним чином), а також штучних засобів комунікації — жестів, формалізованих мов тощо. Воно передбачає обмін думками, цінностями, вивчення реального досвіду сторін з метою встановлення В.

ВИРОБІТОК — це показник рівня продуктивності праці, що визначається кількістю виробленої продукції (робіт, послуг) за одиницю часу або кількістю продукції (робіт, послуг), яка припадає на одного середньооблікового працівника або робітника за рік, квартал, місяць.

ВИТАНОВИЧ ІЛЛЯ (1899—1973) — історик, педагог і кооператор, професор. Народився 9 серпня 1899 р. у містечку Бурштині Рогатинського повіту в Галичині. Досліджував наукову спадщину М. Туган-Барановського. У 1932 р. опублікував дослідження «Михайло Туган-Барановський: економіст, історик капіталізму, те-

оретик кооператизму». З 1927 р. В. І. одночасно працював у приватній українській торговельній школі, а в 1937—1939 рр. активно опрацьовував кооперативну тематику в таких виданнях, як «Господарсько-кооперативний часопис», «Агрономічний вісник». Публікував популярні статті з історії українського селянства, матеріали із соціально-економічної тематики, історії української кооперації та українського кооперативного руху. Більшість його праць були надруковані у «Кооперативній республіці», зокрема, «Брати Семиренки» (1933, ч. 5; ч. 6; ч. 7-8), «Михайло Грушевський» (1935, ч. 1), «Як народжувався український кооперативний рух в Галичині» (1936, ч. 11; ч. 12), «Вишкіл кооперативних працівників» (1937, ч. 6), «Досвід над селом як передумова кооперативного будівництва» (1937, ч. 11; ч. 12), «Андрій Жук» (1938, ч. 2), «Традиції Кирило-Мефодіївського Братства в народинах українського кооперативного руху» (1939, ч. 4). У 1934 р. опублікував наукову розробку «Володимир Навроцький: перший український статистик-економіст в Галичині, на тлі своєї доби, 1847—1882». У 1933 р. В. І. обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка і призначений секретарем комісії з економіки, соціології і статистики; 1935 р. видав підручник для вищої школи «Західноукраїнське село: його студія і сучасний етап» (Подебради, 1935). У 1937—1940 рр. — директор Кооперативного ліцею у Львові, з 1940 р. — професор УТГІ. У повоєнні роки викладав українську новітню історію в Українському вільному університеті та економічні дисципліни в Українській вищій економічній школі (Мюнхен), 1947 р. написав підручник «Історія народного господарства». Автор статей з історії народного господарства України для «Енциклопедії українознавства». У Нью-Йорку 1964 р. вийшла фундаментальна праця В. І. «Історія українського кооперативного руху». Помер 30 грудня 1973 р. в околиці біля Нью-Йорка, де і був похований (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 261*).

ВИХОВАННЯ — процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. У

широкому розумінні В. — це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. Це слово в українців, очевидно, пішло від «ховати», тобто заховати (уберегти) від небезпеки, смерті, хвороби, «лихих очей», поганих впливів. Згодом воно набуло узагальненого змісту, виражаючи процес систематичного впливу на культурний розвиток, формування світогляду, духовного світу й моральної поведінки дітей та молоді. В. виникло ще на початку існування людського суспільства як засіб трансмісії людських знань і досвіду від покоління до покоління. Наші предки, поряд із розвитком різних ремесел і промислів, створили оригінальну систему В., яка відображала вимоги народу й тогочасні соціальні відносини.

ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНЕ — один із найважливіших видів виховання, полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. М. в. починається в родині, продовжується в дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, пізніше — у вищих закладах освіти та інших навчальних закладах. Основними методами М. в. є переконання, заохочення тощо. М. в. здійснюється на національному ґрунті шляхом засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм і якостей, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей. Такими нормами є насамперед гуманізм і демократизм, що виробляється в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини; любов до батьків, до Вітчизни, до рідної мови; правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; уміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти.

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ — «це є образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління» (Григорій Ващенко).

ВИХОВНИЙ КОЛЕКТИВ — це таке об'єднання вихованців, життя і діяльність якого мотивується цілями і завданнями суспільства, в якому добре функціонують органи самоврядування, а міжособистісні відносини характеризуються високою організованістю, відповідальною залежністю, прагненням до суспільного успіху, багатством духовних прагнень та інтересів. До структури виховного колективу входять: учнівський комітет, старости груп та ін., які формують органи учнівського самоврядування.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей. В. означає усвідомлення суті та значення діяльності, її наслідків для суспільства і соціального розвитку, вчинків особи з погляду інтересів суспільства або певної групи. Соціальна функція В. розкривається в понятті соціальної В., державно обумовленим прикладанням якої є юридична В. (*Wikipedia*).

ВІДХИЛЕННЯ — деяка ненормальність, дивність у поведінці, розвитку, вихованні. У соціальній педагогіці поняття «В.» від норми є важливим і використовується для характеристики процесу розвитку і соціальної поведінки дитини. В. можуть мати як негативний, так і позитивний характер (розумова відсталість, талановитість). В. від норми умовно можна поділити на чотири групи: фізичні, психічні, педагогічні та соціальні.

В. педагогічні — пов'язані з отриманням чи неотриманням загальної та професійної освіти. Педагогічною нормою тут є освітні стандарти, прийняті в державі, за якими в певному віці дитина має отримати відповідний рівень освіти: початкова школа (4 кл.); неповна середня (9 кл.); повна середня (12 кл.).

В. психологічні — пов'язані з розумовим розвитком дитини, з її психічними недоліками. До цієї групи відхилень перш за все належать затримка психічного розвитку (ЗПР) дитини і розумова відсталість дітей, або олігофренія (від грец. *oligos* — малий і *phren*

— розум). До психічних В. також відносять порушення мови, порушення емоційно-вольової сфери (замкненість, відсутність потреб у спілкуванні). Особливою групою В. є обдарованість дітей — це своєрідне поєднання здібностей, яка забезпечує успішність виконання якоїсь діяльності.

В. соціальні — пов'язані зі поняттям «соціальна норма», тобто соціальні відхилення, пов'язані з тим, що поведінка дитини не відповідає нормам і правилам, прийнятим у цьому суспільстві. До соціальних відхилень відносяться: сирітство, а також такі В. в поведінці, як алкоголізм, токсикоманія, проституція, безпритульність, бездоглядність, правопорушення, бродяжництво, злочинність.

В. фізичні — пов'язані зі здоров'ям людини зі визначаються медичними показниками. До В. у фізичному розвитку дитини можуть бути віднесені: хвороби порушення зору, слуху, опорно-рухового апарату.

ВІДЧАЙ — психічний стан розпачу, безперспективності (дійсних чи уявних), зневіри людини у свої можливості, втрата позитивних надій щодо сучасного і майбутнього. В. може виникати на ґрунті невиліковних хвороб, глибоких розладів нервової системи і психіки, а також завдяки збігу надто несприятливих для цієї людини зовнішніх обставин. Дуже важливо, щоб людина вміла подолати В., не дала йому заволодіти своїм духовним світом. У стані В. іноді спостерігаються найбільші злети в поведінці (захисні реакції щодо стресових ситуацій), коли люди чинять відчайдушний опір, прикладають відчайдушні зусилля.

ВІДЧУТТЯ — психічний процес, що полягає у відображенні мозком властивостей предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму за безпосереднього впливу подразників на відповідні органи чуття. Матеріальним органом В. є аналізатори. Органи чуття людини одержують, відбирають, накопичують інформацію і передають її в мозок. У результаті виникають адекватне В. навколишнього світу і стану самого організму. Виникнення В. зумовлюється перетворенням специфічної енергії подразника, який впливає в даний момент на рецептор, на енергію нервових процесів, перетворення енергії зовнішнього подразника на факт свідомості. Як і

будь-яке психічне явище, В. мають рефлекторну природу, їхньою фізіологічною основою є нервовий процес, який виникає під час дії подразника на відповідний йому аналізатор. Здатність до В. виникла у процесі еволюції з подразливості (елементарна форма реакції живого організму на зовнішні впливи). Природничо-наукове обґрунтування матеріалістичної теорії В. дав І. П. Павлов у вченні про вищу нервову діяльність. Поряд із сприйманням В. становить чуттєвий рівень пізнання. Оскільки В. виникають унаслідок впливу певного подразника на відповідний рецептор, їх класифікують за властивостями подразників і рецепторів: 1) В. зовнішніх подразників (екстероцептивні) — зорові, слухові, дотикові, нюхові, смакові; 2) внутрішніх подразників (інтероцептивні) — органічні (В. спраги, голоду тощо); 3) В. кінестатичні і статичні — В. рухів і положення тіла. У людини розвиток В. зумовлений її суспільно-історичною, трудовою практикою.

ВІК — поняття, що характеризує період (тривалість) життя живої істоти, а також стадії життя. Рахунок В. ведеться від народження до фізичної смерті. Щодо людини існує кілька періодів її В. — вік немовляти, ранній дитячий, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, юнацький, зрілий, В. старості (ранньої і похилої). Психологія вивчає притаманні для кожного з них вікові особливості — анатомо-фізіологічні і психологічні. Середній В. життя людей у різних регіонах землі, у різних країнах неоднаковий.

ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ — виділення періодів життя людини на основі сукупності анатомо-фізіологічних і соціально-психологічних ознак. Прийнято виділяти: вік немовляти — від народження до 1 року; переддошкільний вік — від 1 року до 3 років; дошкільний вік — від 3 до 6 років; молодший шкільний вік — від 6 до 10 років; підлітковий вік — від 10 до 15 років; юнацький вік — від 15 до 21 року; зрілий вік — від 21 до 60 років; похилий вік — від 60 до 75 років; старечий — від 75 до 90 років; довгожителі — від 90 років.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ — характерні для того чи іншого вікового періоду анатомо-фізіологічні і психологічні особливості.

ВІКТИМОЛОГІЯ (від лат. *viktima* — жертва і ...логія) — галузь кримінології, яка досліджує психологічні й моральні особливості особи.

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ (від англ. *Virtual reality*) — уявна реальність, створена за допомогою комп'ютерних систем, які забезпечують візуальні і звукові ефекти, що занурюють глядача в ілюзорний світ за екраном. Користувач оточується породженими комп'ютером образами і звуками, що дають відчуття реальності. Користувач взаємодіє зі штучним світом за допомогою різноманітних сенсорів, таких як, наприклад, шолом і рукавички, які зв'язують його рухи, враження і аудіовізуальні ефекти. Майбутні дослідження в галузі В. р. спрямовані на збільшення враження реальності спостережуваного. В. р. — нова технологія безконтактної інформаційної взаємодії, що реалізує за допомогою комплексних мультимедіа-операційних середовищ ілюзію безпосереднього входження і присутності в реальному часі у стереоскопічно представленому «екранному світі». Більш абстрактно — це позірний світ, створений в уяві користувача. В. р. — високорозвинута форма комп'ютерного моделювання, яка дає змогу користувачеві зануритись у штучний світ і безпосередньо діяти в ньому за допомогою спеціальних сенсорних пристроїв, які пов'язують його рухи з аудіовізуальними ефектами. При цьому зорові, слухові, дотикові та моторні відчуття користувача замінюються їх імітацією, що її генерує комп'ютер. Характерними ознаками В. р. є: моделювання в реальному масштабі часу; імітація оточення з високим ступенем реалізму; можливість діяти на оточення і мати при цьому зворотний зв'язок (*Вікіпедія*).

ВЗАЄМНА ПОМІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА (ВПУВ) — професійна організація народних учителів; існувала у 1905—1939 рр., спершу в Галичині й на Буковині (де були 4 окружні відділи), з 1922 р. об'єднувала українських учителів під Польщею (1906 р. — 864 галицьких учителів із заг. числа 4 000, 1914 р. — 710; у зв'язку із зростанням профспілкового руху 1930 р. — 2 792 із заг. числа 3 500; 1938 р. — 2 162); 1938 р. мала 44 відділи і

до 20 делегатів із центром у Львові. ВПУВ видавала журнал «Учительське Слово», педагогічно-методичний місячник, згодом кварталник «Шлях Виховання і Навчання», серію «Педагогічно-Методична Бібліотека». Утримувала Центральну Педагогічну Бібліотеку, мала Науково-Педагогічну Комісію, Педагогічну Порадню й економічні установи, зокрема кредитову кооперативу «Взаємна Поміч», фонди матеріальної допомоги, Фонд Посмертних Допомог (1928), 2 будинки у Львові, 1 в Мушині, відпочинкові оселі в Ворохті й Черче та ін. Серед діячів ВПУВ визначалася А. Алиськевич, І. Стронський, М. Мороз (засновники), О. Власійчук, І. Юшишин, А. Зелений, Г. Коваль, І. Лилик, Д. Стельмах та ін. Об'єднання належало до міжнародних учительських спілок. У 1940—1944 рр. ВПУВ діяла у формі Учительського Об'єднання Праці при УЦК.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ-СТОЛОБУТ ТИТ ЄВГЕН (1856—1938) — церковний і культурно-освітній діяч, греко-католицький священник, економіст, видавець, нащадок козацького роду Войнаровських (з часів Мазепи). У 1881—1910 рр. займався душпастирською діяльністю в різних селах Коломийщини. Обов'язки пароха поєднував із громадсько-культурною і просвітницькою діяльністю серед українського населення: організовував читальні, хори, скликав сільські віча. Сприяв у відкритті початкових шкіл у Балинцях, Кулачківцях, Коршеві та інших місцевостях повіту. У Коломійі заснував бурсу для здібних дітей. За свій кошт створив фундацію, з якої утримувалися українські приватні народні школи у Гвіздці та Пістині. У 1907—1911 рр. обирався послом до віденського парламенту від Української національно-демократичної партії. Засновник товариства «Земля», Земельного гіпотечного банку у Львові (1910 р.). Активний діяч товариства «Сільський господар», у 1929—1935 рр. — його голова. Автор наукових праць із питань економіки, народного господарства («Вплив Польщі на економічний розвій Руси-України», «Економічне положення українського народу в Польщі», «Польща на Сході і Заході» та ін.). За успіхи в економічній діяльності був удостоєний звання почесного доктора Української господарської академії у Подебрадах. За-

вдяки його зусиллям були відкриті школи хліборобського профілю в Коршеві і Черницях, передана у власність товариства «Просвіта» сільськогосподарська школа у Милованю. У 1911—1913 рр. — голова Руського педагогічного товариства, 2 лютого 1912 р. був ухвалений новий статут, за яким Товариство одержало нову назву — «Українське Педагогічне Товариство» (УПТ). УПТ разом із «Краєвим шкільним союзом» 1912 р. утримувало 8 гімназій, де працювало 89 висококваліфікованих педагогів, навчалося і виховувалося в українському дусі близько 2 000 українських дітей. У 20 населених пунктах краю діяли гімназійні підготовчі курси. На високому рівні була видавнича діяльність Товариства. У 1911 р. редакцію органу УПТ — журналу «Учитель» — очолив талановитий педагог І. Юцишин. У той період побачили світ підручники «Географія для першої класи шкіл середніх» Ю. Левицького, «Начерк мінералогії та хемії для середніх шкіл» Ю. Гірняка, «Оповідання з рідної історії» Б. Барвінського тощо, продовжувався випуск «Бібліотеки для молоді». Заслугою УПТ і, зокрема, його голови стало розгортання серед української громадськості пропаганди ідей рідної школи, переорієнтація діяльності на власні сили, популяризація рідношкільної ідеї, формування почуття національної єдності, торування дороги українському промислу (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 301—302*).

ВОЛОНТЕРСТВО або **ВОЛОНТЕЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ** (від [франц.](#) *Volontaire* — доброволець; — [лат.](#) *voluntarius i voluntas* — вільне волевиявлення; [лат.](#) *volō* — бажання, намір) — добровільна безкорисна суспільно корисна діяльність. Може здійснюватись і окремими людьми, і організаціями. Закон України «Про волонтерську діяльність» (2011) визначає її як добровільну неприбуткову соціально спрямовану діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги (безоплатних робіт і послуг). Згідно з цим законом В. д. є формою благодійної діяльності і ґрунтується на принципах [законності](#), [гуманності](#), рівності, добровільності, безоплатності та неприбутковості. Вона

не включає діяльність, що здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин. В. є однією з форм [благодійності](#) і однією з підвалин громадянського [суспільства](#). За деякими оцінками, кожного року у світі у В. д. беруть участь понад 100 млн осіб, і в багатьох країнах вона забезпечує 4—8% [ВВП](#). З 1985 року щорічно [5 грудня](#) відзначають [Міжнародний день волонтера](#) (*Вікіпедія*).

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ — з початком [окупації Криму Росією](#) в березні 2014 року та [антитерористичної операції на сході України](#) у квітні 2014 року в Україні виник волонтерський рух, який має на меті:

- допомогу українським бійцям в отриманні сучасного обладнання, амуніції, технічних засобів, транспорту тощо;
- допомогу [внутрішньо переміщеним особам](#), які вимушено залишили свої домівки у Криму і на Донбасі, у пошуку житла, допомогу речами першої необхідності, їжею та одягом.

Серед волонтерських організацій, які допомагають українським військовим, найвідомішими і найпотужнішими є [«Народний проєкт»](#), [«Народний тил»](#), [«Повернись живим»](#), [«Армія SOS»](#), [«Крила Фенікса»](#), [«Combat-UA»](#), [Волонтерська сотня «Україна — Світ»](#), [«Сестри перемоги»](#), [«Волонтерська група Романа Доніка»](#) і низка інших. До найвідоміших волонтерських організацій, які допомагають переселенцям, належить [«Станція Харків»](#) (м. Харків). Волонтерський рух, пов'язаний із війною на Сході України, отримав велике суспільне і державне визнання, яке проявилось у високих рейтингах довіри, державних і недержавних нагородах, перейменуваннях вулиць тощо. Деякі волонтери увійшли у владні структури.

Сприяння волонтерській діяльності та іншим формам громадської активності визначено стратегічним пріоритетом державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні відповідно до Указу Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 року. У лютому 2016 р. цей указ втратив чинність згідно з Указом «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні,

регулюються Законом України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року. Він містить обмеження за віком (з 14 років) щодо участі фізичних осіб у волонтерській діяльності.

ВОЛОШИН АВГУСТИН (1874—1946) — культурний і громадсько-політичний діяч Закарпаття, греко-католицький священик. З 1900 р. — професор учительської семінарії в Ужгороді, у 1917—1938 рр. — її директор. З кінця 1890-х публікував підручники, редагував і видавав єдину українську газету в Угорщині «Наука» (1897—1918 рр.), згодом «Свобода» (1920—1938 рр.); 1907 р. випустив угорською мовою «Практичну граматику малоруської мови». Разом з іншими діячами Закарпаття В. А. заснував Християнську Народну Партію, від якої був обраний послом до чехословацького парламенту (у 1925—1929 рр.). Очолював Педагогічне Товариство Підкарпатської Русі, Підкарпатський Банк. В. А. — організатор Учительської Громади, почесний голова товариства «Просвіта» в Ужгороді; 26.10.1938 — президент ЧСР іменував його прем'єром автономного карпатсько-українського уряду. Сейм Карпатської України 15.03.1939 обрав В. А. президентом незалежної держави. В. написав підручники для початкових і середніх шкіл з граматики, фізики, хімії; читанки, курс педагогіки для семінарій «Педагогічна психологія» (1920 р.), «Педагогіка і дидактика» (1920 р.), «Коротка історія педагогіки» (1921 р.), «Логіка» (1935 р.), «Методика» й ін. Є автором кількатомного загального «Нарису педагогіки», виданого у Празі. З інших публікацій відомі: «О письменнім язичі Підкарпатської Русі» (1921 р.), «Спомини» (1923 р.), «Дві політичні розмови» (1923 р.). В. А. як літератор виступав під псевдонімом «А. Верховинський», написав побутові драми: «Маруся Верховинка» (1931 р.), «Без Бога ні до порога» (1935 р.). У травні 1945 р. був заарештований і вивезений до СРСР, де помер за невідомих обставин (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 315*).

ВОЛЯ — здатність людини мобілізувати і цілеспрямовувати свої психічні та фізичні сили на вирішення завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання

суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод; одна із сутнісних сил людини. Формується насамперед як здатність переборювати свої особисті суб'єктивні жадання і підпорядковувати свою діяльність суспільно заданим, контрольованим розумом цілям. У цьому значенні В. забезпечує владу людини над собою, над своїми чуттєвими потягами. Властивості вольової людини — це цілеспрямованість, витримка, наполегливість, рішучість, сміливість тощо. Відсутність В. перетворює людину на примхливого раба власних потягів і жадань, на свавільного егоїстичного індивіда. Через В. розв'язуються суперечності між людиною як суб'єктом діяльності, що має індивідуальні часоплинні інтереси, потреби і здатності, і суспільно заданими формами діяльності, які для своєї реалізації вимагають подолання суб'єктивної сваволі, оволодіння суспільно-усталеним, об'єктивно-необхідним. Високий моральний розвиток особистості — найважливіша й необхідна умова виховання В. і основний шлях її виховання.

ВОРОБКЕВИЧ СИДІР (1836—1903) — композитор, письменник, громадський діяч на Буковині; православний священник (псевдоніми Данило Млака, Демко Маковійчик, Морозенко, С. Волох і Семен Хрін). Складав літургічні пісні і псалми, komponував хорові твори, сольові пісні й оперети. В. С. залишив поезії, оповідання й драматичні твори; написав історичні поеми: «Мурашка» (1865 р.), «Кифор і Гануся» (1866 р.), «Скалозуб» (1865 р.), «Нечай» (1868 р.), «Драгоманка» (1868 р.); романтичні оповідання [«Турецькі бранці» (1865 р.), «Амврозій Остапкевич» (1867 р.), «Циганка» (1869 р.), «Мість Черногорця» (1876 р.) та ін.]; драматичні твори: «Гнат Приблуда» (1875 р.), «Вбога Марта» (1878 р.), «Новий двірник» (1883 р.), «Блудний син» (1885 р.). На історичній тематиці побудовані драми: «Василько Ростиславич» (1882 р.), «Петро Сагайдачний» (1884 р.), «Кочубей і Мазепа» (1891 р.). Велику популярність мали оперети В. С.: «Каспар Румпельмаєр» (1874 р.), «Золотий мопс» (1879 р.), «Пані молода з Боснії» (1880 р.), «Пан мандатор» (1882 р.), «Янош Іштенгазі» (1882 р.). (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 317—318.*)

ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ — гуманістичний ідеал виховання. Як відносно цілісна система поглядів склалася в епоху Відродження в руслі культурного руху гуманізму. Ідея В. р. о. дістала різні інтерпретації в пізніших філософських і педагогічних системах залежно від особливостей історико-культурної ситуації. Уявлення про всебічно розвинутого індивіда неоднозначні. У побутовій свідомості — це талановита людина, здатна до різних видів діяльності, яка відрізняється від тих, хто проявляє свої здібності лише в одній галузі. В. р. о. не можна розглядати як професійний принцип організації навчання і виховання, як сукупність правил, що регулюють діяльність і спілкування. Більш коректним є осмислення В. р. о. як процесу саморозвитку індивіда, який оволодіває головною справою життя і використовує весь спектр можливостей прилучення до загальнолюдської культури.

ВТОРИННА ЗАЙНЯТИСТЬ — додаткова трудова діяльність поза основним місцем роботи.

ВУНДЕРКІНД (нім. *Wunderkind*, букв. — чудо-дитина) — дитина, яка має виняткові здібності, талант, обдарованість у науці, мистецтві, спорті, конструюванні тощо. Термін «В.» уживається в іронічному значенні, коли батьки дитини, довколишні чи сама дитина заявляють про якусь винятковість, а реально її немає, претендують на талант, якого насправді в дитини немає. Такі діти часто виявляють негативні риси: заздрість, підвищену образливість, хворобливе самолюбство, вередливість тощо.

Г

ГАЛУЩИНСЬКИЙ ІВАН (1882—1944) — український педагог, культурно-освітній і громадський діяч. У 1910 р. викладав в українській гімназії і жіночій учительській семінарії в Коломиї, а в 1912—1914 рр. — у Тернопільській українській гімназії. З 1923 до 1930 р. викладав природознавство, математику і фізику в Тернопільській українській державній гімназії, де організував

природознавчий кабінет із відділами зоології, ботаніки і мінералогії, а також економічний гурток і шкільну крамницю, одночасно працював у Тернопільській дівочій гімназії «Рідної школи». З 1930 р. Г. І. займався культурно-просвітницькою справою у Тернопільській філії товариства «Просвіта»: був керівником освітньо-кооперативних курсів, виступав із лекціями на актуальні теми. У 1932 р., коли в Радянській Україні розпочався страшний голод, організував комітет допомоги голодуючим, який займався збором пожертвувань, а також матеріалів про геноцид українського народу і передавав їх Головному європейському комітетові допомоги голодуючим в Україні та Лізі Націй. У 1933 р. переїхав до Львова, де продовжив працювати в різних сферах українського культурно-освітнього життя. 25 грудня 1933 р. його обрано Головою Товариства «Рідна школа». У 1934—1935 роках Головна управа Товариства під керівництвом Г. І. приклалася до подальшої розбудови рідношкільної організації, вироблення її ідеологічної платформи, за 1934 р. виявився «незвичайний організаційний здвиг українського народу», кількість гуртків «Рідної школи» збільшилась на 453, а кількість членів — на 19 977.

Заслугою Головної управи того періоду та її Голови стало проведення 2-3 листопада 1935 р. у м. Львові Першого українського педагогічного конгресу. Вдруге Г. очолив Товариство у лютому 1938 р. У 1938—1939 рр. Товариство стало потужною національною, освітньо-шкільною установою. Організаційну структуру «Рідної школи» становили 2 074 місцеві осередки, які об'єднували понад 105 тис. членів (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 352*).

ГАЛУЩИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (1878—1931) — громадський та освітній діяч. Народився 26 вересня 1878 року в селі Звинячі Чортківського повіту, де його батько був священником. Початкову освіту отримав у рідному селі, середню школу (гімназію) закінчив у Тернополі. Університетську освіту здобув на філософському факультеті у Львові (1898—1900) та у Відні (1900—1901). Працював учителем гімназії в Золочеві (1904—1909). Стараннями Михайла Галущинського в Золочеві була створена перша народна

бібліотека – випозичальня, що на час його виїзду із Золочева нараховувала понад півтори тисячі книжок. Після переїзду професора М. Галущинського до Рогатина Товариство «Рідна школа» покликало його на посаду директора найповажнішої своєї приватної української гімназії. Як директор гімназії «Рідної школи» в Рогатині провадив велику роботу серед народних мас і своїм хистом та наполегливістю домігся заснування в Черчі «Селянського університету» (вищі загальноосвітні курси).

Багато працював на культурно-освітній ниві у філіях «Просвіти». У часи Першої світової війни став на чолі Українських січових стрільців (1914—1917), пізніше — референт УСС при вищому командуванні австрійської армії; професор Українського Таємного Університету; у 1923—1931 рр. — голова «Просвіти» у Львові і її почесний член; у 1928—1930 рр. — сенатор (від УНДО) і віце-маршал польського сенату, згодом — посол і заступник голови Української Парламентарної Репрезентації. Автор споминів «З Українськими Січовими Стрільцями».

З 1918 р. проживав у Львові, багато часу віддаючи громадській роботі: працював у «Горожанському комітеті», що опікувався інтернованими в'язнями; у Товариствах «Рідна школа» та «Просвіта». У квітні 1923 р. його обрано говою Товариства «Просвіта». Свій педагогічний талант він присвятив високій новітній демократичній ідеї — ідеї виховання й освіти найширших народних мас. Він започаткував у національному русі нову епоху національної культури — української андрагогіки. «Михайло Галущинський своєю організаторською працею, пропагандою, своїми писаннями й науковими студіями вибився в нас на становище першого ученого українського андрагога!», — писав Іван Ющишин.

Паралельно з великою педагогічною і широкою громадською працею М. Галущинський багато писав на педагогічні та освітні теми. Фахові журнали «Просвіти», що були під його редакцією, містять низку статей на теми позашкільної освіти (освіти дорослих). Це, зокрема, статті «Мандрівні бібліотеки товариства «Просвіта»» («Народня Просвіта», 1924), «В освітній день» («Життя і знання», 1928), «На переломі» (Календар «Просвіти»,

1928), «До самоосвіти» (Календар «Просвіти», 1929). М. Галущинський був співробітником «Літературно-наукового вісника», співредактором «Молодої України» і співробітником усіх львівських педагогічних часописів. Писав на актуальні культурно-просвітні теми в українській національній пресі, передовсім у «Ділі». Окремим виданням була надрукована його педагогічна праця польською мовою «Про виховання учителя до свого звання». За час головування у «Просвіті» М. Галущинський здійснив сотні поїздок по Галичині та Волині, був організатором і референтом багатьох освітніх курсів для дорослих і молоді на західноукраїнських землях.

Ювілейні Загальні збори «Просвіти» 21 березня 1929 року іменували Михайла Галущинського почесним членом товариства — це було найвищим національним відзначенням і визнанням його різносторонньої громадської, педагогічної і просвітницької праці.

Помер Михайло Галущинський 25 вересня 1931 року (*1. Відзначені за заслуги для народу. Почесні члени «Просвіти» // Календар «Просвіти» на звичайний рік 1930. — Львів, 1929. — С. 147—172. 2. Юцишин І. Михайло Галущинський — український андрагог // Шлях виховання і навчання. Педагогічно-методичний місячник. — Рік 5. — Львів, 1931. — № 8. — С. 382—384.*)

ГАЛЮЦИНАЦІЯ (від лат. *hallucinatio* — марення, видіння) — уявні сприймання, що виникають без реального об'єкта — подразника, але сприймаються як дійсні образи реального світу. Виникають як наслідок психічних хвороб або деяких інфекційних захворювань, інтоксикацій, травм головного мозку, нервових потрясінь тощо. За характером Г. можуть бути слуховими, зоровими, тактильними, нюховими, смаковими.

ГАРАНТ (франц. *garant*) — поручитель; той, хто дає *гарантію*.

ГАРАНТІЯ (франц. *garantie*) — порука, забезпечення.

ГАРАСЕВИЧ ОЛЕКСАНДР (1876—1934) — галицький агроном-педагог, студіював молочарство в Данії і як господарський референт «Просвіти» у Львові допомагав в організації перших українських молочарських спілок.

Інструктор молочарства і організатор перших кооперативних молочарень до Першої світової війни, мандрівний учитель сільськогосподарського товариства «Просвіта» в 1904—1909 рр.; згодом в учительській семінарії у Львові, один із засновників і деякий час голова протиалкогольного товариства «Відродження», у 1920-х рр. жив в УРСР; трагічно загинув у Харкові (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 356*).

ГЕДОНІЗМ (від грец. *hedone* — насолода) — філософсько-етичне вчення, за яким насолода є найвищим благом, метою життя. Протилежне — *Аскетизм*.

ГЕДОНІЯ (від грец. *hedone* — насолода) — відчуття піднесення, приємного самопочуття.

ГЕН (від грец. *genos* — рід, походження) — одиниця біологічної речовини, за допомогою якої ознаки і властивості батьків передаються нащадкам.

ГЕНДЕР (від грец. *genos* — рід) — соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої дається визначення понять «чоловік» і «жінка».

ГЕНДЕРНІ РОЛІ — набір очікуваних зразків поведінки (норм) залежно від чоловічої або жіночої статі.

ГЕНЕАЛОГІЯ (грец. *genealogia* — родовід) — 1) Історико-антропологічна дисципліна, що досліджує походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки. 2) Родовід, історія роду, родовідний запис. Особливого значення Г. набула в часи середньовіччя у зв'язку із встановленням станових привілеїв, служила для доказу знатності походження родів. Коли знижується культурний рівень населення, ставлення до духовної спадщини, культу предків, попередніх поколінь (особливо якщо вони належали до панівних класів) різко погіршується. Люди бояться з'ясувати свій родовід, оскільки належність до вищих станів соціально небезпечна. Г. як вид історичного переказу була дуже розвинена в первісних суспільствах і в деяких сучасних народів, що недавно вийшли з фази традиційного суспільства. Знання свого родоводу, своїх пращурів до п'ятого покоління було характерним для

слов'ян. У XIX ст. незнайома людина, що входила в юрту бурята, перш за все зобов'язана була назвати свій рід, а за потреби — перерахувати всіх предків по чоловічій лінії до 7—10 поколінь. Заучування та усне передавання Г. супроводжували в деяких народів спеціально складені таблиці. На островах Океанії місцеві Г. включають мінімум 20 поколінь.

ГЕНЕЗА, генезис (від грец. *genesis* — походження, становлення) — походження, виникнення; процес утворення і становлення того чи іншого *феномену*.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ (від лат. *generalis* — загальний) — головний, узагальнений, такий, що передбачає узагальнення, підпорядкування окремих явищ загальному принципу.

ГЕНЕТИЧНИЙ (від грец. *genesis* — походження, джерело) — пов'язаний спільним походженням.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ (від лат. *genialis* — притаманний генієві, плідний) — особистісна характеристика людини, найвищий ступінь її обдарованості, таланту. Г. людини виявляється у творчій діяльності (технічній, науковій, художній, організаційній), результати якої мають соціально-групову і вселюдську значущість. Г. включає природжені задатки і нахили й особливо набуті індивідом за певних історичних умов його творчості. Г. означає, з одного боку, здатність людини до творчого злету, а з другого — оцінку результатів творчості генія. Якісний стрибок у діяльності індивіда, що підносить його творчість на рівень Г., настає внаслідок величезного напруження всіх фізичних і нервово психічних зусиль у поєднанні з об'єктивними потребами і закономірностями розвитку історичної практики певного класу, народу.

ГЕНОТИП (від грец. *genos* — походження і *typos* — відбиток, форма, зразок) — сукупність *генів* або якихось якостей, одержаних людиною від своїх батьків.

ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ — галузь психологічної науки, яка вивчає явища і процеси, пов'язані зі старінням організму, виявлення в ньому інволюційних тенденцій (притуплення окремих психічних функцій, затухання окремих процесів, спад активності особи).

ГЕРОСТРАТ — давній грек, який прагнув будь-що увічнити своє ім'я і 356 р. до н. е. спалив храм Артеміди в Ефесі. Ім'я Г. стало символом ганебної слави.

ГІДНІСТЬ — етичне і психологічне поняття, в якому фіксуються уявлення про цінність людини як особистості. Г. також категорія соціальної психології, означає ставлення людини до самої себе (на ґрунті адекватної самооцінки) і ставлення до неї інших людей. У психологічному плані Г. є формою вияву самосвідомості і самоконтролю, на яких базується вимогливість людини до самої себе. Поняття «Г.» тісно пов'язане з такими морально-психологічними категоріями, як совість, честь, відповідальність. Вивчення Г. на рівні соціальних почуттів є об'єктом психології, а на рівні суспільної ідеології — предметом етики.

ГІМНАЗІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. У Галичині перед її прилученням до Австрії (1772) існували духовні (5- і 6-класні) середні школи з латинською мовою навчання. З 1774 р. австрійський уряд став перетворювати духовні Г. на державні, а згодом відкривати нові, спершу 5-річні, з 1818 р. — 6-річні. До Г. мали доступ передусім діти шляхти й урядовців, рідше багатших міщан, селянські діти — лише з дозволу дідича. Г. підлягали «учительським колегіям», згодом «студійним комісіям», з 1848 р. — Міністерству освіти у Відні, з 1855 р. — консисторіям, з 1868 р. — Крайовій Шкільній Раді. 1849 р. реорганізовано Г. на 8-класні і створено реальні школи. Німецька мова залишалася викладовою до 1867 р., коли крайовим законом, усупереч протестам українців, запроваджено викладову польську мову; навчання української мови стало умовно-обов'язковим (мусив той учитися, хто зробив заяву). Викладати укр. мовою дозволено було лише в 4-х нижчих класах Академічної гімназії у Львові, з 1874 р. — в усіх класах. Відкривати українські Г. і навіть паралельні українські класи було дуже важко, бо, на відміну від інших регіонів Австро-Угорщини, треба було мати згоду сейму. Змагання за українську Г. увінчалися деяким успіхом лише в кінці ХІХ ст., коли були відкриті українські паралельні класи, а згодом Г. в Перемишлі (1887 р.), Коломиї (1893 р.), Тернополі (1898 р.), самостійні Г. у Станиславові (1905 р.), Львові — Філія Академічної Г.

(1906 р.). При польських Г. у Бережанах і Стрию відкрито лише українські паралельні класи (1907 р.). У 1909—1910 рр. у Галичині було 36 державних Г.: 29 польських, 6 українських і 1 німецька; 1 польська припадала на 60 400 поляків, 1 українська — на 546 600 українців. На початку ХХ ст. за браком українських державних Г. почали відкривати приватні, переважно під опікою Руського Педагогічного Товариства, з 1910 р. — з ініціативи Крайового Шкільного Союзу. За влади ЗУНР було відкрито 20 українських Г.; частина польських Г. була українізована, зокрема в містах з однією гімназією, деякі українські приватні Г. удержавлені. Польща визнала державними лише ті українські Г., які існували до 01.11.1918. З ініціативи «Рідної школи», яка перебрала утримання Г., 1920 р. відновилися передвоєнні приватні українські Г. (за винятком двох), відкрито 6 нових. У Галичині 1923 р. було 21 українська Г. — 7 держ., 14 приватних і українські паралельні класи при польській у Стрию. На Волині постали лише українські приватні (коєдукаційні) Г. у Луцьку (1918 р.), Крем'янці й Рівному (1923 р.). Законом з 1924 р. в українських Г. запроваджено польське керівництво і польське викладання історії, географії й науки про Польщу учителями-поляками, пізніше — військову підготову. У 1932 р. була проведена ґрунтовна реформа Г.: створено однорідні 4-річні загальноосвітні Г. (що відповідали 3—6 класам колишньої Г.) і 2-річні ліцеї (колишні 7—8 класи) математично-фізичні, природничі, гуманістичні, класичні й ін. Усіх українських Г. у Галичині й на Волині 1939 р. було 27, де навчалося близько 6 000 молоді.

На Закарпатті до Першої світової війни існували 3 зугорщені Г. — в Ужгороді (з 1646 р.), Мукачевому (з 1872 р.) і в Берегові; укр. мова була необов'язковим предметом у двох Г. Після прилучення Закарпаття до Чехо-Словаччини Г. реорганізовано на 8-класні реальні, і Генеральним Статутом з 1919 р. заведено навчання українською мовою; таким чином передвоєнні Г. стали українськими державними з паралельними угорськими класами; нову відкрито в Хусті (1921 р.). У 1922—1923 рр. у них було 1 662 учні (1 392 хлопців, 269 дівчат), у тому числі 620 у паралельних угорських класах. У 1932—1933 рр. кількість учнів зросла до 1

920 (375 у паралельних чеських класах). 1936 р. відкрито в Ужгороді василіянську класичну Г. На початку 1938—1939 рр. в 5 українських Г. було 3 950 учнів і 102 учителів. На Закарпатті було в той час 3 чеських, 2 єврейські, 1 угорська Г. Після віденського рішення 1938 р. українські Г. перенесено з окупованої угорцями території на терен Карпатської України і відкрито нові, таким чином за української влади (1939) було 7 українських державних Г. із 3 134 учнями (1 941 хлопець, 1 193 дівчат), з них 377 — у чеських паралельних класах у Хусті.

На Буковині перша гімназія (німецька) була заснована в Чернівцях (1808 р., вивчення української мови — з 1871 р.), друга німецька гімназія була відкрита 1896 р. (з 1905 р. — повна) з паралельними українськими класами. Під час Першої світової війни вона стала цілком українською, а за румунської влади (до 1933 р.) укр. мову викладали в ній як необов'язкову. З 1904 р. до 1919 р. була німецько-українська Г. в Кіцмані. Суто українські Г. були 2: класична державна у Вижниці (1908—1921 рр.) і приватна реальна у Вашківцях. Перед Першою світовою війною у всіх Г. було близько 1 200 учнів-українців. У німецькій гімназії в Сереті викладали українську мову як необов'язкову. Румунська влада зрумунізувала всі Г. На еміграції існували українські Г. в Каліші (Польща) (1924—1934 рр.) і реальна — у Празі (з 1925 р.), перенесена 1927 р. до Ржевнів, 1937 р. — до Моджан; у 1938—1939 рр. вона мала 185 учнів. У 1947—1948 рр. існувало 27 таборових українських Г. у Німеччині й 2 в Австрії. (*Енциклопедія українознавства : в 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Київ, 1993. — Т. 1. — С. 921—932*).

ГЛАДИШОВСЬКИЙ АНТІН (1881—1923) — відомий економічний, громадський і культурно-освітній діяч Галичини кінця XIX — початку XX ст., директор Крайового Кредитового Товариства у Львові (1912—1923 рр.), у 1914 і 1919—1923 рр. — голова Українського Педагогічного товариства «Рідна Школа» у Львові. Один із провідників українського господарського та економічного життя в Галичині на початку XX ст. Як заступник, а з

1912 р. — директор Крайового кредитного союзу Г. А. причинився до розбудови цієї української установи. Був членом Надзірної ради Ревізійного союзу українських кооперативів, членом Контрольної комісії Крайового союзу господарсько-торговельних спілок і товариства «Сільський господар», членом видавничої спілки «Діло». Не будучи професійним педагогом, Г. А. багато зробив для розвитку Товариства «Рідна школа»: він постійно цікавився справами українського шкільництва, був глибоко переконаний у пріоритетності освіти для майбутнього української нації. Безпосередньо до роботи в Товаристві прилучився 1908 р., 2 лютого 1914 р. на останніх перед Першою світовою війною загальних зборах Г. А. було обрано Головою Товариства. Удруге біля керма УПТ Г. став у грудні 1919 р. після повернення до Львова з еміграції і здійснював керівництво ним до 12 жовтня 1923 р. У червні 1920 р. була проведена нарада представників українських культурно-освітніх, економічних установ та політичних партій, яка визнала УПТ верховним органом у шкільних справах. Таке рішення дало «змогу Товариству» очолити всю організаційну, навчально-виховну, фінансово-економічну роботу щодо розбудови української освіти у краї. У «Громадському віснику» 1923 р. була окрема сторінка «Вісник „Рідної школи”», інформаційні статті про цілі і завдання УПТ друкувалися в «Ділі», «Нашому прапорі», багатьох інших періодичних виданнях. У місцевостях, де не було гуртків Товариства, при існуючих статутних організаціях «Січ», «Сокіл», різних кооперативах засновувалися «Комітети „Рідної школи”». Як Голова УПТ Г. А. брав безпосередню участь у підготовці проекту нового статуту, що був прийнятий надзвичайним з’їздом Товариства у червні 1923 р. Запроваджувалася нова назва — «Рідна школа», вносилися інші зміни відповідно до суспільно-політичної ситуації (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 385*).

ГОЛОВНИЙ МОЗОК — частина нервової системи, замкнена в черепну коробку; складається з великого мозку, стовбура, мозочка, варолієвого моста і подовженого мозку.

ГОЛОД — стан [людини](#), у якому їй не вистачає [їжі](#) для здорового [життя](#). Г. пов'язаний з умовами [життя людини](#). У сучасному [світі](#), де людина отримує засоби існування від суспільства, Г. — переважно суспільне явище і проблема. У сучасному глобальному суспільстві 862 млн чоловік страждають від Г. або недоїдання.

Г. звичайно пояснюють нестачею джерел харчування, багато західних благодійних організацій, такі як [Міжнародний Червоний Хрест](#), допомагають голодуючим і пропонують зайнятися виробництвом продуктів харчування, а не [політикою](#). Інша теорія виникнення Г. стверджує, що він виникає тоді, коли одна суспільна група втрачає можливість обмінювати свою працю чи майно на [їжу](#).

ГОЛОДНИЙ ПРОТЕСТ — це метод ненасильницького [спротиву](#) або тиску, в якому учасник (учасники) відмовляється від їжі на знак [політичного протесту](#) та/або намагаючись привернути увагу суспільства з метою досягнення якоїсь цілі, наприклад, змін у [політиці](#), [законодавстві](#) або ухвалення певних рішень.

ГОЛОДУВАННЯ ([англ.](#) *starvation*) — це критична форма [недоїдання](#), загрозливий дефіцит [споживання калорій](#), потрібних для підтримки життя організму.

ГОРАЛЕВИЧ ЛЕВ (1859—1920) — один із піонерів українського кооперативного руху в Галичині, греко-католицький священник і громадський діяч Стрийщини. Г. Л., висвятившись, отримав парохію 1884 р. в с. Новиці Калуського повіту, а з 1886 р. став парохом с. Петранки і розгорнув серед парафіян боротьбу проти пияцтва, яку продовжив і на Стрийщині — спочатку в Олексичах, а потім — в Угерську. Унаслідок цієї боротьби корчмареві довелося закрити свій заклад, а натомість селяни збудували церковний дім, у якому розмістилися читальня «Просвіти» і церковна крамниця. Був активним членом товариства «Просвіта» на Стрийщині: брав участь у створенні читалень по селах, організації курсів, проведенні святкувань, читанні лекцій, крамарському русі та організації кредитівок і громадських крамниць, вів справу церковної крамниці в Угерську, оскільки «закладання крамниць та взагалі ведення торгівлі у власному заряді» вважав важливим чинником

розбудови та унезалежнення українського господарства. Став одним з ініціаторів та організаторів українського кооперативного молочарства на Стрийщині. До 1907 р. Крайовий молочарський союз у Стрию діяв як відділ філії місцевої «Просвіти». Г. Л. виступив з ініціативою перетворити цей відділ у самостійний кооператив, а також реорганізувати на кооперативних засадах наявні молочарські товариства. 26 вересня 1907 р. відбулись установчі збори Крайового молочарського союзу, Г. Л. обрали членом Надзірної ради, з 1913 р. і до самої смерті він був її головою і зробив «неоціненний внесок у розбудову і піднесення» Союзу. Автор статей «Кілька слів про нашу молочарську організацію» (Економіст. — 1907. — Ч. 4.), «В справі збіжєвих спілок» (Економіст. — 1912. — Ч. 1). (*Пастушенко Р. Лев Горалевич / Р. Пастушенко // Українські кооператори. Історичні нариси. — Львів : Вид-во «Укоопосвіта», 1999. — Кн. 1. — С. 123—129).*

ГОРДІСТЬ — моральне почуття; виникає в результаті усвідомлення особистістю суспільного значення своїх досягнень. Почуття Г. виступає одним із регуляторів процесу морального самовдосконалення особистості. На перших етапах психічного розвитку людини Г. виявляється у формі емоційної реакції на схвалення. Дальший розвиток Г. відбувається під впливом оцінок членів первинних колективів (навчальних, трудових, спортивних тощо). Становлення самосвідомості сприяє тому, що переживання, які супроводжують почуття Г., дедалі більшою мірою починають ґрунтуватися на самооцінці та переконаннях самої особистості. Як наслідок неправильного виховання, переоцінки особистості в колективі та недостатнього рівня розвитку її самосвідомості можуть виникати хворобливі форми вияву Г. (чванливість, зарозумілість, пиha). Велику роль у формуванні Г. відіграє колектив.

ГРОМАДА — 1) Історично сформована територіальна спільнота мешканців одного населеного пункту для врегулювання виробничих, побутових, сімейних та інших стосунків між окремими родинами і в межах окремих родин. 2) Об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, напр.: Г. сімейна, сільська, зе-

мляцька, релігійна тощо. 3) Основна територіально-адміністративна одиниця. Існують також інші Г., напр. церковні або Г. спільного користування майном. Протягом історії громада набувала різного соціального і правового змісту. У Княжу добу Г., як територіально-адміністративній одиниці, відповідала верв. Кілька громад-вервей утворювали волость. Г. характеризуються широким самоврядуванням, у їхніх зборах брали участь усі голови дворищ. Вони обирали голову Г. — старосту. Громадське віче мало судово-поліцейські функції. У Г. була кругова порука за податки і за видачу злочинця. На Лівобережжі існували суто козацькі Г. на чолі з отаманом і мішані — зі сільськими Г. Отаман і староста були виборними. Вони скликали Г. на збори, де вирішувалися справи місцевого управління, судівництва й спільного землекористування. Г. була власником деякої частини земель. Виділення громадської землі під обробіток і її розподіл відбувалися за рішенням зборів. В Україні з XVIII ст. громадське землеволодіння зменшується на противагу Росії, де «общинне» землеволодіння було більш укорінене і залишалось значною мірою до XX ст. Столипінська реформа сприяла переходові селян з общинного землеволодіння на приватновласницьке. В Україні цей процес відбувався значно інтенсивніше, ніж у Росії. У Галичині, зокрема в Карпатах, існували Г. з виборним начальником і самоврядуванням. На Закарпатті Г. ототожнювалась із селом, у межах якого користувалася самоврядуванням із виборним старостою.

ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ — одна з найважливіших галузей народної культури. Охоплює традиційні громадські структури (селянська община, братства, молодіжні *громади* тощо), норми соціальної регуляції (звичаєве право, взаємодопомога), норми публічного життя, ін. У повсякденному житті усі складові Г. п. перебували в тісному взаємозв'язку, ніколи не відокремлювалися. Г. п. українців сформувався протягом багатьох віків через шанобливе ставлення до традицій попередніх поколінь і усвідомлення прийняття нових звичаїв. Організований відповідно до народних потреб та інтересів, він був досить дійовою силою, за допомогою

якої селяни та міщани протистояли численним незгодам, зберігали раціональні навички трудового життя, морально-естетичні цінності, форми спілкування.

ГРОМАДЯНИН (як суб'єкт права) — у цивільному праві вживається для позначення людини як учасника правовідносин, суб'єкта цивільних прав і обов'язків. Дієздатність Г. виникає в повному обсязі з настанням повноліття.

ГРОМАДЯНИН ПОХИЛОГО ВІКУ — за міжнародною класифікацією, особою похилого віку вважається той, хто досяг 65 років. Таких у світі нині понад 630 млн осіб, тобто майже кожна десята людина на Землі. До 2050 р. число їх у багатьох розвинених країнах збільшиться удвічі, а загальна кількість становитиме 2 млрд осіб. Старіння людини, як і будь-який процес, має кілька етапів. ВООЗ виокремлює три хронологічних періоди:

- похилий (літній) вік — 61–71 рік для чоловіків, 56–74 роки для жінок (60–74 роки);
- старечий вік — 71–90 років для чоловіків, 74–90 років для жінок (75–89 років);
- вік довгожителів — понад 90 років.

На 1 січня 2015 р. в Україні було 1 938 663 осіб у віці 64–69 років та 4 737 117 осіб 70 років і старші. Громадяни багатьох країн світу (жінки — з 55–75 років, чоловіки — із 60–75 років залежно від країни) мають право вийти на пенсію. Також є багато пенсіонерів, котрі працюють. Соціальна політика держави нині зорієнтована на реалізацію конституційних прав щодо людей похилого віку на соціальний захист. Однією із стратегічних цілей на найближчу перспективу є досягнення не тільки відчутного поліпшення матеріального становища та умов життя громадян похилого віку, але й надання їм можливості якомога довше жити повноцінно на користь суспільства. За належного ставлення до людей похилого віку з боку держави, громадських та інших об'єднань і організацій, суспільства в цілому їхнє життя може бути досить повноцінним.

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ — формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка дає можли-

вість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною. До основних елементів громадянськості належить моральна й правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, у повазі й довірі до інших громадян і до державної влади, здатної виконувати свої обов'язки, у гармонічному поєднанні патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (1866—1934) — український історик, політичний і державний діяч. У 1894—1914 рр. очолював кафедру Східної Європи Львівського університету; з 1897 до 1913 р. — голова НТШ у Львові, створив тут історичну школу, до якої належали М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський; один із засновників Національно-демократичної партії (1899 р.), з якої незабаром вийшов. Організував і очолив Українське наукове товариство в Києві (1907 р.); з 1908 р. — голова Товариства української поступовців. У 1917—1918 рр. — голова Центральної Ради; 29.04.1918 обраний Президентом УНР. Після еміграції (1919—1924 рр.), повернувшись до Києва, очолив секцію історії України Історичного відділу ВУАН; член ВУАН з 1923 р., АН СРСР з 1929 р. Заарештований 1931 р., але незабаром звільнений, висланий до Москви; помер під час хірургічної операції. Створив наукову схему історії України, яка докорінно вплинула на подальший розвиток української історіографії; написав понад 2 тис. наукових праць, найвизначніші: «Історія України-Руси» в 10 т., «Історія української літератури» в 6 т.

ГУЗАР КАРДИНАЛ ЛЮБОМИР (1933—2017) — глава Української греко-католицької Церкви, архієпископ Львівський, Митрополит Галицький. Єпископ Кам'янця-Подільського. Народився у Львові; з 1944 р. — на еміграції в Австрії, у США та Італії; 1993 р. повернувся в Україну. Від 1972 р. — у чернечій спільноті студитів, від 1978 р. — відповідальний за всі монастирі ордену; у 1973—1984 рр. — викладач Папського університету Урбаніана в Римі; від 1996 р. — єпископ-помічник глави УГКЦ. Обраний главою УГКЦ 2001 р.; з 2005 р. — Верховний архієпископ Києво-

Галицький УГКЦ. Пішов у відставку 2011 року, передавши паству і церкву Святославові Шевчуку.

Блаженніший упродовж багатьох років залишався беззаперечним моральним авторитетом не тільки для греко-католиків, а й для вірян інших конфесій та людей, далеких від релігійного життя.

Слова Любомира Гузара, які звучать заповітом.

Про Майдан і свій виступ на ньому: «Пройшло стільки часу, я не пам'ятаю всіх відчуттів, але це враження, яке мав, — що люди часто і багато молилися. І там були й священники різних конфесій, і різні духовно віруючі, і священнослужителі були там. Я думаю, що ті люди не зі страху, але молилися, просили Господа Бога підтримати їхню справу. Так, молитва гартує, молитва полегшує біль, але молитва Майдану була проханням до Бога допомогти у цій справі».

Про перемогу: «Наш народ має духовну силу здобути остаточно перемогу. Цю силу треба використати: відректися корупції, забезпечити рівність прав, навчити тих громадян, які ще цього не зробили, служити ближнім, а не тільки собі. Ніхто з тих, хто ще не став на шлях до перемоги, не може виправдати себе, кажучи, що це понад мої сили. Жодне добро не є понад наші сили. Ось вам образ майбутнього. Наше минуле та сучасне вчить нас, що ми — можемо, а якщо можемо, то повинні збудувати рідну хату, в якій будемо щасливими мешканцями».

Про Незалежність: «Наш народ за більше ніж тисячу років переживав різні періоди. Були часи могутності нашої держави. Були часи позитивного співжиття з нашими литовськими сусідами. Були також століття, коли українці жили під володінням інших, не цілком прихильних до нас народів. А все ж таки ми не переставали бути українцями, синами і доньками свого народу, навіть коли нам забороняли говорити рідною мовою чи коли треба було боротися за право існування взагалі. Цей факт, що ми не переставали бути собою навіть у дуже прикрих обставинах, може викликати захоплення, ба більше — гордість. Роки незалежності України? Це благословенний час після довгого періоду поневолення. Повсюдно у промовах наших політичних діячів звучить фраза „Любімо Україну!” Такий милозвучний вислів часто прикриває певну неточність. У чому вона полягає? Сама

вказівка на державу відвертає увагу від її громадян. Ведемо ось до чого: чи відчуваєте якусь різницю між „любить Україну!” і „любить українців”? Пошана до самого себе як до Богом обдарованого суб’єкта, пошана до всіх співвітчизників, які так само обдаровані, як і ми, щире бажання ставитися до всіх у правді й справедливості, щире бажання спільними силами шукати розв’язок, допомагати кожному, хто в потребі, думати категоріями загального добра, бути готовими пожертвувати собою, якщо це на благо наших братів і сестер (<http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=18641>).

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ — центральна складова нового педагогічного мислення, яка передбачає перегляд, переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їхньої людинотворчої функції. Гуманізація освіти означає повагу школи й педагогів до особистості дитини, довіру до неї, прийняття її особистісних цілей, запитів та інтересів; створення максимально сприятливих умов для розкриття і розвитку здібностей та обдарувань дитини, для її повноцінного життя на кожному з вікових етапів, для її самовизначення. Гуманізація освіти основним смислом педагогічного процесу вважає розвиток учня. Шляхи гуманізації освіти: формування відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу; виховання в учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємовідносин; формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; створення матеріально-технічних умов для нормального функціонування педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість: щиру, людяну, доброзичливу, милосердну, із розвинутим почуттям власної гідності й поваги до гідності іншої людини.

ГУМАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ — зміна змісту і форм організації праці, спрямована на усунення її монотонності й одноманітності задля підвищення задоволеності працею. Факторами Г. п. виступають ступінь відповідальності, різноманітності і складності праці, співвідношення у ній виконавських та управлінських функцій, рівень творчих можливостей і технічної оснащеності, кваліфікаційне зростання, реалізація здібностей, визнання.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus* — людський, людяний) — 1) Система ідей та поглядів на людину як найвищу цінність. Г. як інтелектуальна течія сформувався в західноєвропейській культурі доби *Ренесансу* (XIV—XVI ст.). 2) В історичному аспекті гуманізм — прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження (XIV—XVI ст.), спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Видатними представниками гуманізму були Леонардо да Вінчі, Т. Кампанелла, Дж. Бруно, Ф. Петрарка, Т. Мор, Ф. Рабле, Я. А. Коменський, М. Коперник та ін. В Україні гуманістичними ідеями були пройняті суспільно-політичні погляди Івана Вишенського, учення социніан (протестантської течії католицизму). 3) Загальна назва концепцій і доктрин філософсько-антропологічного характеру, які в людині вбачали один з головних, а можливо, єдиний предмет зацікавленень чи найбільшу цінність світу (антропоцентризм). 4) Чуйне ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність.

ГУМАНІСТИЧНА ПЕДАГОГІКА — напрям у сучасній теорії і практиці навчання й виховання, що виник наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років у США як педагогічна реалізація ідей гуманістичної психології. Філософсько-ідеологічна орієнтація Г. п. близька до ідей педоцентризму, нового виховання і «прогресивізму». У центрі уваги Г. п. — унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприймання нового досвіду, здатна на свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях. Саме досягнення особистістю такої якості проголошується Г. п. головною метою виховання на відміну від формалізованого передавання учням знань і соціальних норм у традиційній педагогіці. Із середини 1960-х років у США функціонує Національний консорціум з гуманізації виховання — організація педагогів-прихильників Г. п., які працюють у різних ланках системи освіти.

ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — напрям у психології та психіатрії, започаткований у середині XX ст. А. Маслоу, К.

Роджерсом та ін. Надає пріоритет проблемам розвитку особистості, психічного здоров'я, яке розуміється як реалізація потенційних можливостей особи (самореалізація), а також акцентує специфічні проблеми існування людини: відповідальність, сенс життя, волі, любові.

ГУС (Hus) ЯН (1371 — 06.07.1415) — чеський мислитель, ідейний натхненник національно-визвольного руху в Чехії, діяч Реформації, національний герой чеського народу. Громадсько-політичну боротьбу поєднував із педагогічною діяльністю у Празькому університеті, ректором якого він був у 1402—1403 і 1409—1410 рр. У проповідях і творах значну увагу приділяв питанням виховання. Г. був реформатором чеського правопису й фактично творцем чеської літературної мови, в основу якої поклав празьке наріччя.

Д

ДАР — 1) Що-небудь віддане комусь безплатно в повну власність; подарунок. 2) Здібність, хист до чого-небудь; талант.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА — це поведінка, яка відхиляється від норми, це супротив педагогічному впливу. Відхилення в соціальній сфері завжди пов'язані з діяльністю і виражаються в поведінці дитини, яка представляє взаємодію її з навколишнім середовищем. Унаслідок відсутності адекватного врахування середовищем особливостей дитячої індивідуальності набувається поведінка, яка відхиляється, що проявляється в поведінковій протидії встановленим моральним і правовим суспільним нормам.

ДЕВІАНТНИЙ (від лат. *deviatio* — відхилення) — такий, що відхиляється від прийнятих норм, традиції. Термін застосовується в різних сферах культури: наприклад, девіантна поведінка, девіантні форми мистецтва та ін.; соціального буття або співжиття, у педагогіці, психології, соціальній практиці. Така поведінка потребує виховної або лікувальної корекції (І. В. Козубовська,

Г. В. Товканець) з метою виправлення, усунення відхилень від норми і повернення особистості до норми.

ДЕДУКЦІЯ (від лат. «виведення») — один з основних способів міркування (умовиводу) і методів дослідження. 1) Перехід у пізнанні від загального до часткового та одиничного; виведення часткового та одиничного із загального. 2) У логіці та методології науки — процес логічного висновку, що становить перехід від засновків до висновків (наслідків) на підставі застосування правил логіки.

ДЕЗАДАПТАЦІЯ (від франц. *des* — префікс означає знищення, усунення будь-чого, *adaptation* — пристосування) — невідповідність соціопсихологічного і психофізичного статусу можливостей людини до вимог ситуації життєдіяльності, що, у свою чергу, не дає їй змоги адаптуватися в умовах середовища її існування.

ДЕІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ (від лат. *de...* і *індивідуальний*) — втрата самооцінки, небажання її здійснювати, розчинення в масі.

ДЕКЛАРАЦІЯ (лат. *declaration*, від *declaro* — заявляю, сповіщаю) — 1) Офіційне проголошення державою, партією, міжнародними, міждержавними організаціями основних принципів, а також документ, у якому їх викладено. Наприклад, «Загальна Д. прав людини», ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., перший міжнародний документ, що закріплює перелік основних прав і свобод.; Д. про державний суверенітет України, ухвалена Верховною Радою 16 липня 1990 р. 2) Заява платника податку про характер і розмір доходів. 3) Заява вантажоперевізника до митниці про кількість товару, його вагу, ціну, сорт для визначення мита. 4) Документ, який додають до грошових і цінних паперів, які пошта надсилає за межі країни.

ДЕЛІКАТНІСТЬ (від лат. *delicatus* — ввічливий) — морально-психологічна риса особистості, яка виявляється в її тонкому розумінні внутрішнього світу і психіки інших людей. Д. — не природжена якість, вона формується у процесі цілеспрямованого виховання. Д. є свідченням високої внутрішньої культури людини, її вміння поводитися серед людей; пов'язана з такими по-

няттями, як тактовність, повага до людської гідності тощо. Д. виховується з раннього дитинства. Велику роль відіграє приклад Д. батьків, учителів, дорослих.

ДЕЛІКВЕНТНА ПОВЕДІНКА — один із видів поведінки, яка відхиляється від норми. Д. п., на відміну від девіантної, характеризується асоціальними вчинками дітей, які повторюються і утворюють певний стійкий стереотип дій, що порушують правові норми, але за які не притягують до кримінальної відповідальності через їхню обмежену суспільну небезпеку або малий вік дитини, який не дозволяє притягти до кримінальної відповідальності. Виділяються такі типи Д. п.:

- агресивно-насильна поведінка (образа, побиття, садистські дії, підпали);
- корислива поведінка (малі крадіжки, вимагання, викрадення автотранспорту);
- розповсюдження і продаж наркотиків.

ДЕМАГОГ (від грец. *demos* — народ і *ago* — веду) — спочатку так називали голову так званої демократичної партії в деяких рабовласницьких державах Стародавньої Греції (Афінах тощо). Пізніше слово «Д.» отримало негативний смисл і почало означати політикана, що робить собі популярність шляхом надмірних обіцянок.

ДЕМАГОГІЯ — вид мовлення, яке розраховане на обман слухачів; брехливі обіцянки, навмисне, свідоме перекручення фактів. У пропаганді Д. часто використовується для завоювання довір'я людей, що некритично мислять.

ДЕМОКРАТІЯ (грец. *народовладдя*) — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами. У широкому розумінні — форма керівництва будь-яким колективом, яка забезпечує активну участь його членів у здійсненні всіх заходів.

ДЕПРЕСІЯ (лат. *depressio* — пригнічення, придушення) — відчуття пригніченості, песимізму, занепаду духовних сил. Виникає внаслідок деяких психічних і загальних захворювань або як реакція на важкі життєві ситуації (смерть рідних, втрата життєвої

перспективи, розчарування в чомусь чи в комусь). У хворих на Д. спостерігається загальмованість рухів, мови, зниження активності, ініціативи, порушення сну, апетиту. У дітей у стані Д. з'являються тяжкі немотивовані страхи. Д. у них часто супроводжує інфекційні хвороби (кір, жовтуху тощо). Особливо важкий перебіг Д. спостерігається в підлітковому і юнацькому віці. Запобігання Д. полягає в боротьбі з інфекціями, у створенні умов для правильного фізичного і психічного розвитку людини.

ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ — централізований фонд грошових коштів держави.

ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших різновидів соціальних виплат, що забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Основні соціальні гарантії в Україні:

- мінімальний розмір заробітної плати;
- мінімальний розмір пенсій за віком;
- мінімальний розмір заробітної плати працівників різної кваліфікації в установах та організаціях, що фінансуються з бюджетів усіх рівнів;
- стипендії учням професійно-технічних училищ і студентам вищих навчальних закладів;
- індексація доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян і купівельної спроможності їхніх доходів під час зростання цін;
- забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах і послугах певним категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки.

ДЕФЕКТОЛОГІЯ (від лат. *defectus* — вада і ...логія) — наука про розвиток, навчання і виховання дітей із різними фізичними і психологічними вадами (глухота, сліпота, розумова відсталість тощо).

ДЕФЦИТ (від лат. *deficit* — не вистачає) — 1) Перевищення видатків над доходами, пасиву балансу — над його активом. 2) Брак матеріальних цінностей порівняно з потребою в них.

ДЕФЦИТ СПІЛКУВАННЯ — недостатність або цілковита втрата контактів людини з навколишнім середовищем, з іншими людьми. Причини Д. с. різні — тяжкі хвороби; замкнутість, відлюдність, некомунікабельність самої людини, брак у неї потреби і смаку до спілкування з іншими. Д. с. негативно впливає на духовний світ людини, позбавляє її радості спілкування з іншими людьми, обмежує, звужує її пізнавальні інтереси і соціальні потреби.

ДЕФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ — зміна якостей і властивостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування і поведінки) під впливом тих чи інших факторів, які мають для неї життєво важливе значення.

ДЗЕРОВИЧ ЮЛІАН-КОРНИЛО (1871—1943) — священик, педагог, публіцист. Душпастирську працю розпочав 1894 р. у Миколаєві над Дністром. Польська влада одразу зауважила великий вплив молодого священика на українську громаду, особливо на ниві національного просвітництва, і тому звернулася до митрополита Сильвестра Сембратовича з вимогою, щоб він негайно забрав о. Юліяна з Миколаєва. Його перевели до Бродів на посаду учителя релігії (катехита) у жіночій народній школі. Педагогіка стала другим покликанням Д.: він був учителем релігії в чоловічій учительській семінарії (1913—1919 рр.), викладав катехитику в університеті Франца Йосифа (1917—1918 рр.), а згодом — на богословському факультеті Греко-католицької духовної семінарії і в Богословській академії. Д. був одним з найактивніших учасників процесу становлення українського шкільництва, 1919 р. став директором учительської семінарії у Львові, одинадцять років у несприятливих умовах він уміло керував цим навчальним закладом. Це унікальний випадок в історії українського шкільництва, коли директором державної учительської семінарії було призначено українського священика. Багато часу віддав Д. «Рідній школі» і «Просвіті». У Миколаєві упродовж семи років редагував «Руський Амвон», у Львові редагував журнали «Наша праця», «Боже слово» (проповіді), «Парохіяльні вісті». Друкувався

в газеті «Руслан», у журналах «Нива», «Богословія», «Поступ. Студентський вісник». Окремо видав власні збірки проповідей — «Цариця мая — Марія» (1906 р.), «За всіх молишся, Благая» (1910 р.). Серед інших його праць: «Катехитика» (1930 р.), «Педагогіка» (1937 р.), «Катихизи для 1 і 2 класів вселюдних шкіл» (1938 р.), «Як у світі жити або правила доброго виховання» (1906 р.), «Ціла правда про радикалів» (1910 р.). Численні статті: «Християнське релігійно-моральне виховання молоді», «Автономія й гетерономія у вихованні», «Церква в національному вихованні народу», «Огляд новіших педагогічних систем» та ін. Нині відомо понад 80 праць Д., серед яких книги, статті, підручники, посібники, рецензії, замітки, повідомлення, спогади (*Костельник Г. О. Юліян Дзерович / Г. О. Костельник // Львівські вісті. — 1943. — Ч. 86. — 18—19 квітня*).

ДИВДЕНД — дохід за акціями, що виплачується акціонерним товариством залежно від наявності і розміру прибутку.

ДИДАКТИКА (від грец. *didaktikos* — повчальний) — частина педагогіки, яка розробляє теорію освіти й навчання, виховання у процесі навчання.

ДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ — принципи дидактики, які визначають зміст, організаційні форми й методи навчальної роботи школи згідно із загальними цілями виховання й закономірностями процесу навчання. Основними Д. п. є: науковість навчання, виховуючий характер навчання, наочність навчання, свідомість і активність у навчанні, міцність засвоєння знань учнів, систематичність і послідовність у навчанні, доступність навчання, індивідуальний підхід до учнів.

ДИДАСКАЛ — учитель у Стародавній Греції та Візантії. Так само називали часто вчителів в українських братських школах XVI—XVIII століть.

ДИНАМІКА (від грец. *dynamikos* — сильний, силовий) **КУЛЬТУРИ** — зміни культури, опис культури в її руслі (ідеться й про потенційні зміни та рух). Д. к. — це також ті засоби, механізми й процеси, у котрих описується трансформація культури.

ДИНАМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — узагальнена назва психологічних концепцій, представники яких розглядають психіку як цілісний внутрішній процес. Термін «Д. п.» уперше вжив американський психолог Р. Вудвортс 1918 р. для позначення нового напрямку, який підкреслював те, що психічні феномени мають характер процесу, а не стану. Представники Д. п. розглядали реакції організму на зовнішній подразник як складний процес, зумовлений внутрішньою активністю організму, його потребами, які забезпечують вибіркову чутливість організму до стимулів оточення. Термін «Д. п.» став використовуватися пізніше в ширшому розумінні для позначення різних напрямів, що розглядають переважно динамічний аспект психіки — побудження, мотиви, інтереси, захоплення, внутрішньоособистісні конфлікти і т. п. Теорія Д. п. стосується питання про рушійні сили людської поведінки, про «духовну енергію», тлумачить їх як результат дії несвідомих психічних сил. До Д. п. в широкому її розумінні належать психоаналіз З. Фрейда та інші відгалуження глибокої психології (Юнг, Адлер, К. Лоренц), а також гормічна психологія (У. Мак-Дугалл). У вузькому розумінні Д. п. може розглядатися як одна з теорій динамічного психічного поля (К. Левін). Д. п. включає також зарубіжні концепції особистості як саморегульованої системи, що діє поза конкретними соціально-психологічними умовами (Г. Олпорт, Т. Мерфі, А. Маслоу).

ДИСГАРМОНІЯ ОСОБИСТОСТІ — часткове або цілковите порушення принципу гармонійності в розвитку особистості. Часткова Д. о. спостерігається часто: наприклад, у період швидкої технізації, інтелектуалізації людини і виниклого на цій основі дефіциту емоційності. Повна Д. о. може наставати внаслідок нервових і психічних захворювань. Запобігання частковій Д. о. відбувається під час правильного виховання, гармонійного і всебічного розвитку особистості.

ДИСКОМФОРТ (від лат. *dis...* — префікс, що тут означає брак чогось, і англ. *comfort* — сукупність побутових зручностей, затишок; почуття задоволення від них) — незручний, неприємний психологічний стан людини, що викликає стійкі негативні емоції. Д. породжується різними причинами: втомленістю, хворобами,

невдачами, неблагополучними відносинами з людьми, незадоволенням важливих потреб тощо. Психологічний Д. насамперед стосується міжособистісного спілкування.

ДИСКРЕТНІСТЬ (від лат. *discretus* — розділений, переривчастий) — переривчастість; протилежність безперервності. Наприклад, дискретна зміна якоїсь величини в часі — це змінювання, що відбувається через певні проміжки часу, тобто стрибкоподібно.

ДИСКУРСИВНИЙ (лат. *discursivus* від *discursus* — судження, доведення, аргумент) — розумовий, логічний, опосередкований; протилежний до чуттєвого, споглядального, безпосереднього.

ДИСПЕРСІЙНИЙ АНАЛІЗ У ПЕДАГОГІЦІ — статистичний метод, який дає можливість аналізувати вплив різних факторів (ознак) на досліджувану (залежну) змінну. Суть дисперсійного аналізу полягає в розкладанні (дисперсії) вимірюваної ознаки на незалежні складові, кожна з яких характеризує вплив того чи іншого фактора або їхньої взаємодії. Наступне порівняння таких складових дає можливість оцінити значущість кожного фактора, який вивчається, а також їх комбінації.

ДИСПОЗИЦІЯ (від лат. *dispono* — розташовую, розміщую) — у психології наперед визначений план поведінки, спосіб дій людини. Д. може бути природжена або набута. Д. часто є діяльністю в її потенційній формі (у вигляді здатності, нахилу, установки). Знаючи Д., можна докладніше пояснити причини поведінки людини. Окремим видом Д. є звичка.

ДИСТАНТНІ СІМ'Ї — у сучасній науковій літературі називають сім'ї, члени яких тривалий час проживають на відстані. До числа дистантних відносять сім'ї, що живуть на відстані через особливості професії (бортпровідники, моряки, артисти, космонавти, геологи, військові, спортсмени); сім'ї, де батьки ув'язнені й відбувають покарання; сім'ї, де дитина виховується в закладах інтернатного типу. До категорії дистантних відносять ще й сім'ї трудових мігрантів-заробітчан, що сезонно чи по декілька років працюють за кордоном, адже члени цих сімей також тривалий час перебувають на відстані. Сьогодні саме такі дистантні сім'ї становлять переважну більшість серед інших видів Д. с. в Україні.

ДИСЦИПЛІНА (від лат. *disciplina* — навчання, виховання) — служить вихованню й закріпленню необхідних моральних якостей громадянина. Д. виражається в обов'язковому для всіх членів суспільства (групи) дотриманні встановлених правил і норм. Д. успішно формується лише за умов чіткої організації режиму життя й праці вихованця, що досягається повсякденною й узгодженою вимогливістю педагогів і батьків. Дитина має знати вимоги й норми поведінки: що дозволяється і чому, що не дозволяється і чому, що схвалюється, що карається і яким чином.

ДИСЦИПЛІНА СВІДОМА — громадська якість і результат навчально-виховного процесу; характеризується проявом активності та ініціативи, органічним поєднанням інтересів особистості і суспільства, відповідальним ставленням до праці та суспільного надбання.

ДИСЦИПЛІНА ФІНАНСОВА (платіжна) — дотримання встановлених термінів перерахування платежів за поставлену (відвантажену) продукцію, виконані роботи чи надані послуги, а також своєчасна і повна сплата податків до бюджету та відрахувань до позабюджетних фондів, виконання кредитних зобов'язань перед банками. Різновидом Д. ф. (п.) є касова дисципліна.

ДИСЦИПЛІНОВАНІСТЬ — моральна якість особистості, яка характеризує відповідальне ставлення до справи, розвинуте почуття обов'язку, високу вимогливість до себе, готовність дотримуватися у своїх вчинках норм і правил, які прийняті в суспільстві, витримку, самовладання, здатність до свідомого самообмеження. Виховання Д. включає: 1) усвідомлення учнем норм і правил поведінки; 2) виховання навичок і звичок дисциплінованої поведінки; 3) організацію їхньої щоденної практичної дисциплінованої поведінки (чіткий режим і педагогічно грамотна організація навчання, праці, дозвілля), формування вольових рис. Методи і прийоми виховання Д.: привчання, вправління в поведінці, переконання і в необхідних випадках — примус.

ДИТИНА — особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом вона не набуває прав повнолітньої раніше.

ДИТИНА-ІНВАЛІД — це особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. Законом України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16.11.2000 р. № 2109-III визначено право на матеріальне забезпечення за кошти Державного бюджету України та соціальний захист інвалідів з дитинства та дітей-інвалідів шляхом встановлення державної соціальної допомоги у відсотках від прожиткового мінімуму. Розмір державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам у 2017 р. розраховується з урахуванням норм вищезазначеного Закону та ст. 7 Закону України «Про державний бюджет на 2017 рік» з урахуванням норм Постанови Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 р. № 265 «Деякі питання пенсійного забезпечення громадян» (зі змінами).

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ДОХОДІВ — співвідношення середньодушових грошових доходів, вище і нижче від яких — десятки частки найбільш і найменш забезпеченого населення.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ ПОРІГ (від лат. *differens* — різниця) — мінімальна різниця між стимулами, котра може бути сприйнята.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ (франц. *differenciation*, від лат. *differentia* — різниця, відмінність) — поділ, розчленування цілого на якісно відмінні частини.

ДИФУЗИЯ ІДЕНТИЧНОСТІ (лат. *diffusio* — розлиття, просякнення та *identicus* — однаковий) — статус Я-ідентичності, за якого молода особа може переживати або не переживати кризу ідентичності, пов'язану з вибором кар'єри або ідеологічних переконань, але не здійснює такого вибору, не виражає готовності його здійснити.

ДИФУЗНА ГРУПА — група, в якій переважають безпосередні взаємини між індивідами, зведено до мінімуму значення спільної предметної діяльності. Д. г. характеризується низьким рівнем згуртованості, легко піддається руйнуванню, здатна в будь-який момент розпастися.

ДІАЛОГ (від грецьк. *dialogos* — поперемінний обмін репліками) — 1) Розмова між двома або кількома особами. 2) Літературно-художній жанр, твір у формі розмови.

ДІАЛОГ У НАВЧАННІ — форма педагогічної взаємодії учителя — учня в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини. Специфіка навчального діалогу визначається цілями, умовами та обставинами взаємодії. Діалог соціального працівника (педагога) з клієнтом у соціально-захисному процесі спілкування має свої особливості. Спілкування — сукупність зв'язків і взаємодій людей, спільнот, у процесі яких відбувається [обмін інформацією](#), досвідом, уміннями, навичками і результатами діяльності. У процесі спілкування налагоджується контакт з клієнтом, з'ясовуються проблеми, відбувається накопичення інформації, потрібної для їх розв'язання. Під час спілкування здійснюється цілеспрямований вплив на клієнта. Від володіння методами спілкування часто залежить результат ділових [переговорів](#) соціальних працівників із представниками структур влади, ділових кіл, різних закладів та організацій. Усе це свідчить, що спілкування є однією з найважливіших і найскладніших сфер діяльності в соціальній роботі. Соціальним працівникам має бути властивий значний комунікативний потенціал — об'єктивні і суб'єктивні можливості [здійснення](#) зв'язків і взаємодії, обміну інформацією; співпереживання, взаєморозуміння, сприймання, відтворення, вплив на індивіда, групу. Комунікативний потенціал визначає якість спілкування індивіда і складається з *комунікативних якостей*, які характеризують здатність до спілкування; *комунікативних здібностей* (здібностей до володіння ініціативою у спілкуванні, здатності емоційно відгукуватися на стан партнерів по спілкуванню, до самостимуляції і взаємної стимуляції у спілкуванні) та *комунікативної компетентності* (знань, норм і правил спілкування). Особливості Д. у соціальній роботі, тобто професійного спілкування соціальних працівників і клієнтів, значною мірою обумовлені етичними [стандартами](#) соціальної [роботи](#), цінностями, культурними традиціями, віковими, інтелектуа-

льними та іншими характеристиками клієнтів тощо. Якщо у звичайному спілкуванні міжособистісні механізми діють спонтанно, то у спілкуванні соціального працівника вони мають [професійне спрямування](#). Фахівцям із соціальної роботи належить досконало знати ці механізми, володіти ними з огляду на контекст і специфіку роботи з певними категоріями клієнтів.

ДІЯ — основний елемент у структурі діяльності. Суб'єкта спонукає до дії певний мотив (або сукупність мотивів). Кожна Д. спрямована на досягнення певної мети суб'єкта. Предмет Д. може бути не лише матеріальним, а й ідеальним, зокрема в пізнавальних діях, які спрямовані на збагачення знань суб'єкта, або в комунікативних діях, орієнтованих на передавання інформації іншому суб'єктові. Істотну роль у детермінації будь-якої Д. відіграє розбіжність між метою суб'єкта щодо предмета Д. та існуючим у цього суб'єкта образом наявного стану вказаного предмета. Успішною Д. досягають результату (продукту), передбаченого її метою; водночас, крім прямого продукту, можуть бути одержані й побічні продукти Д. Залежно від зовнішніх і внутрішніх умов діяльності мети Д. досягають за допомогою відповідної операції (або системи операцій). У способах Д., крім виконавчих операцій, що безпосередньо реалізують перетворення предмета Д., виділяють також операції, які забезпечують орієнтування в ситуації, планування потрібного перетворення і контроль за досягненням мети.

ДІЯЛЬНІСНО-ОСОБИСТІСНА КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ — стверджує, що дієвим виховання є лише тоді, коли дитина залучається до різноманітних видів діяльності і оволодіває суспільним досвідом завдяки ефективному стимулюванню педагогом її активності в цій діяльності. Глибинна сутність виховання полягає зовсім не у проведенні виховних розмов, бесід, настанов, а у залученні дитини в різносторонню діяльність. І основним в цьому процесі є власна пізнавальна активність дитини. Отже, саме діяльність і ставлення до неї виступають визначальними факторами виховання.

ДІЯЛЬНІСТЬ — одна з основних категорій психологічної науки. Специфічно людська, регульована свідомістю активність,

зумовлена потребами і спрямована на пізнання і перетворення зовнішнього світу та людини. Предметом психології є саме цілісна Д. суб'єкта у різних формах і видах, у її філогенетичному, історичному та онтогенетичному розвитку. Основною, генетично вихідною є зовнішня, предметна Д., яка породжує всі види внутрішньої психічної Д.; включає дії та операції як складові одиниці, що співвідносяться з потребами, мотивами, цілями. Головними процесами Д. виступають інтеріоризація її зовнішньої форми та екстеріоризація внутрішньої; перша веде до створення образу дійсності, друга — до опредмечення образу. Саме предметність є конституціональною характеристикою Д.: спочатку Д. визначається предметом, а потім вона опосередковується і регулюється його образом як суб'єктивним продуктом (О. М. Леонтьєв, В. В. Давидов). Загальну психологічну структуру Д. характеризують також, крім названих вище складових цілей, засоби Д. Розглядаючи Д. як систему, можна виділити в ній суб'єкт Д., процес Д., предмет Д., умови Д., продукт Д. Прийнято виділяти три основні види людської Д.: гру, навчання і працю. Кожен із цих видів визначається своїми мотивами, цілями та засобами. У грі дитину приваблює сам її процес, домінуюче значення має саме «виконання» певних ігрових ролей. Головна мета навчання — засвоєння знань, навичок і вмій, підготовка до трудової Д. Праця пов'язана із свідомою Д. людини, спрямованою на створення матеріальних і духовних цінностей. У всіх цих видах Д. важливу роль відіграє спілкування (В. І. Войтко, Г. С. Костюк, А. В. Петровський). Методи психологічного аналізу Д. спрямовані на з'ясування її конкретно-історичної природи, структури, предметного змісту та співвідношення її різних форм, їхніх взаємозв'язків.

ДОБРО і ЗЛО — етичні категорії, в яких даються позитивна і негативна оцінки суспільних та природних явищ відповідно до ціннісних орієнтацій певних соціальних груп і класів. Д. і З. в найзагальнішій формі означають: Д. належне і морально-позитивне у вчинках і мотивах діяльності людей, у явищах соціальної дійсності; З. — морально-негативне, негоже.

ДОБРОДІЙНІСТЬ — творити (здійснювати) добро людям, любов до когось із людей. Надання матеріальної допомоги знедоленим з милості.

ДОВІДНИК КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПРОФЕСІЙ ПРАЦІВНИКІВ — систематизований за видами економічної діяльності збірник описів професій, які наведені у класифікаторі професій; він складається із випусків і розділів випусків, які згруповані за основними видами економічної діяльності, виробництва та робіт.

ДОГМА — 1) У стародавній і середньовічній філософії — основні положення того чи іншого вчення, яке приймається без доказів. У релігії — положення, що видаються за вічні, незмінні, «богом дані» істини. 2) Поняття, ідеї, вчення, які вважаються істинними за будь-яких умов.

ДОГМАТИЗМ — це незмінний, що ігнорує конкретні умови місця і часу, підхід до тих або інших проблем, оперування догмами, тобто відірваними від життя положеннями, систематичний виклад основних догматів.

ДОКТРИНА (лат. *doctrina* — учення) — наукова або філософська теорія, політична система, керівний теоретичний (або політичний) принцип або нормативна формула.

ДОПОМОГА МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИМ СІМ'ЯМ — малозабезпечена сім'я — це сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї. Право сім'ї на цю допомогу залежить не лише від доходів, але і від її майнового стану, зайнятості працездатних членів сім'ї та інших факторів. Ця допомога призначається відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» і Постанови Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 250 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям».

ДОПОМОГА БАГАТОДІТНИМ СІМ'ЯМ — багатодітна родина — це та родина, в якій виховується щонайменше три непо-

внолітні особи. Діти обов'язково повинні проживати разом з батьками. Є також випадки, коли допомога виплачується у віці дітей від 18 до 23 років. Установлюються такі виплати згідно з чинним законодавством. Що стосується самих виплат, то на них можуть розраховувати всі родини, що відповідають критеріям. Таким чином, виплачуються кошти, які є [допомогою при народженні](#), допомогою на дітей віком до трьох років. Окрему категорію виплат становить допомога багатодітним родинам з невеликим рівнем прибутку, проте це має бути підтверджено документально.

Треба знати, що пільги можуть виплачуватися лише коштом держави із загального або місцевого бюджету. Однак перш ніж почати отримувати те, що встановлено чинним законодавством, члени родини мають пройти нелегкий процес, що являє собою збір чималого пакета документів і відвідування багатьох інстанцій. Треба розуміти, що цей процес є обов'язковим, якщо ви хочете отримувати пільги. Таким чином родина вноситься до єдиного реєстру, де в подальшому будуть зберігатися всі дані про неї та її членів.

Аби почати процес оформлення документів, треба початку зібрати такі важливі папери:

- довідка, в якій зазначена кількість осіб, що проживають на житловій площі, та загальний її розмір;
- свідоцтва про народження дітей;
- книжки розрахунку з комунального господарства;
- ідентифікаційні номери кожного з батьків;
- паспортні дані обох батьків.

Додаткові виплати багатодітній родині гарантуються тільки в тому разі, якщо її сумарний дохід не перевищує прожитковий мінімум. У результаті цього її членам надається пільгова категорія і надається відповідна довідка.

ДОСВІД — сукупність знань і навичок, набутих на основі й у процесі безпосередньої практичної взаємодії людей із зовнішнім світом; форма засвоєння людиною раціональних здобутків попередньої діяльності.

ДОСТУПНІСТЬ (посильність) навчання — дидактичний принцип, згідно з яким навчання будується з урахуванням рівня

підготовки учнів, їхніх вікових та індивідуальних особливостей. Відповідно до цього принципу розробляють педагогічно обґрунтовані програми, підручники й методи навчання. Умовою свідомого й міцного засвоєння знань і активності учнів є доступність для них навчального матеріалу. Завдання для школярів не повинні за складністю перевищувати пізнавальні можливості дітей. Разом з тим не можна допускати і недооцінки пізнавальних сил дітей.

ДОТАЦІЯ (лат. *dotatio* — дар, пожертвування, від лат. *doto* — наділяю) — асигнування з державного бюджету на покриття збитків, для збалансування нижчих бюджетів, доплата.

ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ — сукупність коштів і витрат у натуральному вираженні для підтримання фізичного, морального, економічного й інтелектуального стану людини. Формування їх здійснюється відрахуваннями з оплати праці працівників, виплатами із соціальних фондів, підприємницьких доходів, доходів від особистого підсобного господарства й індивідуальної трудової діяльності, доходів з інших джерел.

ДОШКІЛЬНИЙ ВІК — період дитинства від 3 до 6 років. Відзначається високою здатністю до навчання. Провідною діяльністю в Д. в. є гра. Через ігрову роль і сюжет реалізуються прагнення дитини до участі в житті дорослих і потреба у спілкуванні з ровесниками. У цей період підвищується точність і осмисленість сприйняття, зростає стійкість уваги, удосконалюються процеси пам'яті. Характер мислення — конкретний, наочно-образний. Дошкільнята дуже емоційні. Поступово поряд з елементарними емоціями в Д. в. зароджуються більш високі моральні та естетичні почуття. Активно розвивається вольова сфера. Виробляється вміння підкоряти свої дії словесно сформульованим завданням, хоча дошкільник ще не здатний до тривалих зусиль і часто діє імпульсивно. Психологічний розвиток дитини в Д. в. досягає різного рівня залежно від умов життя і виховання.

ДРОГОБИЧ ЮРІЙ (псевдонім Ю. Котермака, сина Доната, 1450—1494) — український учений, астроном, астролог; родом із Дрогобича. Перший український доктор медицини і філософії, професор Болонського і Краківського університетів. У 1481—1482

рр. був обраний ректором Болонського університету. Перший український автор друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року», надрукованої 1483 р. латинською мовою в Римі.

ДРУЖБА — взаємна прихильність між людьми, що виявляється у здатності до самопожертви, взаємодопомоги, насолоди духовним спілкуванням. Д. — безкорисливі взаємовідносини між людьми, засновані на довірі, щирості, взаємних симпатіях, спільних інтересах і захопленнях. Найголовніше в Д. — це і взаємодопомога. Друг завжди без користі прийде на допомогу і ніколи не підведе.

Поняття «дружба» передбачає близьку прив'язаність. Д. відзначається спільністю цілей та інтересів, міцністю і тривалістю зв'язків, взаємною привабливістю, довірою та відданістю, на відміну від *товаришування*, яке засноване на взаємному інтересі до сумісної діяльності, постійній прив'язаності, взаємодопомозі, схожості життєвих поглядів. Тобто «товариш» — учасник спільної діяльності (товариш по роботі, по навчанню), людина, пов'язана з іншими спільною професією, місцем роботи, навчання, колега (також «товариш по нещастю»). Близьким є поняття «однодумець», «споборник», «співучасник», «компаньон», «партнер». Товаришування згодом може перерости у дружбу.

ДУМКА — 1) Результат розумового відтворення і перетворення (через аналіз і синтез, ототожнення і розрізнення, диференціацію та інтеграцію тощо) пізнавальних образів об'єктів, оперування їхніми ознаками, який дає змогу розпізнавати загальне в окремому, абстрактне в конкретному, істотне у випадковому. 2) Зміст свідомості, що займає проміжне становище між знанням і вірою і має деякі ознаки їх обох. 3) Знання в єдності з інтелектуально-емоційним ставленням до нього в діапазоні від безсумнівного переконання в його істинності до припущення його істинності з більшою чи меншою домішкою сумніву.

ДУХ — у релігії та міфології — надприродна сутність, яка уособлює людські мислення, свідомість, психічні здібності. мислення, свідомість. У релігійному та ідеалістичному світогляді Д. розглядається як первинне щодо природи. У релігіях під Д. розумі-

ється особливий нематеріальний початок, розумний і самодостатній, тобто божество. Звідси походить і положення християнського віровчення про третю іпостась Святої Трійці — Дух Святий.

ДУХОВНИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ — система свідомо-психологічних рис, особливостей, яка у своїй цілісності виявляє міру усвідомлення людиною сутності буття, свого місця й призначення у світі і проявляється в її ставленні до світу і до себе. Д. с. о. не існує поза духовним життям суспільства. Він являє собою специфічну, індивідуально неповторну форму його прояву, існування. У ньому знаходять специфічне виявлення чуттєвий і раціональний рівні суспільної свідомості, усі її форми, суспільна психологія та ідеологія. Проте він не зводиться до їхньої суми, а є відносно самостійною цілісністю. Вихідним моментом формування змісту і структури Д. с. о. є знання. Характерною особливістю Д. с. о. виступає здатність застосовувати знання і розум для аналізу та оцінки явищ, для визначення ставлення до них, характеру вчинків і дій відповідно до потреб та інтересів особи, класу, суспільства.

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ — витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури.

ДУХОВНІСТЬ — індивідуальна здатність до світо- і самопізнання, орієнтованість особистості діяти «для інших», пошук нею моральних абсолютів; індивідуальне вираження в системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти «для інших». Під Д. переважно розуміють першу з цих потреб, під душевністю — другу. Душевність характеризується добрим ставленням особи до людей, які її оточують, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе. З категорією «Д.» співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна тією мірою, якою вона задумується над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Втрата Д. рівнозначна втраті людяності. Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання.

ДУША — нематеріальне, глибоко особистісне начало в людині, її внутрішній світ як унікальне ціле, що залишається відносно рівним собі упродовж усього життя людини. Слово «Д.» уживається для означення сукупності психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, а також основних рис особисті — її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних рис, її ставлення до суспільства, до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе. Вищі прояви свідомої психічної діяльності людини, пов'язані з її пізнавальними інтересами, поглядами, переконаннями, моральними, естетичними почуттями, часто називають її духовним життям.

Е

ЕГОЇЗМ (франц. *egoisme*, від лат. *ego* — я) — 1) Морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона віддає перевагу власним інтересам, нехтуючи інтересами суспільства та інших людей. Е. не «закладений» у людській природі. Здебільшого, він — наслідок неправильного виховання. У ході виховання прояви Е. у дітей можуть бути зведені до мінімуму. 2) Мотивація, яка спрямовує поведінку індивіда на поліпшення власного добробуту, без урахування інтересів інших; протилежна *альтруїзму*. Себелюбність.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (від лат. *ego* — я і *centrum* — осердя, центр) — 1) Філософський і етичний принцип, за яким індивідуум, особистість вважається центром Всесвіту. В *етиці* цей принцип лежить в основі вчення про особистий інтерес, особисту користь і вигоду як основу моралі. 2) Негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється у крайньому індивідуалізмі, *егоїзмі*. Е. заважає людині спілкуватися з іншими людьми, швидко й легко входити в соціальну групу. Переборення Е. здійснюється шляхом виховання колективізму. 3) Терміном «Е.» швейцарський психолог Ж. Піаже позначав своєрідність психіки дитини дошкільного віку.

ЕДИПІВ КОМПЛЕКС — одне з понять психоаналізу, що відображає своєрідність стосунків між батьками і дітьми, унаслідок чого нібито виникає моральна структура суспільства. Назва походить від давньогрецької легенди про царя Едипа, який випадково в сутичці вбиває одного чоловіка, не знаючи, що це його батько, та одружується на цариці-вдові, не знаючи про те, що вона його мати. Усвідомлення зла, що трапилось, приводить Едипа до переживання почуття вини — за Фрейдом, вихідного пункту становлення моралі в історії людства.

ЕЙФОРІЯ (грец. *добре переносу*) — стан надмірної веселості, що часто не має об'єктивних передумов; підвищений настрій (відчуття радості, безтурботності). Спостерігається за токсичних уражень головного мозку, під час органічних захворюваннях центральної нервової системи.

ЕКЗАЛЬТАЦІЯ (від лат. *exaltus* — дуже високий) — стан збудження, надмірної радості, що може бути реакцією на сильний емоціогенний подразник (збіг щасливих обставин) або реакцією на звичайні емоціогенні подразники за схильності до Е. Нерідко Е. є негативною і потребує відповідного лікування.

ЕКЗИСТАНЦІЙНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ — модель, що передбачає допомогу у розкритті й усуненні страху перед усвідомленням кінцевих даностей існування та у встановленні контролю над власним життям.

ЕКЗОГАМІЯ — це практика шлюбів поза межами окресленої групи (роду, племені, родини), до якої людина належить. На додаток до кровних родичів, заборона може стосуватись також членів специфічної тотемної чи іншої групи.

ЕКОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — галузь соціології, що вивчає суспільно-історичні взаємовідносини людини і природного середовища в аспекті закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій.

ЕКОНОМІКА (від грец. — житло і закон) — 1) Історично визначена сукупність суспільно-виробничих відносин, що характеризують економічний лад суспільства, його базис, властивий певній суспільно-економічній формації. 2) Народне господарство

даної країни. 3) Наука, що вивчає специфіку виробничих відносин у певній галузі або сфері суспільної діяльності (Е. промисловості, Е. сільського господарства, Е. будівництва, Е. матеріально-технічного постачання, Е. невиробничої сфери, Е. праці).

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА — підготовка спеціалістів із планування, обліку, фінансів та інших напрямів економічної роботи в народному господарстві, а також для науково-педагогічної діяльності в галузі економічних наук.

ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ — здатність людини пізнавати, відображати й узагальнювати економічну дійсність, передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів.

Е. с. л., як одна з найважливіших категорій соціальної та економічної психології, відображає економічні умови життя людини, її макро- та мікросередовище, визначає і регулює формально-динамічні та змістові характеристики її соціальної поведінки в різних сферах економічного простору. Засвоюючи категорії, поняття, теорії, оволодіваючи системою економічних знань, людина в результаті виробляє певні погляди на економічне життя, формує власну економічну свідомість. Е. с. л. формується у процесі економічної соціалізації. У загальному визначенні економічна соціалізація є процесом входження людини в соціально-економічний простір суспільства, унаслідок чого в неї формуються економіко-психологічні якості, що визначають її як суб'єкта економічної діяльності.

ЕКОНОМІЧНИЙ (від грец. — господарський) — той, що стосується економіки або політичної економії; господарський, найвигідніший, раціональний; економічна політика — система економічних заходів, що їх здійснює держава.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ДЕМОКРАТІЇ — участь максимально можливого числа громадян у власності та в управлінні виробництвом і господарством як на макрорівні (рівні держави і суспільства), так і на мікрорівні (фірми, підприємства).

ЕКОНОМІЧНО АКТИВНЕ НАСЕЛЕННЯ — частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і на-

дання різноманітних послуг. Кількісно ця група населення складається із зайнятих і безробітних, які на даний момент не мають роботи, але бажають її одержати.

ЕКОНОМІЧНО НЕАКТИВНЕ НАСЕЛЕННЯ — частина населення, яка не входить до ресурсів праці. До них належать: учні, студенти, курсанти, які навчаються в денних навчальних закладах; особи, які одержують пенсію за віком або на пільгових умовах; особи, які одержують пенсію у зв'язку з інвалідністю; особи, які ведуть домашнє господарство, здійснюють догляд за дітьми, хворими, родичами; особи, які не можуть знайти роботу, припинили її пошук, вичерпавши всі можливості, проте вони можуть і готові працювати; інші особи, яким немає потреби працювати незалежно від джерела доходу.

ЕКСПАНСИВНІСТЬ (від лат. *expansio* — поширення) — психічний стан людини. Психологічною основою Е. є переоцінка свого «Я» і надмірний, нерідко не контрольований інтелектом і волею вияв власних почуттів. Експансивні люди часто втрачають здоровий глузд, вдаючись до нереалістичних, авантюрних дій. Вони важкі у спілкуванні, схильні до конфліктів, від яких найчастіше самі страждають. Переборення окремих виявів Е. слід здійснювати шляхом самоконтролю, підсилення власних вольових дій.

ЕКСПЕКТАЦІЇ (від англ. *expectation* — очікування) — приписування іншій людині очікуваних або прогнозованих форм поведінки і думок.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — загальне позначення різних досліджень психічних явищ експериментальними методами.

ЕКСПЕРТИЗА (від лат. *expertus* — досвідчений) — метод дослідження експертом якихось справ, питань у тій чи іншій галузі знань, у т. ч. педагогіці й психології.

ЕКСТАЗ (від грец. *нестяма, несамовитість*) — стан захоплення й замилювання, що поєднується зі скованістю рухів (заціпеніння), може наставати у вірян і під сильним емоційним впливом творів мистецтва, людської праці, явищ природи.

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. *exterior* — зовнішній) — перехід внутрішніх, психічних активів у конкретні зовнішні дії та вчинки у процесі активної взаємодії особистості з навколишнім середовищем. У процесі Е. виникають нові матеріальні й ідеальні об'єкти, формуються нові типи соціальних відносин і форм поведінки. Е. діє в нерозривній єдності з *інтеріоризацією*.

ЕКСТРАВЕРСІЯ (від лат. *extra* — поза, зовні і *verso* — спрямовую) — характерна властивість особистості, що проявляється у спрямуванні її сприймання, переживань, інтересів на навколишню дійсність (на людей, речі, події тощо). Екстраверт — тип людської індивідуальності, зорієнтований на природне оточення та інших людей, не здатний до зосередження й до аналізу своїх внутрішніх переживань. Поведінку й діяльність такої людини визначають зовнішні враження.

ЕКСТРАВЕРТ — людина, інтереси якої спрямовані на об'єкти зовнішнього світу; товариська, контактна людина; протилежне — інтраверт.

ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ (від лат. *extra* — поза, *polio* — пригладжую, обробляю) — поширення кількісних характеристик і висновків, одержаних у результаті вивчення соціально-економічних явищ і процесів досліджуваної сукупності, на іншу однорідну сукупність або на інший час. Е. у просторі ґрунтується на вибірковому спостереженні, результати якого поширюють на сукупність у цілому (напр., у бюджетних обстеженнях). Е. в часі полягає в поширенні виявлених за відомий період тенденцій на інший період. При цьому Е. буває перспективною (при визначенні чогось на майбутнє) і ретроспективною (спрямованою в минуле). Найпростішими методами виявлення наявних тенденцій при Е. є вирівнювання рядів динаміки, визначення середніх темпів зростання виробництва, установлення форми зв'язку на основі кореляційних обчислень. Методи Е. в багатьох випадках збігаються з методами *інтерполяції*.

ЕКСТРАСЕНС (від лат. *extra* — поза, зовні, крім і *sensus* — відчуття) — особа, яка має яскраво виявлені парапсихологічні здібності.

ЕКСТРЕМАЛЬНІ УМОВИ — дуже значні, надзвичайні своїм виявом, силою, величиною і т. ін. обставини; які відзначаються таким виявом.

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. *extrimus* — крайній) — схильність індивіда чи групи до крайніх поглядів і дій. Е. виростає на ґрунті переоцінки свого «я», групи через абсолютизацію її потреб, інтересів. Е. у поглядах не сумісний з об'єктивним станом речей, вказує на втрату реалістичності мислення. Е. у діях означає ігнорування об'єктивних законів, невміння і небажання зважати на реальні обставини.

ЕКТОМОРФНИЙ ТИП (від грец. *ekto* — поза, зовні і *morfe* — форма) — морфологічний тип, властивий худорлявим, високого зросту людям, що мають слабо розвинену мускулатуру; такий тип відповідає «церебральному (мозковому) темпераменту».

ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ (від грец. *oikumene* — заселена земля, світ) — об'єднавчий рух християнських церков, започаткований протестантизмом на Единбурзькій Всесвітній місіонерській конференції 1910 р. В Амстердамі 1948 р. на 1-й Всесвітній асамблеї церков була створена Всесвітня рада церков (ВРЦ), до якої увійшли переважна більшість протестантських, а також православних і старокатолицьких церков. У травні 1995 р. Папа Іоан Павло II видав послання про екуменічний обов'язок «Хай будуть всі єдині». Е. р. ведеться на рівні міжнародних, регіональних і національних релігійних організацій. Активну участь в Е. р. беруть Українська православна, греко-католицька і деякі протестантські церкви. Водночас існує надто сильна антиєкуменічна течія в Російській православній церкві.

ЕЛІТА (франц. *elite* — краще, добірне, від лат. *eligo* — вибираю) — найактивніша, найбільш освічена частина народу, суспільства, певного угруповання (напр., творча Е., політична Е., фінансова Е. тощо).

ЕМАНСИПАЦІЯ (лат. *emancipatio*, від *emancipo* — звільняю сина від батьківської влади) — звільнення від гніту, повинності, скасування якихось обмежень (напр., Е. жінок).

ЕМОЦІЇ (від франц. *emotion* — хвилювання, збудження) — реакції людини і тварин на дії внутрішніх і зовнішніх подразників, які мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення й охоплюють усі види чутливості і переживань. Завдяки Е. люди не лише відчувають, сприймають, уявляють чи розуміють навколишню дійсність, а й переживають її. Сукупність Е. і почуттів становить емоційну сферу людини. Розвиненість почуттів, здатність оптимально управляти своїми Е. визначають емоційну культуру особистості.

ЕМПАТІЯ (англ. *empathy* — співчуття, співпереживання) — здатність людини до співпереживання і співчуття, розуміння внутрішніх станів іншої особи. Процес Е. є в основному інтелектуальним за своїм змістом.

ЕНДОГАМІЯ (від грец. *endon* — усередині і *gamos* — шлюб) — вимога укладання шлюбів у межах власної суспільної групи; протилежність *екзогамії*.

ЕНДОГЕННИЙ (від грец. *endon* — усередині і *genos* — походження) — зумовлений внутрішніми причинами.

ЕНДОМОРФНИЙ ТИП (від грец. *endon* — усередині і *morfe* — форма) — морфологічний тип, властивий повним людям із переважним розвитком внутрішніх органів; характерна риса — прагнення до комфорту і чуттєвих задовольень.

ЕНТУЗІАЗМ (від грец. *enthusiaso* — захоплююсь божеством) — психічний стан великого піднесення, душевного пориву, натхнення.

ЕПТАФІЯ (від грец. *epi* — над і *taphos* — могила) — 1) Намогильний напис, часто у віршованій формі. 2) Вірш, написаний з приводу чиєїсь смерті. 3) Скульптурний чи живописний твір меморіального призначення, що містить портретне зображення померлого.

ЕРГОНОМІКА (грец. *ergon* — робота і *nomos* — закон) — інтегративна наука, яка вивчає закономірності особливостей людини і засобів виробництва. Виникла на стику технічних наук і психології, фізіології та гігієни праці. Досліджує оптимальні пристосування машин, інструментів, обладнання та умов праці до

психофізіологічних властивостей людини. Е. називаємо також антропотехнікою та інженерною психологією.

ЕРОС — стихійна жага володіння коханою істотою, любов-пристрасть, яка не залишає місця жалості.

ЕСКАПІЗМ (від англ. *escape* — відхід від дійсності, втеча, порятунок) — прагнення людини перебувати у світі фантазій, ілюзій, духовно-інтелектуальна зосередженість на видуманих або «паралельних» світах; зазвичай, трактується як втеча від дійсності.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — складова частина виховного процесу, безпосередньо спрямована на формування й виховання естетичних почуттів, смаків, суджень, художніх здібностей особистості, на розвиток її здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини. Е. в. спрямоване, насамперед, на виховання в людині гуманістичних якостей, інтересів і любові до життя в його різноманітних проявах.

ЕТИКА (лат. *ethica, ethika*, від грец. *ethos* — звичай) — 1) Наука, що вивчає мораль. 2) Норми поведінки, сукупність загальноприйнятих моральних правил, вимоги, які людина ставить перед собою або яких вимагає суспільство в певному середовищі, соціальній групі населення. В українському побуті ще в давні часи зафіксовані певні правила глибокої моралі для різних прошарків населення — однакові як для ченців, так і для світських людей. Суворі вимоги до людини містились у спеціальних порадах для сповіді. Напр., «Ізборник Святослава», 1076 р. («Поради багатим») або «Поученіє» Володимира Мономаха (до 1125 р.) містили класифікацію добродійств, де поряд із релігійною санкцією моралі («Заповіді Божі») вказувалися і санкції «людські» (слава і поважання людей). Вимоги християнської етики до питань політики викладені у т. зв. «Слові про князів» (XII ст.). Про вимоги «лицарської моралі» свідчать літописи (зокрема, т. зв. Іпатіївський). Ці три типи етичних поглядів панували в Україні аж до XII ст. Етичні проблеми висвітлював у своїх творах Г. Сковорода (систематичний виклад: «Начальная дверь ко християнскому добронравію, діалоги»). У них наголошено на індивідуальних

моральних завданнях, які стоять перед кожною людиною, покликані Богом до певного життєвого шляху. Подібне пропагують М. Гоголь (кожній людині Богом «доручено» виконання якогось завдання, людина є робітником у «Божому господарстві»), Іван Франко, Леся Українка, Іван Багряний. Велике значення для ефективності підприємництва має дотримання етичних норм.

ЕТИКА ХРИСТИЯНСЬКА — християнсько-богословське вчення про мораль, яке засновується на моральних принципах і нормах Біблії, головним чином Нового Завіту. Наріжним каменем у системі Е. х. є моральні заповіді Нагірної проповіді і головна з них — християнська любов. Важливе місце відводиться і заповідям Декалогу. Основні ідеї Е. х. базуються на вченні про добро і зло, гріх і спокуту, Божу благодать, про прийняття страждання як засобу очищення, піднесення духу над плоттю. Одним із найважливіших в Е. х. є образ Ісуса Христа, який показав світові живий приклад праведності, навчав людей благородного життя, прийняв на себе їхні гріхи і своєю мученицькою смертю на хресті спокутував їх. Шлях спасіння згідно з Е. х. — це життя у Христі і з Христом. Е. х. висуває низку християнських чеснот, основними з яких є тріада — віра, надія і любов.

ЕТИКЕТ (франц. *étiquette*, від флам. *steeken* — устромляти) — 1) Правила поведінки людей. 2) Порядок дій, правил ввічливості під час ділових зустрічей, переговорів, у дипломатичних колах.

ЕТНІЧНА ГРУПА (від грец. *ethnos* — народ) — національна меншина, частина *етносу*, що проживає за межами своєї *етнічної* території. В Україні такими Е. г. є росіяни, поляки, угорці, євреї, німці, білоруси, словаки, чехи, ін.

ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА — культура людей, пов'язаних між собою спільністю історичного походження і території проживання, тобто єдністю «крові та землі».

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ — усвідомлення людьми своєї причетності до певного народу; одна з основних *етнічних* прикмет.

ЕТНІЧНИЙ (від грец. *ethnikos* — народний) — той, що стоєть або належить до якогось народу, його традицій, духовності, культури або до окремої етнічної групи людей.

ЕТНІЧНІ ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ — рушійні сили розвитку економіки суспільства, пов'язані з впливом на економічне життя особливостей *етнічної* свідомості, типової *економічної культури* і поведінки нації.

ЕТНОГЕНЕЗ (грец. *ethnos* — народ, *genesis* — походження, джерело) — походження народів. Це сукупність історичних, соціально-культурних явищ і процесів, які спричинилися до утворення етносу. Охоплює значний історичний період становлення та існування етносу в різних етноісторичних джерелах (рід, плем'я, народ, нація).

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА — локально-територіальна частина *етносу*, яка вирізняється особливостями традиційної матеріальної і духовної культури, побуту, інколи діалектом. Такими Е. г. в Україні є гуцули, бойки, поліщуки, подоляни, волиняни, ін.

ЕТНОГРАФІЯ (грец. *ethnos* — плем'я, народ і *grapho* — пишу) — «народопис», народознавство. Наука, яка вивчає культуру, побут і звичаї того чи іншого народу.

ЕТНОЛОГІЯ (грец. *ethnos* — народ і *logos* — слово, наука) — наука про народ. У науці вживається для означення поняття «теоретична *етнографія*».

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ (грец. *ethnos* — народ, *psyche* — душа і *logos* — слово, наука) — наука про психічні особливості народу.

ЕТНОС (грец. *народ*) — стійке об'єднання людей, що історично склалося на певній території на ґрунті суспільного походження. Характеризується єдиною мовою, культурою, побутом, самосвідомістю, ментальністю. Уживається у значенні «народ».

ЕТНОЦЕНТРИЗМ (від грец. *племінний, народний* і лат. *центр*) — переконання у зверхності, вищості власної етнічної та культурної групи, відповідно зневага до інших груп.

ЕФЕКТ ПОЗИТИВНОГО ОРЕОЛУ — викривлення у сприйнятті, що складається через нестачу інформації про людину і призводить до виникнення загальних оцінних уявлень.

Є

ЄВА (староєвр. *Хава* — та, що дає життя) — згідно з *Біблією* перша жінка на Землі, праматір людства, створена Богом на шостий день його творіння з ребра Адама і приведена йому як дружина. За непослух Бог вигнав Єву разом з Адамом із раю і засудив їх. Єва за свій гріх мала «в болях ... народжувати дітей» і користися чоловікові.

ЄВАНГЕЛІЯ (від грец. *evangelion* — добра звістка) — частина *Біблії*, чотири пов'язані спільною темою релігійні твори, що становлять основну частину Нового Заповіту. Містять життєпис Ісуса Христа на основі християнського віровчення.

ЄВПРАКСІЯ (Зоя, Добродія) **МСТИСЛАВІВНА** (1108—1172) — перша жінка-лікар в історії України-Руси; онука Володимира Мономаха, дружина візантійського імператора Іоанна Комнина. На підставі власної лікарської практики й досліджень тогочасних медиків написала трактат «Алімма» («Мазі»), популярний у середньовіччі (тепер примірник зберігається у флорентійській бібліотеці Лоренцо Медичі).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС) — днем народження Європейського Союзу вважається 9 травня 1950 р., коли міністр закордонних справ Франції Роберт Шуман озвучив підготовлену Жаном Монне пропозицію, в якій закликав Францію та Німеччину об'єднати свої вугільні й сталеливарні промисловості під єдиним наднаціональним управлінням. Із 1985 р. 9 травня відзначається в Європейському Союзі як офіційне свято – День Європи. 18 квітня 1951 р. ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Італія уклали договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЕОВС, ECSC – European Coal and Steel

Community), метою якого стало об'єднання європейських ресурсів із виробництва сталі й вугілля. В дію цей договір вступив із липня 1952 р. Для поглиблення економічної інтеграції ті ж шість держав 1957 р. заснували Європейське економічне співтовариство (ЄЕС, Спільний ринок) (ЕЕС – European Economic Community) і Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом, Euratom – European Atomic Energy Community). Найважливішим і найширшим за сферою компетенції із цих трьох європейських співтовариств було ЄЕС. 11 грудня 1991 р. керівники держав та урядів дванадцяти країн – членів ЄЕС уклали Маастрихтську угоду (1992 р.), що відкрила нову фазу в поглибленні економічної та політичної інтеграції, 1993 р. воно було офіційно перейменовано в Європейське Співтовариство.

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ — учення, яке доводить, що найбільший внесок у розвиток світової культури зробили європейські народи.

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ (ПОЛИН) — символ пам'яті; рідної землі, Батьківщини, свосрідний пароль українців. Є.-з. (п.) — степова запашна рослина із червоним або пурпуровим цвітом. У Біблії слово «полин» нерідко поєднується зі словом «яд». Грішники часто зазнають кари Господньої саме полином. Слово «Євшан» з походження тюркське. В Іпатіївському літописі міститься цікава оповідь про братів — половецьких ханів — Отрока і Сирчана. Після поразки від Мономаха хан Отрок опинився у Грузії, а Сирчан залишився коло Дону. «По смерті ж Володимира остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези (частина Грузії), мовивши: „Володимир вже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слово моє, співай же йому пісні половецькі. А якщо він не схоче, дай йому понюхати зілля, що зветься Євшан”. Той же не схотів ні вернутися, ні послухати. І дав Ор зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: „Да лучче есть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути”. І пішов він у землю свою» (*Махновець Л. Літопис руський / Л. Махновець. — Київ, 1939. — С. 368—369*). Не випадково митрополит Іларіон підкреслював: «Євшан-зілля зцілює від винародовлення, і

хто забуде свою Батьківщину, воно пригадає». В українському фольклорі полин — надійний оберіг від русалок, іншої нечисті. Образ «свшан-зілля» став літературною традицією. Він трапляється у творах І. Франка, М. Вороного, Л. Забашти, М. Чабанівського, В. Коломійця, О. Гончарова та ін.

ЄПТИМІЯ (від грец. *epitimion* — покарання) — у християнстві — церковне покарання у формі посту, тривалих молитв та ін., що накладається священиком.

ЄРЕСЬ (від грец. — особливе віровчення) — 1) Релігійне вчення, що заперечує догмати та організаційні форми пануючої церкви. 2) Переносно — відступ від панівних, загальноприйнятих поглядів, правил, положень та ін., інколи — те, що позбавлене здорового глузду.

Ж

ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ — особи, які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни постраждали від нацистських переслідувань із мотивів політичного, національного і релігійного характеру, ворожого ставлення до націонал-соціалізму.

ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ — мільйони невинних людей на підставі антигуманних й антидемократичних законів і внаслідок прямого беззаконня та свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання й релігійні переконання. Після 1917 р., в період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом. Соціальний захист жертв політичних репресій в Україні здійснюються згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 р. № 962-ХІІ.

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ — один із стародавніх релігійних обрядів принесення жертв духам померлих предків, обожнюваним

предметам, богам, злим духам тощо. Ж. виникло в епоху первісного суспільства, коли мисливці кращу частину своєї здобичі залишали для духів померлих предків або духів-покровителів. Ж. набувало часом диких, бузувірських форм. У тій чи іншій формі Ж. збереглося в усіх релігіях і до нашого часу: запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання родичів на могилах, причастя, обітниця, калічення себе в бузувірських сектах.

ЖИТТЄВА ПРОБЛЕМА — стан протиріччя між актуальним і необхідним станом життєдіяльності.

ЖИТТЄВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ — споконвічно задана природна орієнтація людини, її загальна життєва спрямованість, стиль діяльності, тип ставлення до себе, людей і світу загалом.

ЖИТТЄЗДАТНА ОСОБИСТІТЬ — особистість, яка активно інтегрує в сучасне суспільство, орієнтується і бере активну участь в економічних, соціальних, політичних, культурних процесах, зберігаючи при цьому свою світоглядну позицію, гуманістичні ідеали та цінності.

ЖИТТЯ ЛЮДИНИ — постійна постановка та розв'язання життєвих проблем.

3

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ — це комплекс організаційних, економічних, соціальних та інших заходів, які здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування з метою планування і підготовки до нормованого (у разі необхідності) забезпечення населення продовольчими та непродовольчими товарами, медичним обслуговуванням, послугами зв'язку, транспорту, комунальними та побутовими послугами в особливий період.

Організація З. ж. н. включає: управління діяльністю робітників та службовців, усього населення при загрозі та виникненні

надзвичайних ситуацій; захист населення та територій від наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха; забезпечення населення питною водою, продовольчими товарами і предметами першої необхідності; захист продовольства, харчової сировини, фуражу, вододжерел від радіаційного, хімічного та біологічного зараження (*забруднення*); житлове забезпечення та працевлаштування; комунально-побутове обслуговування; медичне обслуговування; навчання населення способам захисту і діям в умовах надзвичайних ситуацій; розробку і своєчасне введення режимів діяльності в умовах радіаційного, хімічного та біологічного зараження; санітарну обробку; знезараження території, споруд, транспортних засобів, обладнання, сировини, матеріалів і готової продукції; підготовка сил та засобів і ведення рятувальних і інших невідкладних робіт у районах лиха й осередках ураження; забезпечення населення інформацією про характер і рівень небезпеки, порядок поведінки; морально-психологічну підготовку і заходи щодо підтримування високої психологічної стійкості людей в екстремальних умовах; заходи, спрямовані на запобігання або послаблення несприятливих для людей екологічних наслідків надзвичайних ситуацій та інші заходи.

ЗАГАЛЬНА СЕРЕДНЯ ОСВІТА — цілеспрямований процес засвоєння систематизованих знань про природу, людину, суспільство, культуру і виробництво засобами пізнавальної та практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності.

ЗАДАТКИ — природжені анатомо-фізіологічні особливості нервової системи, мозку, що становлять природне підґрунтя розвитку здібностей людини, однак самі їх не визначають. Для розвитку здібностей, навіть за найкращих задатків, потрібні відповідні суспільні умови, а також діяльність людини в певному напрямі. Якщо людина, що має навіть особливі З., не розвиває їх через відповідну діяльність, у неї не будуть розвиватися здібності. На основі одних і тих самих З. можуть розвиватися різні здібності, залежно від умов життя і діяльності людини.

ЗАЙНЯТІ ЕКОНОМІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ У ВИЗНАЧЕННІ МОП — особи у віці 15—70 років, які виконують роботи за винагороду за наймом на умовах повного або неповного робочого часу, працюють індивідуально (самостійно) або в окремих громадян-роботодавців, на власному (сімейному) підприємстві, безоплатно працюючі члени домашнього господарства, зайняті в особистому підсобному сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі.

ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ — діяльність частини населення щодо створення суспільного продукту; вона відображає потребу людини в самовираженні, а також у задоволенні матеріальних і духовних потреб через дохід, який особа отримує за свою працю.

ЗАКОН РУХУ КОЛЕКТИВУ — сформулював А. Макаренко. Сутність закону полягає в тому, що колектив має постійно рухатись уперед, досягаючи все нових і нових успіхів. Зупинка в розвитку колективу веде до його послаблення і розпаду. Ось чому в системі колективного виховання велике значення має організація перспективних спрямованостей учнів, поставлення перед ними цілей, які постійно ускладнюються, і захопливих перспектив. Ці перспективи А. Макаренко поділяв на три групи: близькі, середні та далекі.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИХОВАННЯ — стійкі і суттєві зв'язки між елементами виховного процесу, що забезпечують його ефективність. Загальні З. в.: виховання особистості відбувається лише у процесі включення в різносторонню діяльність у позиції її учасника та організатора; дієве виховання — таке виховання, яке стимулює власну (внутрішню) активність особистості в організованій діяльності; процес виховання будується на принципах гуманізму і демократизму, що забезпечують поєднання поваги гідності особистості вихованця з високою вимогливістю до нього; процес виховання особистості спрямовується на забезпечення їй радості успіху від діяльності й досягнутого результату; процес виховання виявляє та опирається на позитивні якості дитини; ефективність виховання залежить від урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; виховання особистості найефективніше в колек-

тиві і через колектив; процес виховання залежить від єдності й погодженості педагогічних зусиль учителів школи, сім'ї і громадськості. Успіх виховання потребує реалізації всієї сукупності педагогічних закономірностей.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА ДОДАТКОВА — винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона охоплює доплати, надбавки, гарантії і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА (ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ) — винагорода, обчислена, зазвичай, у грошовому вираженні, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА МІНІМАЛЬНА — законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче від якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, годинну норму праці (обсяг робіт). До мінімальної заробітної плати не входять доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати. Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання, основою для визначення державних тарифів у сфері оплати праці, пенсій, стипендій, допомоги та інших соціальних виплат.

ЗАРОБІТНА ПЛАТА ОСНОВНА — винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у формі тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для керівників, професіоналів, фахівців, технічних службовців.

ЗАСІБ ВИХОВАННЯ — це більш широке поняття, ніж прийом чи метод, оскільки останні самі у визначених обставинах можуть виступати засобами. Засоби — це сукупність матеріальних,

емоційних, інтелектуальних та інших умов, що використовує соціальний педагог, аби досягти поставленої мети. Наприклад, гра, якщо вона спеціально організована, може виступати засобом засвоєння соціальної ролі, де використовується метод вправ.

ЗАСОБИ ГАСІННЯ ПОЖЕЖ — (англ. *fire-fighting equipment*, нім. *Brandbekämpfungsmittel n*) — комплект обладнання, до якого входять поршневі та центрифужові водяні насоси, гідромонітори, пристрої для підіймання пожежників на певну висоту (висувні драбини тощо), пристрої для використання промислового (наприклад, шахтного, заводського тощо) водопроводу, повітряно-пінні вогнегасники, повітряно-пінні стволи (піногенератори), газобалонні батареї, що є на озброєнні протипожежних частин, гірничорятувальних частин і використовуються для гасіння рудникових пожеж.

ЗАТРИМКА — припинення на якийсь час дії, руху та ін.

ЗАТРИМКА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ (ЗПР) — порушення нормального темпу психічного розвитку, в результаті чого дитина шкільного віку залишається в колі дошкільних ігрових інтересів. При ЗПР діти не можуть включатися у шкільну навчальну діяльність, сприймати певні завдання, виконувати їх. У дітей із ЗПР труднощі в оволодінні елементарною грамотою, лічбою поєднуються з відносно добре розвинутою мовою, здатністю до запам'ятовування віршів, казок, дотримання правил гри, до засвоєння способу виконання завдань і адекватного використання їх у нових завданнях. Ці особливості дають змогу дітям із ЗПР за спеціальних умов (індивідуалізація навантаження, використання спеціальних методів) засвоювати програму загальноосвітньої школи.

ЗАЯЧКІВСЬКИЙ МИКОЛА (1870—1938) — відомий громадський і культурно-освітній діяч Галичини. Проявив себе у багатьох сферах українського народного життя: як голова «Міщанського братства» в Тернополі, радник торгово-промислової палати, доклав значних зусиль до розбудови українського промислу, збільшення прошарку дрібних виробників та купців. Будучи головним директором товариства «Народна торгівля», прагнув піднести на європейський рівень українську споживчу кооперацію, дбав про

налагодження кооперативних зв'язків із багатьма подібними зарубіжними організаціями, збільшення конкурентноспроможності українських товарів. Як великий знавець проблем української еміграції, певний час очолював Товариство опіки над емігрантами. З. М. сприяв відновленню сокільського руху: після Першої світової війни, у 1922—1933 рр. він — голова «Сокола-Батька». У 1928 р. сокільська організація набула свого розквіту, маючи у своїх рядах понад 34 тис. членів, об'єднаних у 421 сокільське гніздо. З. М. як голова «Сокола» багато зробив для поліпшення видавничої справи: видано понад 30 посібників з тілового виховання, створено 1928 р. друкований орган товариства — журнал «Сокільські вісті». На чолі Товариства «Рідна школа» З. М. став у грудні 1935 р. За 1936 р. Товариство поповнилася 10 630 членами, засновано 25 нових «кружків». Уперше розроблено службовий правильник (статут), у якому були окреслені права і обов'язки рідношкільних працівників; вийшов у світ на кошти Головної управи ґрунтовний підручник для вихователів дитячих садків «Українське дошкілля» за редакцією Л. Ясінчука, упорядковувалася організаційна, навчально-методична, виховна робота в українському дошкільлі; відкрито наприкінці 1935 р. у Львові Захоронкову семінарію, що розв'язувало проблему фахової підготовки учителів для роботи в дошкільних закладах. Завдяки зусиллям Головної управи кількість українських фахових навчальних закладів поповнилися відразу двома торговельними школами (вищого і нижчого типів), відкритими в Яворові 1936 р. (*Заячківський Микола. Некролог // Рідна школа. — 1938. — Ч. 4. — С. 49—50*).

ЗВИЧАЙ — усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

ЗВИЧКИ — це дії, які виконуються автоматично, часто підсвідомо, унаслідок багаторазового повторення.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ — можливі ситуації, коли за наявності формальних підстав (фактичного складу) для виникнення правовідносин відповідальності законодавець не вважає доцільним настання таких наслідків. У такому разі йдеться

про звільнення від відповідальності внаслідок неможливості виконання зобов'язання. При цьому неможливість виконання виникає не з вини боржника. До числа підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності внаслідок неможливості виконання зобов'язання, зокрема, відносять: 1) провину кредитора; 2) непереборну силу; 3) випадок; 4) інші обставини, що спричиняють неможливість виконання зобов'язання, якщо вони виникли не з вини боржника.

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ означає факт, що особу не буде притягнуто до кримінальної відповідальності, хоча ця особа вчинила діяння, що містять ознаки складу злочину, і ці діяння не вчинені під впливом обставин, що виключають злочинність діяння. Рішення про таке звільнення ухвалює виключно суд.

Існують три такі характеристики звільнення особи від кримінальної відповідальності: щодо неї не постановляється обвинувальний вирок (на відміну від звільнення від відбування покарання); до винного не застосовується покарання; особа не отримує судимість.

Звільнити особу від кримінальної відповідальності суд може за наявності таких підстав: 1) дійове каяття; 2) примирення винного з потерпілим; 3) передання особи на поруки; 4) зміна обстановки; 5) закінчення строків давності.

ЗДАТНІСТЬ — властивість індивіда, яка визначає його можливість, спроможність, нахил до виконання певної діяльності, наприклад З. до навчання, З. до трудової діяльності (професійна придатність) тощо. З. зумовлюється рівнем знань, здібностей, умінь, навичок, особистісними якостями (риси характеру і темперамент, особливості емоційно-вольової сфери). З. опосередкована умовами діяльності і вимогами соціального оточення. З. не є чимось незмінним, вона розвивається, поглиблюється, диференціюється в ході практичної діяльності людини. Значну роль при цьому відіграють природні нахили людини, задатки.

ЗДІБНОСТІ — стійкі індивідуальні психічні властивості людини, які є необхідною внутрішньою умовою її успішної діяльності. Вони виявляються в тому, як людський індивід учиться,

набуває певних знань, умінь і навичок, освоює певну діяльність, включається у творче життя суспільства. У З. поєднується природне і соціальне. Природною основою З. є задатки. Сукупність З. називають обдарованістю. Визначальним в розвитку здібностей є умови життя і взаємодія з навколишнім середовищем. З. людини розвиваються у процесі засвоєння нею суспільного досвіду, виховання й навчання, у процесі трудової діяльності. З. поділяються на загальні — такі, що виявляються в будь-якій діяльності, і спеціальні — характерні для певних її видів (математичні, технічні, музичні та ін.). Вищим ступенем розвитку З. особистості є талант.

ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД — сукупність уявлень, поглядів, навичок мислення, вироблених і зафіксованих людиною на основі її повсякденного життя. Це свого роду робоча концепція явищ і подій, що оточують нас. Унаслідок багатовікового досвіду склалися прості, але правильні уявлення, які не втрачають свого значення, оскільки вони дають людині правильні орієнтири у природному і соціальному оточенні. З. г. протистоїть апріорним розумуванням, відірваним від життя. У минулому матеріалісти часто апелювали до З. г. у критиці антинаукових чи ідеалістичних теорій. З. г. відображає дійсність на рівні явища, він не достатній для проникнення в сутність, проте у психології, де емпіричний момент пізнання має чималу вагу, широко використовуються спостереження і досвід, точка зору З. г. не лише не ігнорується, а визнається як передумова руху пізнання від явища до сутності. У З. г. нерідко одночасно співіснують акумульований століттями досвід, наукоподібні версії і навіть окремі забобони. Ось чому, коли люди прагнуть внести вдосконалення у практику, З. г. виявляється замало, виникає потреба у строгому науковому знанні.

ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ — процес формування в дітей усвідомлення шкоди наркотичного, токсичного, алкогольно-нікотинного отруєння організму і психіки, розвитку морально-етичної відрази до пияцтва, куріння, уживання наркотиків.

ЗДОРОВ'Я — характеристика якості робочої сили, котра відбиває стан фізичного, розумового і соціального самопочуття. Розрізняють три рівні З.: біологічний, соціальний та особистий. З.

— це свобода від болю у фізичному тілі, стан благополуччя; свобода від пристрасті та негативу на емоційному рівні, що виражається динамічним станом безтурботності і незворушності; свобода від егоїзму в ментальній сфері, що веде до повного єднання з Істиною (за Дж. Вітулкасом, американським лікарем). Здорова людина поєднує риси любові, мудрості, правди і творчості.

ЗМІСТ ОСВІТИ — система наукових знань, практичних умінь і навичок, засвоєння й набуття яких закладає основи для розвитку та формування особистості; впливає з основної функції освіти — прилучити молодь до загальнолюдських і національних цінностей. Це система наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичних умінь і навичок та способів діяльності, досвіду творчої діяльності, світоглядних, моральних, естетичних ідей та відповідальної поведінки, якими повинен оволодіти учень у процесі навчання. На З. о. впливають об'єктивні і суб'єктивні фактори. Педагогічні вимоги до З. о.: З. о. повинен бути спрямований на досягнення основної мети виховання — формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особистості — громадянина України; З. о. повинен будуватися на науковій основі.

ЗНАННЯ — особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності. Виражаються знання в поняттях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях. З. виконує важливі соціальні функції: а) матеріалізується в певні технічні пристрої, технологічні процеси і, таким чином, служить виробництву; б) перетворюється на переконання і є керівництвом до практичної дії. З., які передаються шляхом цілеспрямованого навчання, мають бути насамперед строго науковими. Невід'ємними якостями справжніх знань є їхня систематичність, усвідомленість, осмисленість. З., виступаючи складовою світогляду людини, значною мірою визначають її ставлення до дійсності, моральні погляди й переконання, вольові риси особистості, характер. Вони є одним із джерел нахилів та інтересів людини, необхідною умовою розвитку здібностей, обдарувань.

ЗНАННЯ ПРЕВЕНТИВНІ — систематизована та обґрунтована сукупність наукової інформації, перевіреної практикою, про закономірності запобігання негативним явищам, вчинкам, діям.

ЗОМБИ — 1) Істота, в яку, за містичними віруваннями, може перетворитися померлий. 2) Переносно — людина, яка беззастережно підкоряється волі іншої людини, інших людей.

ЗОСЕРЕДЖЕНІСТЬ — одна з універсальних властивостей свідомості, співмірна з такими її показниками, як єдність і цілісність. Правомірно говорити про зосередженість уваги, сприймання, пам'яті, уяви, волі, а в соціальній психології — зосередженість усієї особистості на певних видах діяльності і спілкування. З. має велике значення для оптимального перебігу пізнавальної і практичної діяльності людини. Значною є роль зосередженості в багатьох сучасних професіях, особливо з чималим вмістом творчих операцій. Фізіологічним ґрунтом З. є здатність нервової системи концентрувати в певних точках, зонах процеси збудження і гальмування. З погляду психологічного аналізу зосередженості є здатністю інтелекту і волі до контролю над швидкоплинними ситуаціями.

ЗРІЛІСТЬ (особистості) — сукупний стан високого розвитку фізіологічних, інтелектуальних, вольових, моральних, соціальних параметрів людини. У генезисі спочатку настає біологічне і фізіологічне дозрівання організму (нині у зв'язку з акселерацією воно дещо зсунулося в бік молодшого віку: для хлопців 14—16 років, для дівчат 12—16 років), а потім приходить психічна З. як високий показник роботи сенсорних, мнемічних, інтелектуальних функцій людини. Згодом настає моральна і світоглядна З. як свідчення соціальної зрілості особистості. Соціальна З. ґрунтується на ідейних переконаннях, сформованому світогляді і включає оперативне, вправне й ефективне здійснення практичної діяльності.

I

ІДЕАЛ (від грец. *ідея*) — уявлення про найвищу досконалість, котра як взірєць, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу. І. правильно

чи ілюзорно відображає корінні суспільні, насамперед класові, інтереси. Залежно від сфер людської життєдіяльності формуються суспільні, політичні, етичні, естетичні, гносеологічні та інші ідеали, які входять до складу світогляду людини, і виявляють активно-творче ставлення людини до дійсності, відіграючи роль кінцевих цільових орієнтирів. І. об'єднує ціннісні орієнтації, життєві принципи та плани, рівень домагань, задуми та вчинки в цілісну лінію осмисленої поведінки, життєвого шляху людини.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ (від лат. *identicus* — тотожний і *facio* — роблю) — прийом наукового пізнання, за якого встановлюються тотожність, подібність об'єктів завдяки спільності певних рис, ознак. У соціальній психології І. широко застосовується при вивченні малих груп, класифікації лідерів, типології особистості. І. тісно пов'язана з моделюванням як методом сучасного наукового пізнання. І. — процес, завдяки якому дитина присвоює характеристики «іншого».

ІЗОЛЯЦІЯ (франц. *isolation* — відособлення) — у психології — почуття соціального спустошення і безнадії, яке виникає внаслідок нездатності досягти соціальних, інтимних контактів.

ІЛЮЗІОНІЗМ (франц. *illusionnisme*, від лат. *illusio* — обман, насмішка) — 1) Імітація видимого світу у творах образотворчого мистецтва, створення уявлення реально існуючих предметів і простору. І. з'явився в античному живописі, відігравав помітну роль у мистецтві Відродження; став одним із провідних принципів монументально-декоративного мистецтва бароко (коли в інтер'єрах будівель реальний архітектурний простір зливається з ілюзорним живописним, який відтворюється за допомогою вигадливих перспективних споруд). І. використовується у станковому мистецтві (живописні та графічні натюрморти-«обманки» XVIII ст., акварелі). 2) Вид циркового й естрадного мистецтва, пов'язаний з використанням спеціальної апаратури для створення видимості «чудес».

ІЛЮЗІЯ (від лат. *illusion* — помилка, оманливе уявлення) — хибне сприймання об'єктивного світу, що виникає під впливом зовнішнього подразника або хворобливого стану нервової системи. Ілюзії виникають з різних причин: несприятливих умов навколишнього середовища (туман, темрява), дефектів у діяльності

органів чуттів (глухота, короткозорість), напруженого очікування, емоційного збудження, афекту, який дезорганізує психіку і поведінку людини, послаблення уваги. Залежно від органа чуттів, що їх породжує, ілюзії бувають оптичними, слуховими, тактильними. Бувають ілюзії, що відіграють певну позитивну роль у сприйманні людини. До них належать просторові ілюзії, з якими ми стикаємося при сприйнятті творів живопису (наприклад, І. перспективи). Ілюзії, які виникають при різноманітних психічних захворюваннях, — стійкі. У здорової людини ілюзії мають епізодичний характер. Ілюзії слід відрізняти від галюцинацій. Ілюзії виникають за наявності реальних подразників, а галюцинації — за відсутності зовнішніх реальних об'єктів.

ІЛЮЗОРНІСТЬ (від лат. *illusio* — обман, насмішка) — в образотворчому мистецтві — оманливе відчуття вірогідності зображення.

ІМІДЖ (від лат. *imago* — образ, вигляд) — цілеспрямовано формований образ (особи, явища, предмета), покликаний здійснити емоційно-психологічний вплив на когось з метою популяризації, реклами та ін. І. — сукупність зовнішніх особливостей людини (одяг, зачіска, прикраси, макіяж) у поєднанні з внутрішніми створюють враження про особистість як оригінальну, неповторну, із власним стилем поведінки, мовлення та способом життя.

ІМІТАЦІЯ (від лат. *imitor* — наслідую) — у психології — здатність однієї людини наслідувати рухи, жести, міміку, голос іншої людини. Окремим людям властиво копіювати звуки (тварин, птахів), точно відтворювати голос відомого актора тощо. На цій здатності розвинувся спеціальний імітаційний жанр естрадного мистецтва. На основі І. розробляють мову ЕОМ, близьку до природної людської мови. І. має важливе значення в постановці драматичних творів, а також при програнні соціальних ролей у різних видах людської життєдіяльності.

ІММІГРАЦІЯ — в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне проживання.

ІМПУЛЬС (від лат. *impulsus* — удар, поштовх) — у психології — спонукання, поштовх до дії, який не стримується інтелектом. Імпульсивна людина — неврівноважена, легко збуджується, поведінка її нелогічна. У фізіології І. — форма збудження в нервових волокнах, яку спричинює будь-яке подразнення.

ІМПУЛЬСИВНІСТЬ (від лат. *impulsus* — удар, поштовх) — схильність людини до надто швидких, недостатньо продуманих, надміру емоційних реакцій на події, що відбуваються навколо. І. часто виступає як риса характеру людини.

ІНВАЛІД (від лат. *invalidus* — слабкий, немічний) — особа, яка частково або повністю втратила працездатність. До цієї категорії належать люди, які мають порушене здоров'я зі стійким розладом функцій організму, обумовлене захворюваннями, наслідками травм і дефектами, що призводить до обмеженої життєдіяльності та викликає необхідність її соціального захисту. У країнах Заходу слово «І.» вважається принизливим. Замість нього використовуються: «немічний», «з особливими потребами», «важкий у виховному плані» та ін. І. — це особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. У тексті Закону слова «інвалід», «дитина-інвалід» та «інвалід з дитинства» в усіх відмінках і числах замінено відповідно словами «особа з інвалідністю», «дитина з інвалідністю» та «особа з інвалідністю з дитинства» у відповідному відмінку і числі, крім частини першої статті 11 і другого речення статті 37 цього Закону згідно із Законом N 2249-VIII (2249-19) від 19.12.2017.

ІНВАЛІДНІСТЬ — обмеження в можливостях, зумовлене фізичними, психічними, сенсорними, соціальними, культурними, законодавчими та іншими бар'єрами, які не дають змоги людині бути інтегрованою в суспільство і брати участь у житті сім'ї та держави на тих же умовах, що й інші члени суспільства.

ІНДЕКС СПОЖИВЧИХ ЦІН — зміна вартості основних товарів і послуг за певний період, виражена у відсотках.

ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ

— це встановлений законами та іншими нормативно-правовими актами України механізм підвищення грошових доходів населення, що дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг; одна із форм державного регулювання рівня і диференціації доходів і заробітної плати, а також забезпечення соціальної захищеності громадян. Індексация грошових доходів проводиться у разі, коли індекс споживчих цін перевищив заздалегідь визначену величину, що є межею індексації, яку прийняла Верховна Рада України.

ІНДИВІД (лат. *неподільне*) — людина як окрема природна істота, представник виду, носій індивідуально своєрідних рис. Найістотніші характеристики І. — цілісність психофізичної організації, стійкість у взаємодії із зовнішнім світом.

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ — організація навчально-виховного процесу, за якого вибір способів, прийомів, темпу навчання враховує індивідуальні відмінності учнів, рівень розвитку їхніх здібностей до навчання. І. п. н., ґрунтуючись на глибокому знанні вчителем індивідуальних особливостей, духовного світу кожного учня, сприяє розвиткові пізнавальних здібностей усіх учнів, ураховує їхні нахили й інтереси, різне ставлення до навчання, до окремих навчальних предметів. Мета І. п. н. полягає у забезпеченні максимально продуктивної роботи всіх учнів, і має здійснюватися на всіх етапах навчання й головним чином під час засвоєння нових знань. І. п. н. передбачає перспективне планування вивчення навчального матеріалу. Однією з форм індивідуалізації навчання є програмоване навчання, яке дає можливість активізувати працю кожного учня, посилити самоконтроль.

ІНДИВІДУАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — один із напрямів глибокої психології, розроблений А. Адлером, учнем З. Фрейда. Психічний розвиток визначається, за Адлером, як почуття неповноцінності, котре формується в дитячому віці і потім може бути переборене через самоствердження у творчих актах, у боротьбі за владу, зверхність над іншими.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАННЯ — одна з форм організації навчально-виховного процесу, за якого здійснюється педагогічний вплив учителя на учня, котрий перебуває поза колективом. У сучасній українській школі І. н. застосовується переважно у формі консультацій, тимчасової індивідуальної роботи з відстаючими учнями.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ (від франц. *individual* — особистий) — неповторність психіки та *особистості* людини, своєрідне поєднання її фізичних і психологічних особливостей.

ІНДИКАТОРИ РІВНЯ ЖИТТЯ — показники, що характеризують задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб громадян.

ІНДИКАТОРИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ — показники, що характеризують ступінь досягнення соціальних результатів економічного розвитку.

ІНІЦІАТИВА — 1) Перший крок у будь-якій справі; почин. Пропозиції, спрямовані на досягнення чого-небудь: мирні ініціативи, законодавчі ініціативи. 2) Активна провідна роль у будь-яких діях; заповзятливість.

ІНІЦІАЦІЯ — обряд посвячення юнаків у повноправні члени суспільства, що імітував умирання і нове народження або перетворення на іншу істоту.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ — 1) Стійкі форми організації спільної життєдіяльності людей, які закріплюють, регламентують і транслиують норми, цінності та взірці поведінки, щоб виконувати ті чи інші соціальні ролі. До них належать: держава, церква, політичні партії, сім'я, трудовий колектив, різні об'єднання та союзи. Найбільш суттєвим для дитини є сім'я і школа. Завдяки причетності до І. с. здійснюється соціалізація індивідів та засвоєння особистістю норм і цінностей, прийнятих у цьому суспільстві. 2) Сукупність соціальних ролей і статусів, призначених задовольняти певні соціальні потреби (сім'я, освітні заклади та ін.).

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. *integratio* — поповнення, відновлення) — 1) Об'єднання в ціле будь-яких окремих частин. Протилежне — дезінтеграція. 2) І. економічна — процес інтернаціоналізації господарського життя, зближення, об'єднання економік

низки країн. 3) Погоджений розвиток і взаємне доповнення підприємств галузей економіки, регіонів і держав задля ефективнішого використання ресурсів і повнішого задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах і послугах. 4) І. соціальна — наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами.

ІНТЕГРОВАНІЙ — заснований на об'єднанні, інтеграції.

ІНТЕЛЕКТ (від лат. *intellectus* — розуміння, розсудок, пізнання) — розум, здатність до мислення, особливо до його вищих теоретичних рівнів.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — соціальна група, що складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею (науковці, інженери, техніки, вчителі, лікарі, митці тощо). І. виникла внаслідок відокремлення розумової праці від фізичної.

ІНТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ — характеризує ступінь напруженості праці за одиницю часу і вимірюється кількістю витраченої енергії людини. Що вищий рівень інтенсивності праці, то вища її продуктивність. Максимальний рівень інтенсивності визначається фізіологічними і психічними можливостями людського організму.

ІНТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ НОРМАЛЬНА — означає такі затрати життєвої енергії протягом робочого часу, які забезпечують необхідні умови для повного функціонування організму й повного відновлення працездатності до початку нового трудового дня.

ІНТЕНЦІЯ (лат. *прагнення*) — філософський термін, який означає намір, мету, спрямованість свідомості, мислення на предмет.

ІНТЕРАКЦІЯ — повсякденна взаємодія людей.

ІНТЕРЕС (від лат. *interest* — має значення) — поняття, що характеризує важливе, значуще, потрібне для *індивіда*, сім'ї, колективу, групи, класу, нації, суспільства в цілому. Розрізняють І. особисті і загальні (сімейні, групові, класові, національні, суспільні). І. є результатом об'єктивних соціальних умов, що визначають відповідну спрямованість волі і дії людей. Суспільний І. є завжди інтересом людей, що входять до складу будь-якої соціальної

та історичної спільності (суспільної групи), того чи іншого колективу, підприємства, об'єднання. І. — конкретне вираження усвідомлених потреб.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. *interior* — внутрішній) — процес перетворення зовнішніх, реальних дій із предметами на внутрішні, ідеальні дії, перетворення об'єктивних змістів на суб'єктивні смисли.

ІНТИМНИЙ (від франц. *intime*, лат. *intimus* — найглибший, таємний) — глибоко особистий, приятний, сердечно щирий, дружній, задушевний; сердечний, любовний.

ІНТОНАЦІЯ (лат. *intono* — голосно вимовляти) — 1) Ритмомелодійний лад мовлення, що залежить від підвищення або пониження тону під час вимови. 2) Тон, манера вимови, що виражає почуття, ставлення до предмета висловлювання.

ІНТУЇЦІЯ — внутрішнє відчуття істинності або неістинності, без логічного обґрунтування; може бути також підсвідомим уявленням про норму або узагальнення.

ІНФАНТИЛІЗМ (від лат. *infantilis* — дитячий) — затримка в розвитку організму, яка виявляється у збереженні в дорослої людини фізичних і психічних сил, властивих дитячому вікові.

ІНФЛЯЦІЯ — знецінення паперових грошей, зумовлене зростанням цін.

ІНЦИДЕНТ — раптова, незапланована подія, що привернула до себе особливу увагу, ставши предметом обговорення людей як її свідків.

К

КАР'ЄРА (від італ. *carrriera* — життєвий шлях, поприще) — це становище в суспільстві, досягнуте працею в будь-якій сфері. Атрибутами К., за твердженням багатьох психологів, є успіх, визнання, самоповага, авторитет, матеріальна вигода, міра відповідальності і професійне зростання.

КАТАРСИС (від грец. *katharsis* — очищення) — термін античної *естетики*, означає душевну розрядку, естетичну реакцію, що відчуває особистість на завершальній стадії процесу художнього сприйняття.

КАТЕГОРІЇ (від грец. *kategoria* — висловлювання, ознака) — у філософії — загальне поняття, яке відображає найбільш суттєві властивості та відношення предметів і явищ дійсності (матерія, рух, простір та ін.); у соціальній педагогіці — соціально-педагогічний процес, соціально-педагогічна система, соціально-педагогічна діяльність, соціально-педагогічне виховання, виправлення, перевиховання та ін.

КВАЛІФІКАЦІЯ (від лат. *qualis* — якість і *facio* — роблю) — щабель професійної підготовленості. К. — сукупність виробничих знань, умінь, певних практичних навичок. Вона виражає ступінь здатності виконувати певні завдання та обов'язки.

КИСВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — символ духовності українського народу, його святості, смиренномудрості. Цей православний монастир заснований 1051 р. монахами Антонієм і Федосієм у печерах поблизу Києва, звідси й походить сама назва. В XI ст. К.-П. л. була найбільшим у Київській Русі центром, що поширював християнство. У XII ст. монастир отримав статус «лаври» — найвпливовішого православного чоловічого монастиря. К.-П. л. була центром літописання, тут працювали відомі літописці: Нестор, Никон, Сильвестр, котрі займалися перекладами на церковнослов'янську мову і переписували твори зарубіжних авторів. Саме тут було створено «Повість минулих літ», «Києво-Печерський патерик» та інші твори. К.-П. л. виступає осередком образу святості. Найвищим її покликанням вважалося те, до чого й був спрямований образ святості, — об'єднати людей у пориванні поза межі наявного світу, до світу більш досконалого як вищої цінності й мети людського життя. Печерська лавра мала завдання насаджувати і вирощувати насіння чистої, істинної, благодатної віри. Печерська лавра — це не лише святий центр землі Руської, а й центр усенародного просвітництва. Яскравіше за все свідчать про це слова преподобного Нестора: «Велика користь буває від

вчення книжного... Книжки вказують і вчать нас шляху покаяння. Якщо пошукаєш мудрості в книжках, то одержиш велику користь для душі своєї». У XVI ст. Печерська лавра очолює боротьбу українського народу за свою віру. Тут працюють З. Копистенський, П. Беринда, Л. Зизаній. Лавра заснувала осібний інститут проповідників, що понесли слово Боже в народ і стали за оборону православної віри. Була заснована тут і школа вищого типу, що в першій половині XVII ст. була перейменована в Києво-Могилянську академію. З 1926 р. територія К.-П. л. оголошена історико-культурним заповідником. Пізніше частину приміщень Лаври знову повернули церкві.

КЛАСИФІКАТОР ПРОФЕСІЙ (КП) — це складова державної системи класифікації і кодування техніко-економічної та соціальної інформації.

КЛІЄНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ – індивід, група людей, сім'я, громада, які не можуть самостійно подолати свої проблеми, вийти з життєвої кризи, функціонувати самостійно, а тому потребують допомоги фахових соціальних працівників тому і є адресатами соціальної роботи.

КЛЕПТОМАНІЯ (від [грец.](#) *klepto* — краду і *mania* — безумство — захопленість, пристрасть) — хворобливе, [патологічно](#) сильне бажання [вкрасти](#) що-небудь, нестриманий потяг до крадіжок, що розвивається на ґрунті деяких психічних хвороб, зазвичай не супроводжується потребою мати вкрадений предмет (предмети). У [Міжнародній класифікації хвороб](#) (10-й перегляд, МКХ-10) у розділі: розлади [звичок](#) і потягів клептоманія (патологічне злодійство) отримала [код](#) — F63.2 (*Матеріал з Вікіпедії*).

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ (від лат. *cognito* — пізнання) — напрям у психології ХХ ст., завданням якого є доведення вирішальної ролі знання в поведінці людини.

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС (від лат. *cognito* — пізнання і *dissonans* — різноголосий) — напруження, яке переживає людина, відчуваючи несумісність кількох фрагментів знань.

КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ — цілісна, відносно несуперечлива картина світосприйняття в суб'єкта, розуміння поточної життєвої ситуації.

КОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ (від лат. *cognitus* — пізнавальний, розвідувальний) — пізнавальні процеси людини, включаючи її відчуття, сприйняття, увагу, уяву, пам'ять, мислення, мову.

КОКОРУДЗ ІЛЛЯ (1857—1933) — галицький педагог, культурно-освітній діяч, україніст. З 1896 р. — професор, а у 1909—1927 рр. — директор Львівської академічної гімназії. Автор близько 40 наукових і літературних праць, підготував чимало рецензій на шкільні підручники з української, латинської і грецької мов. У 1927—1933 рр. очолював Товариство «Рідна школа».

КОЛЕКТИВ (від лат. *collectivus* — збірний) — об'єднання людей на підставі особистого і суспільного інтересу та цілей, реалізація і досягнення яких передбачає певну структуру, внутрішню організацію, дисципліну, відповідальність, органи управління та самоврядування.

КОЛЕКТИВИЗМ — концепція, яка надає вищості груповим цілям та інтересам над особистісними.

КОЛЕКТИВНИЙ ДОГОВІР — правовий акт, інструмент колективно-договірного регулювання трудових відносин між працівниками організації і роботодавцями, який визначає узгоджені позиції сторін щодо вирішення важливих питань умов і оплати праці, соціальних виплат і компенсацій, соціального забезпечення і страхування та інших аспектів життя трудового колективу.

КОЛИСКА — символ безсмертя роду і родоводу; батьківщини, зародження, виникнення життя; центру, першопочатку чогось важливого. Слова «коло», «колесо», «колосок», «коліска», «колодязь», а також ритуальний, та й узагалі святковий «калач» — однокореневі лексеми (*Б. Ченурко*). Якщо «врахувати, що вказані слова називали найсвятіші для праукраїнців іпостасі — Сонце, хліб, воду, дитину, любов, а коло було магічним оберегом від нечисті, то стає зрозумілим символічне значення самого предмета і слова «К.». А семантика його сягає світових вершин. По-перше, К. (невеличке ліжечко для снання і колисання дитини) колись плели

із священних дерев — верби, дуба, верболозу, явора. По-друге, формою колиска була подібна до еола (овалу). І форма, і назва — слово (бо колись воно було великою магичною силою!) — були надійним оберегом немовляти від злих сил. К. кріпили до сволока на гаку чотирма мотузочками. Сволок — брус, на якому трималася стеля хати, символізував міцність оселі, довговічність, був оберегом. На ньому записували імена, важливі дати, події в житті родини, вирізали хрести, розетки — обереги. Чотири мотузочки теж символізували чотири сторони світу, який чекає на дитину. Немовля було найдорожчим скарбом оселі, матері не випадково мріяли про «шовковії вервечки, золотії бильця, срібні колокольця». Калинова К. символізувала безсмертя роду і родоводу, батьківщину.

КОМАНДИТНЕ ТОВАРИСТВО — товариство, в якому поряд з одним чи більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і відповідають за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, є один чи більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників). Якщо в К. т. беруть участь два або більше учасників з повною відповідальністю, вони несуть солідарну відповідальність за борги товариства. При вибутті всіх вкладників учасники з повною відповідальністю вправі замість ліквідації товариства перетворити його в повне товариство. У цьому разі, як і в разі ліквідації товариства, потрібно внести відповідні зміни до установчого договору і державного реєстру.

КОМЕРЦІЯ (від лат. *commercium* — торгівля) — діяльність, пов'язана з реалізацією товарів.

КОМПЕНСАЦІЯ (від лат. *compensatio* — винагорода, зрівноваження) 1) Відшкодування, винагорода за будь-що (К. збитків, грошова К. та ін.). 2) Спосіб припинення зобов'язань зарахуванням зустрічних вимог кредитора і боржника. 3) Зрівноваження хворобливих розладів в організмі через розвиток відповідних пристосувань (напр., К. вади серця). 4) Нейтралізація зовнішніх впливів, що заважають правильній дії точних механізмів (К. компаса, маятника).

КОМПЕТЕНТНИЙ [від лат. *competens (competentis)* — належний, відповідальний] — 1) Досвідчений у певній галузі, якомусь питанні. 2) Повноважний, повноправний у розв'язанні якоїсь справи.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ (від лат. *competens* — відповідний, здатний) — психосоціальна якість, що означає силу і впевненість, джерелом яких є відчуття власної успішності та корисності. К. сприяє усвідомленню особистістю власної здатності ефективно взаємодіяти з оточенням.

КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ — глибоке всеохоплююче почуття власної неповноцінності порівняно з іншими людьми. Часто супроводжується дефективними, помилковими установками і поведінкою.

КОМПРОМІС (від лат. *compromissum* — угода, згода) — 1) Згода, порозуміння із супротивником, досягнуті шляхом взаємних поступок. 2) Пристосування до обставин, пов'язане з відмовою від особистих переконань. 3) У римському праві — угода про третейський (третьосторонній) розгляд справи.

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ (від лат. *communico* — з'єдную, повідомляю) — риса особистості, яка відображає її здатність до спілкування, установлення контактів з іншими людьми. Ця риса цінувалась завжди дуже високо, а останнім часом її роль підвищилась щонайменше з двох причин. По-перше, в умовах ринкових відносин уміння встановлювати контакти визначає успіх при реалізації продукції, отриманні нових замовлень, а значить і успішну роботу організації. По-друге, уміння правильно спілкуватися і давати чіткі накази — невід'ємний елемент успішної управлінської діяльності.

КОМУНІКАТИВНИЙ (від лат. *communico* — з'єдную, повідомляю) — той, що виступає засобом спілкування і зв'язку.

КОМУНІКАЦІЯ (від лат. *communico* — з'єдную, повідомляю) — спілкування, обмін інформацією і взаємодія людей один із одним.

КОНКУРЕНТ [від лат. *concurrans (concurrentis)* — той, що біжить разом із кимось] — особа, що є суперницею в будь-якій сфері діяльності з іншою.

КОНКУРЕНЦІЯ (від лат. *concurrentia* — змагання, суперництво) — 1) Суперництво у якійсь сфері діяльності; боротьба за досягнення кращих результатів, змагання. 2) Боротьба між приватними товаровиробниками за вигідніші умови виробництва і збуту товарів.

КОНКУРС (від лат. *concursum* — зустріч, зіткнення) — 1) Змагання з метою виявлення найкращого з учасників. 2) Відбір претендентів на заміщення деяких посад. 3) Форма розміщення замовлення на виконання робіт, що передбачає визначення виконавця (претендента) шляхом оцінки його пропозиції за встановленими замовником критеріями; тендер.

КОНСЕНСУС (лат. *consensus* — згода, однастайність) — 1) Збіг думок. 2) Досягнення згоди у розв'язанні складних і спірних питань шляхом обговорення і взаємних поступок сторонами, що домовляються під час переговорів.

КОНСОЛІДАЦІЯ (від лат. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) — згуртування, об'єднання певних політичних сил, груп, народу для вирішення спільних завдань.

КОНСТРУКТИВНА ВІДПОВІДЬ (від лат. *constructio* — побудова) — така відповідь людини на дії або висловлювання іншої людини, яка містить корисні пропозиції щодо розв'язання проблеми, що хвилює іншу людину, і може стати основою для подальших дій.

КОНТАКТ (від лат. *contactus* — дотик) — установлення можливості довірливого спілкування, яке характеризується відмовою від захисних соціальних масок, можливий тільки як двобічний (взаємний) процес.

КОНТРАКТ (від лат. *contractus* — угода) — договір, письмова угода сторін.

КОНТРОЛЬ (франц. *controle, contrerole* — подвійний список) — 1) Перевірка, облік, спостереження за чим-небудь. 2) Установи, особи, що перевіряють діяльність будь-якої іншої організації або відповідальної особи, звітність тощо. 3) Заключна функція управління.

КОНТРОЛЬ ФІНАНСОВИЙ — 1) Одна з форм управління фінансами, особлива сфера контролю, зумовлена формуванням і використанням фінансових ресурсів у всіх структурних підрозділах економіки держави. Передбачає перевірку господарських і фінансових операцій щодо їх законності, економічної доцільності та досягнення позитивних кінцевих результатів. Сферою К. ф. є господарські операції, здійснювані з використанням грошей, а в окремих випадках і без них (наприклад, бартерні угоди). К. ф. охоплює такі показники: виторг від реалізації продукції та інші надходження, основні види витрат, стан обігових коштів, активів і пасивів балансу, рентабельність, фінансовий стан і платоспроможність підприємства, розрахунки з бюджетом та кредитними установами. Залежно від часу проведення К. ф. буває попереднім, поточним (оперативним) і подальшим. 2) Контроль за веденням фінансової документації, її відповідністю встановленим нормам і правилам. 3) Фінансовий контроль — це цілеспрямована діяльність законодавчих і виконавчих органів публічної влади і недержавних організацій, спрямована на забезпечення законності, фінансової дисципліни і раціональності в ході мобілізації, розподілу і використання коштів централізованих і децентралізованих грошових фондів держави з метою найефективнішого соціально-економічного розвитку всіх суб'єктів фінансових правовідносин.

КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ — доступність інформації лише адресатові.

КОНФЛІКТ (лат. *зіткнення*) — несумісність дій і цілей агентів взаємодії.

КОНФОРМІЗМ (від лат. *conformis* — подібний, схожий) — 1) Пасивне, пристосуванське прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання наявних порядків, норм і правил, безумовне схвалення перед авторитетами. 2) Учення англіканської церкви.

КОНЦЕПЦІЯ ОСВІТИ «РІВНИЙ — РІВНОМУ» — завдання просвітницької роботи, спрямовані на позитивні зміни, які відбуваються у знаннях, уміннях, навичках, учинках, у поведінці щодо здорового способу життя дітей і молоді.

КОНЦЕПЦІЯ ПЕДАГОГІЧНА:

- 1) система поглядів на педагогічне явище, процес;
- 2) тлумачення педагогічних явищ, подій;
- 3) провідна ідея педагогічної теорії, принцип організації різних видів діяльності;
- 4) передумова для створення теорії, що потребує наукового обґрунтування теорії та підтвердження практикою.

КОН'ЮНКТУРА РИНКУ ПРАЦІ — це співвідношення попиту і пропозиції праці на даний період, яке визначає ставки заробітної плати на конкретні види праці та рівень зайнятості населення. Виокремлюють три типи кон'юнктури: 1) трудодефіцитна, коли на ринку праці спостерігається нестача пропозиції праці; 2) трудонадлишкова, коли існує велика кількість безробітних і відповідно надлишок пропозиції праці; 3) рівноважна, коли попит на працю відповідає її пропозиції. Кожний із типів ринкової кон'юнктури може належати до того чи іншого регіону або сфери прикладання праці, утворюючи в сукупності загальний ринок праці у країні.

КООПЕРАЦІЯ (від лат. *cooperatio* — співробітництво) — така форма організації міжособистісної взаємодії, за якої об'єднуються зусилля учасників для досягнення мети. К. — це організована виробнича взаємодія між окремими працівниками, колективами бригад, дільниць, цехів, служб у процесі праці для досягнення певного виробничого ефекту.

КОРЕКЦІЯ (від лат. *correctio* — виправлення) — виправлення недоліків.

КОРЕНЕЦЬ ДЕНИС (1875—1946) — український культурно-освітній діяч, педагог, організатор фахового шкільництва в Галичині. З 1917 р. учительську працю поєднував із діяльністю у ділянці фахового шкільництва; очолював єдину на той час українську торговельну школу Товариства «Просвіта». У 1924 р. ця школа отримала статус трирічного навчального закладу середнього типу. Великою заслугою К. стало заснування у Львові так званої Високої економічної школи, яка готувала фахівців для роботи в українській кооперації. Вивчав особливості, досвід і дося-

гнення кооперації в країнах Європи (у Бельгії, в Данії). Видав історичну розвідку «Повстання Мартина Пушкаря» (1905 р.); науково-популярний «Нарис історії України», історичну працю «Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею», був обраний дійсним членом НТШ. Брав участь у роботі «Просвіти», «Учительської громади», «Плаю», Товариства «Рідна школа», у 1936—1938 рр. — його голова (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Львів, 1994. — Т. 3*).

КОРИГУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНЕ (від лат. *corrigo* — виправляю, поліпшую) — подолання чи послаблення порушень, вад психічного, фізичного або соціального розвитку дітей.

КОРНЯКТИ — родина львівських купців XVI—XVII ст.; походили від заможного грецького купця Костянтина К. (1517—1603); дістав шляхетство, придбав значні земельні маєтності в Перемишльській і Львівській землях Руського воєводства. З 1589 р. — член Львівського братства; надавав йому матеріальну допомогу. Сини — Олександр (?—1606) і Костянтин (1564—1624) прийняли католицьку віру. За фінансової допомоги родини збудовані пам'ятки ренесансної архітектури у Львові: дзвіниця Успенського собору Руської церкви (т. зв. вежа Корнякта, 1572—1578), житловий будинок (будинок Корнякта, 1571—1580).

КОРФ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (14.07.1834, Харків — 25.11.1883, с. Нескучне Донецької обл.) — український та російський педагог і методист, діяч у галузі народної освіти, організатор початкових земських шкіл в Україні. Захищав загальну обов'язкову початкову освіту, навчання рідною мовою, відстоював звуковий, аналітико-синтетичний метод навчання грамоти. Спеціально для сільської школи написав книгу «Наш друг» (1871), яка містила практичні поради. Сам влаштовував школи, інспектував їх, навчав учителів, давав зразкові уроки, захищав інтереси народної школи в пресі. Був ініціатором (1867) з'їздів-курсів для вчителів народних шкіл, організатором учительських бібліотек. Вимагав навчання учнів рідною мовою.

КОРЧАК (*Korczak*) **ЯНУШ** (справжнє прізвище та ім'я — Гольдшміт Генрік; 22.07.1878 або 1879, Варшава — 05 або

08.08.1942, Треблінка) — польський педагог, письменник, лікар. З 1912 до 1942 рр. працював у заснованому ним «Будинку сиріт». Під час Першої світової війни перебував в Україні і брав участь в організації роботи дитбудинку для польських дітей у Києві. Головні принципи виховної системи виклав у книзі «Як любити дітей». Основна засада виховної роботи К. Я., на якій ґрунтуються всі його твори й уся практична педагогічна діяльність у керованих ним дитячих установах, — це самовиховна активність дітей, формування в них умінь й навичок самопізнання, самоконтролю, самооцінки, самоуправління. Система дитячого самоврядування, яку розробив К. Я., спиралася на активність, самостійність і самодіяльність. У роки окупації Польщі гітлерівською Німеччиною героїчно боровся за життя варшавських дітей. Загинув у газових камерах Треблінки разом із 200 своїми вихованцями.

КОХАННЯ — це стійка і свідомо прив'язаність до особи іншої статі. Давні греки розрізняли типи К. або його фази: «ерос» — стихійна жага володіння коханою істотою, кохання-пристрасть, яке не залишає місця жалості; «філія» — кохання-дружба, прихильність одного індивіда до іншого, обумовлена соціальними зв'язками та індивідуальним вибором; «сторге» — кохання-прихильність, прив'язаність, особливо сімейне; «людус» — кохання-гра, яке не відзначається глибиною почуттів; «агапе» — ніжне кохання-самовідданість, жертвне, милосердне, яке виражається у прагненні закоханого розчинитися в коханому. К. Маркс підкреслював, що у статевому К. важливо не тільки і не стільки веління природи, а те, що веління природи перетворюється на духовне спілкування (єднання) людей різних статей, на їхнє взаємне моральне і розумове збагачення.

КРЕАТИВНИЙ (від лат. *creatus* — такий, що створює) — творчий.

КРЕАТИВНІСТЬ (від лат. *creatio* — створення) — творча сила, конструювання, породження.

КРЕДИТ (від лат. *credita* — позика, від *credo* — вірю) — позичка у грошовій або товарній формі на умовах повернення, що

надається банком чи юридичною (або фізичною) особою, кредитором, іншій особі — позичальникові. Позичальники за користування К. сплачують процент. Розрізняють фінансовий К., який надають банки (банківський К.) чи небанківські установи, а також товарний (комерційний) К., який надають господарські партнери, та інші види. К. є формою вияву кредитних відносин і формою руху позикового капіталу.

КРЕДИТ ДОВІРИ — форма страхового захисту підприємців від незадовільних фінансових наслідків, збитків, завданих власним персоналом, якому з огляду на виконуваним ним службові обов'язки довірено майнові цінності.

КРЕДО (від лат. *credo* — вірю) — символ віри, основи світогляду, переконань. Поняття, яке має кілька значень, наприклад: життєве К., політичне К., творче К. письменника.

КРИМСЬКИЙ АГАТАНГЕЛ (АГАФАНГЕЛ) ЮХИМОВИЧ (1871—1942) — український учений, один із найвидатніших сходознавців світу, поліглот (знав близько 60 мов), етнограф, письменник, член і один з організаторів АН України (1918 р.), секретар, голова історико-філологічного відділу; 1921—1929 рр. очолював Інститут сходознавства ім. О. Потебні в Києві; член НТШ, професор Київського університету; дослідник арабської, турецької, перської, а також української мов, історії та культури; у «Трудах по востоковедению» Лазаревського інституту опубліковано 26 його монографій, у т. ч. Історія мусульманства, Історія арабів і арабської літератури, Історія Персії та її письменства, Історія Туреччини та її письменства у 4-х т.; монографії про Хамасі' Абу Таммана, Абану Ліхикі, Хафіза, П. Халєбського; переклад Корану російською мовою, Гафіза, Хайяма, Рудакі — українською; Українська граматики у 2-х т, Нариси з історії української мови (у співавторстві з О. Шахматовим). Редагував Академічний словник української мови. Написав низку оригінальних художніх творів. Звинувачений в антирадянській та націоналістичній діяльності; 1941 р. вивезений до Казахстану, де незабаром помер з голоду.

КСЕНОФОБИЯ (від грец. *xenos* — чужий і *phobos* — страх) — страх чужого, незнайомого, іншого, інакшого.

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* — догляд, освіта, розвиток) — може бути охарактеризована як: 1) Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. Матеріальні цінності становлять матеріальну К. суспільства. Досягнення суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва, літератури, в організації державного і суспільного життя є його духовною К. 2) Рівень, ступінь розвитку певної галузі господарської або розумової діяльності. 3) Інтелектуальність, освіченість, начитаність. 4) Освоєння, гуманізація, облагородження людиною природи; все, що створене руками і розумом людини. 5) Сукупність способів і прийомів людської діяльності (як матеріальної, так і духовної), об'єктивованих у предметних, матеріальних носіях (засобах праці, знаках), що передаються прийдешнім поколінням. 6) Визначальний фактор потреб і поведінки людини, яка засвоює в сім'ї чи через інші суспільні інститути певний набір цінностей, стереотипів сприйняття, поведінки і дій у навколишньому середовищі.

КУЛЬТУРА ВИРОБНИЦТВА — комплексний показник, що відображає ступінь відповідності технології та організації виробництва ергономічним (див. *Ергономіка*), фізіологічним, естетичним, економічним, соціальним вимогам і відбиває рівень задоволеності працівника процесом праці, її змістом і характером.

КУЛЬТУРА ДУХОВНА — сфера людської діяльності, що охоплює різні сторони духовного життя людини і суспільства. К. д. включає форми суспільної свідомості (політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, науку й філософію) і втілення їх у літературні, архітектурні та інші пам'ятки людської діяльності. До К. д. належать освіта, виховання, мова і писемність, фольклор, народне мистецтво та ін.

КУЛЬТУРА ЕКОНОМІЧНА (див. *Економічна культура*).

КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНА тісно пов'язана з поняттями «нація», «етнос» і становить сукупність економічних, політичних, побутових, мовних, обрядових, моральних та інших чинників. Українська культура бере свій початок із часів легендарного суспі-

льного Трипілля, охоплює всю сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених українським народом на теренах України та за її межами (діаспорою) упродовж усієї його історії.

КУЛЬТУРА ПЕДАГОГІЧНА (див. *Педагогічна культура*).

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ — сукупність суспільних норм і форм життєдіяльності, в яких відображено моральні цінності, уявлення про красиве й некрасиве, вимоги здорового глузду і доцільності, а також народні традиції та звичаї.

КУЛЬТУРНА САМОСВІДОМІСТЬ — виділення людини із світу культури й усвідомлення себе в ній, оцінка себе як особистості. Людина не тотожна своїй життєдіяльності, вона розрізняє себе як діяча і предмети своєї діяльності. У процесі формування К. с. важливу роль відіграє мова, способи діяльності, спільна праця, система знань і спілкування.

КУЛЬТУРНИЙ ШОК — поняття, введене в науковий обіг американським антропологом Ф. Боком для означення реакції, відчуттів людини, що опиняється в незнайомому культурному середовищі й замість звичних факторів, які дають змогу розуміти оточення і функціонувати в суспільстві, натрапляє на незнайомі й незрозумілі фактори. К. ш. є конфліктом двох культур на рівні індивідуальної свідомості.

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ — стійкі, «інерційні» моменти в культурі. У більш загальному розумінні К. т. — це традиції, що є елементами культурної спадщини: ідеями, цінностями, звичаями, обрядами, способами світосприйняття та інших, для яких характерним є збереження і передавання від покоління до покоління (традиція — від лат. *передача*).

КУМУЛЯТИВНІСТЬ (від пізньолат. *cumulatio* — накопичення) — медичний, технічний, військовий та ін. галузей термін. У теорії науки вживається для означення такої властивості наукової свідомості, як її якісне перетворення внаслідок кількісного накопичення наукових фактів.

Л

ЛАБІЛЬНІСТЬ (від лат. *labilis* — нестійкий, рухливий) — властивість нервових процесів (нервової системи), що виявляється у здатності проводити певну кількість нервових імпульсів за одиницю часу; лабільність також характеризує швидкість виникнення і припинення нервового процесу.

ЛАВРА (грец., буквально — *міська вулиця, квартал, прохід*) — назва великих православних чоловічих монастирів, найбільш значних центрів поширення релігійної ідеології та паломництва вірян. Нині в Україні діють три православні лаври: Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, Почаївська Свято-Успенська лавра (отримала цей статус 1833 р.), Святогорська Свято-Успенська лавра (отримала відповідний статус 2004 р.). Настоятелями були місцеві єпархіальні архієреї, а керували ними намісники, зазвичай, у сані архімандрита. Києво-Печерський монастир заснував 1051 р. чернець Антоній (світське ім'я — Антип, 982—1073) у печерах поблизу Києва (звідси назва монастиря). Назву Л. монастир отримав у XII ст. Києво-Печерська лавра здійснювала велику політичну й освітянську діяльність, боролася з національним поневоленням українців. В XI ст. тут була заснована бібліотека, 1615 р. — Києво-Печерська друкарня (*Новікова Т. С. [Лавра](#) / Т. С. Новікова // [Енциклопедія історії України](#) : у 1-ти т. / редкол.: [В. А. Смолій](#) (голова) та ін. ; [Інститут історії України НАН України](#). — Київ : [Наук. думка](#), 2009. — Т. 6 : Ла — Мі. — С. 8—9).*

ЛАТЕНТНИЙ (від лат. *latens* — прихований, невидимий) — такий, що ще не має зовнішніх видимих проявів.

ЛЕГІТИМНІСТЬ (від лат. *legitimus* — законний) — у ширшому значенні — визнання, усвідомлення та виправдання соціального порядку, події, діяльності посадової особи тощо.

ЛЕЖОГУБСЬКИЙ ТЕОДОСІЙ (1869—1919) — галицький церковний і громадсько-культурний діяч, педагог, проповідник. Працював парохом на Бережанщині. Переїхав до Львова

1894 р. на посаду катехита середніх шкіл, у 1906—1918 рр. очолював просвітницько-організаційну комісію товариства «Прогресу». З 1913 р. — директор гімназії сестер-василянок у Львові. За проповідницький талант був званий «Золотоустим». Своїх проповідей не друкував, але залишив великий матеріал у рукописах, який був упорядкований і виданий у трьох томах у Львові 1931—1932 рр. З його іменем тісно пов'язана просвітницька і соціально-захисна діяльність «Рідної школи». Він був серед тих, хто наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. відкривав бурси товариства і здійснював над ними опіку, організовував читальні, бібліотеки, курси для неграмотних, залучався до реалізації видавничих проєктів (*Енциклопедія українознавства : у 10-ти т. — Перевидання в Україні. — Львів : НТШ, 1994. — Т. 3*).

ЛЕОНАРДО (Leonardo) ДА ВІНЧІ (1452—1519) — італійський маляр, архітектор, скульптор і теоретик мистецтва, винахідник, інженер, механік, музикант, математик, патологоанатом, археолог, метеоролог, астроном і філософ; один з найвидатніших художників Ренесансу; малював релігійні картини і фрески, портрети з гармонійними композицією і пропорціями, лагідною світлотінню (сфумато). Широко відомі його картини «Дама з горностаєм», «Мадонна у скелях», «Темна вечеря», «Мона Ліза»; технічні та наукові винаходи (розробляв ідеї літального апарата, важчого за повітря, парашута, підводного човна); теоретичні праці; «Трактат про малярство». Дослідники виявили, що геній Ренесансу набагато випередив свій час у всіх галузях знань. Багато його винаходів широко застосовуються в сучасному житті. Збереглося близько семи тисяч аркушів, написаних його рукою. При цьому вважається, що третина його архіву втрачена.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (псевдо Лариси Петрівни Косач) (1871—1913) — видатна українська письменниця, громадсько-культурна діячка, перекладач; дочка Олени Пчілки, племінниця М. Драгоманова, дружина К. Квітки. Наприкінці ХІХ ст. пов'язана із соціал-демократичним рухом, на початку ХХ ст. прийшла до ідеї самостійництва, усвідомлення України в контексті європейської культури; найви-

щий вияв таланту Л. У. в драматургії, співзвучній творчості Г. Гауптмана, Г. Ібсена, філософії Ф. Ніцше. Автор збірок поезій «На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки», драм «Блакитна троянда», «Бояриня», «Кассандра», «У пущі», «Лісова пісня», драматичних поем, повістей і оповідань «Над морем», «Помилка».

ЛІДЕР (англ. *leader*, від *lead* — вести, керувати) — 1) Керівник політичної партії, групи тощо. 2) Особа, що йде першою в якому-небудь змаганні.

ЛІМІТ [від лат. *limes (limitis)* — межа] — 1) Крайній ступінь обмеження, максимальна кількість або норма чогось. 2) Установлена сума коштів, матеріальних засобів, що їх господарські органи не повинні перевищувати.

ЛІНІЯ ЖИТТЯ — стійкий активний інтерес і відповідальний вид діяльності.

ЛІРИЧНІСТЬ — наявність у витворах людського духу емоційності, схвильованості, щиросердості, насиченість їх переживаннями творця, його суб'єктивним настроєм. Л. — цінна психологічна риса, що відіграє важливу роль у певних видах діяльності людини (написанні творів художньої літератури, створенні живописних полотен, у лекторській роботі), її повсякденній поведінці (ставленні до дітей, рідних і близьких). Л. є співіснуючою протилежністю щодо раціоналізму. Л. не слід ототожнювати із сентиментальністю.

ЛІЦЕНЗІЯ (від лат. *licentia* — свобода, право) — 1) Дозвіл, що надається державними органам на право ввезення товарів із за кордону і вивезення їх за кордон. 2) Патентна Л. — надання права здійснювати і використовувати чийсь винаходи, на які видано *патент*.

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА — один із найстаріших центрів слов'янської культури і науки. Заснований 1661 р., пройшов складний шлях розвитку й перетворень в умовах Речі Посполитої (до 1772), Австрійської і Австро-Угорської монархій (до 1918), польської держави (до 1939). До закриття у 1773 р. — сзуїтська академія (з правом викладання всіх університетських дисциплін і при-

судження наукових ступенів) у складі 3 факультетів (богословський, юридичний, філософський). З 1784 р. відновлений як австрійський світський університет з викладанням латинською мовою. Професор П. Л. Лодій 1803 р. заснував в університеті педагогічний інститут. При університеті діяла гімназія, у 1787—1808 рр. так званий руський інститут з викладанням українською літературною мовою того часу. Університет закрито 1805 р.; на його базі працював ліцей. А. 1817 р. ліцей знову дістав статус університету. Мовами навчання стали німецька і латинська. З 1879 р. запроваджено викладання польською мовою. У 1918—1939 рр. — польський університет, мав 4 факультети. З ініціативи українського студентства було створено український Львівський таємний університет. З 1939 р. — радянський університет з викладанням українською мовою. У 1950—1970 рр. став одним з провідних наукових центрів України. 1991 р. у складі університету було 13 факультетів. Статус національного отримав у жовтні 1999 р.

Станом на 2018 р. в Університеті навчаються 19 614 студентів, у тому числі 728 — у коледжах. Із 19 614 студентів 10 852 навчаються за кошти державного бюджету. Освітній процес у Львівському національному університеті імені Івана Франка забезпечують викладачі 142-х кафедр на 19-ти факультетах та 15-ти циклових комісій у трьох коледжах. Відповідно в Університеті працює 4 849 осіб, з яких 1 886 викладачів (жінки — 1 145, чоловіки — 741). Кандидатів наук налічується 1 144, докторів наук — 229, доцентів — 816 і професорів — 210. У науково-дослідній частині працює 154 особи. В Університеті налічується 142 кафедри, з них 99 очолюють доктори наук, 41 — кандидати наук.

Важливою складовою системи професійної підготовки фахівців в Університеті є науково-дослідна робота студентів, 2017 р. у доробку студентів — 385 наукових статей, зокрема 159 — одноосібних, і тези 841 доповіді на конференціях, з них 458 — одноосібних. У роботі наукових конференцій узяли участь понад 1 000 студентів. Станом на травень 2018 року для участі у II етапі Всеукра-

їнської студентської олімпіади скеровано 123 студенти Університету, для участі у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з галузей знань і спеціальностей — 40 студентів.

Науковці Університету з 1996 р. опублікували 6 203 наукові праці у виданнях, які входять до наукометричної бази даних Scopus. Лідерами є факультети природничо-математичного напрямку, передусім у галузі фізики та астрономії, матеріалознавства, хімії, математики. Станом на квітень 2018 р. за індексом Гірша Львівський національний університет імені Івана Франка є третім у рейтингу закладів вищої освіти України. Показники: кількість цитувань — 32 400, Індекс Гірша — 55.

ЛЮБОВ — високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи до чогось, зумовленій визнанням достоїнств об'єкта любові або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей. Протилежною любові є ненависть. Предметом Л. можуть бути різноманітні конкретні й узагальнені об'єкти (конкретна людина, праця, батьківщина). В усіх проявах Л. — явище соціально-історичне; у різні епохи вона мала різний зміст, її розвиток завжди залежить від суспільного життя людей, від їхнього класового становища, від дійсного ставлення людини до інших людей, від їхнього досвіду, ідеології і загальної культури.

ЛЮДИНА — це поняття синтезує як біологічні, так і соціальні властивості та якості. Коли народжується дитина, то кажуть, що народилася Л. як біологічна істота. Розвиток біологічних задатків і властивостей характеризує процес функціонального визрівання та формування Л. надалі. Цей процес проявляється у вікових етапах розвитку: дитинство, юність, змужнілість та ін. Але щоб стати Л., однієї біологічної спадковості мало. Перетворення біологічного індивіда в соціальний суб'єкт відбувається у процесі соціалізації Л., її інтеграції в суспільство, засвоєння цінностей, норм поведінки та ін. Проблема взаємодії соціального і біологічного в Л. є найважливішою в комплексі наук про Л. Серед відомих людей справжню Л. найкраще вдалося охарактеризувати францу-

зькому письменникові Антуану де Сент-Екзюпері: «Бути людиною — це відчувати свою відповідальність. Почувати сором перед убогістю, що, здавалося б, і не залежить від тебе. Пишатися кожною перемогою, здобутою товаришами. Усвідомлювати, що кладучи свою цеглину, ти допомагаєш будувати світ».

ЛЮДИНА СОЦІАЛЬНА — людина, здатна розв'язувати соціальні проблеми, самореалізуватися, комунікативно здібна, соціально адаптована тощо.

ЛЮДИНА СХІДНОГО ТИПУ — людина, визначена у своїй долі та діях космічним законом відповідно до формули «людина в човні без весел», з настановою на споглядальність, на містичне єднання з природними й надприродними силами, з орієнтацією на корпоративні цінності.

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ — сукупність природжених здібностей, загальної і спеціальної освіти, професійного досвіду, творчого потенціалу, фізичного і морально-психологічного здоров'я, що забезпечують можливість давати дохід.

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР — узагальнене поняття людини і її діяльності, що часто живається у філософії, соціології, психології та інших науках. В умовах науково-технічної революції, коли створюються змішані людино-машинні системи виробництва, управління, навчання, виховання, спілкування зростає питома вага людського фактора.

ЛЮДЯНІСТЬ — риса особистості, що виявляється в повазі до людей, гуманності, уболіванні за добробут і культурний розвиток людства. Риси Л. найповніше виявляються у груповій формі буття людей, коли їм доводиться виконувати спільну роботу, вступати в безпосереднє спілкування між собою. Л. передбачає, крім любові і пошани до інших людей, високий рівень вимогливості. З погляду соціальної психології Л. є могутнім фактором наслідуванням.

Л. — це, перш за все, повага до людини та її гідності. Про важливість бути людяним свідчить уже те, що в релігійних ученнях Л. посідає неабияке місце. У багатьох світових релігіях вона є основою щасливого буття людини. Християнські Десять Запові-

дей застерігають людину, щоб вона не чинила зла своєму ближньому і любила його не менше за себе. В ісламі є обов'язковим роздача милостині потребувачим, а найважливішою категорією конфуціанства є «Жень», тобто також людинолюбство.

ЛЮСТРАЦІЇ — (від лат. *lustratio* — очищення через жертвоприношення) — 1) Релігійно-магічні обряди, які, за уявленням вірян, охороняють від хвороб та інших бід. У багатьох народів очищувальна сила приписувалась вогню (обкурювання людей, житла), воді, солі, залізу тощо. 2) Заборона діячам високого рангу, які скомпрометували себе, впродовж певного часу або пожиттєво працювати на [державній службі](#). Термін зазвичай вживається щодо процесів у посткомуністичних державах Східної Європи з кінця 80-х років [XX століття](#), де люстрація застосовується до високопосадовців комуністичного режиму, колишніх агентів таємної поліції, іноді — до всіх членів [комуністичних партій](#). Зокрема, люстрація була проведена в [Чехії](#), [Польщі](#), [Німеччині](#), [Угорщині](#), [Румунії](#), [Грузії](#), [Литві](#), [Латвії](#), [Естонії](#) та інших державах.

[16 вересня 2014](#) року [Верховна Рада](#) України ухвалила у другому читанні законопроект «Про очищення влади» (про люстрацію). За відповідний законопроект № 4359а в цілому із третього разу проголосував 231 депутат за мінімально потрібних 226.

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — система міського самоуправління в середньовіччі; походить від привілеїв 1188 р., яке отримало німецьке місто Магдебург від архієпископа. За М. п. міста частково звільнялись від центральної адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні) й створювали органи місцевого самоврядування. М. п. прийшло у Східну Європу разом з німецькою колонізацією. Серед українських міст М. п. першими одержали Володимир Волинський (1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (перед 1352 р.), Кам'янець (1374 р.), Берестя (1390 р.); у XV—XVI ст.

поширилося в містах Правобережної України; у Києві — з 90-х років XV століття. Фактичне функціонування М. п. визначалося сукупністю наданих місту привілеїв. На українських землях у складі Австрії скасоване наприкінці XVIII століття (у Львові 1786 р.), у складі Росії — 1831 р. (у Києві — 1835 р.).

МАГІСТР (від лат. *magister* — начальник, учитель) — 1) У Стародавньому Римі — назва низки посад. 2) У Візантії — придворний титул. 3) У Західній Європі за середніх віків — голова католицького духовно-лицарського ордену. 4) У середньовічній школі — викладач «семи вільних мистецтв», пізніше — ступінь випускників філософських факультетів університетів. У вищих навчальних закладах США, Великобританії та інших країн — академічний ступінь. З 1992 р. ступінь М. запроваджено в Україні як завершеного освітньо-кваліфікаційного рівня фахівця, який на основі отриманої раніше кваліфікації бакалавра здобув поглиблені спеціальні вміння і знання інноваційного характеру у вищому закладі освіти IV рівня, має досвід їх застосування і продукування нового знання для вирішення професійних завдань у певній галузі економіки, промисловості, науки, техніки, культури. Програма підготовки надає випускникові знання й навички наукової, педагогічної та дослідницької діяльності. Випускникові надають кваліфікацію М. і видають диплом, у якому зазначається спеціальність підготовки або галузь знань.

МАГІЯ (лат. *mageia* — чаклунство) — 1) Обряди, покликані надприродним шляхом впливати на явища навколишнього середовища (викликання дощу, об'єктів полювання тощо). 2) Сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних із вірою в надприродну силу, яка нібито здатна чудодійно впливати на хід подій у житті людей, зумовлювати збіг сприятливих чи несприятливих обставин в їхній життєдіяльності. М. поширилася серед усіх народів земної кулі в різних формах: виробнича, лікувальна, зашкодлива тощо. Магічні уявлення та дієства збереглись у формі побутових забобонів до наших днів.

МАЙСТЕРНІСТЬ — почерк професіонала в будь-якій діяльності.

МАКРОСОЦІУМ КЛАСУ — зовнішня життєдіяльність учасників навчально-виховного процесу.

МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНА СІМ'Я — малозабезпеченою відповідно до Закону № 1768-III, вважається сім'я з дітьми, яка з поважних чи незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий за прожитковий мінімум для сім'ї.

МАЛОЛІТНЯ ОСОБА — особа, яка не досягла чотирнадцяти років.

МАРГІНАЛИ – окремі особи, соціальні верстви, групи, які опинилися поза межами характерних для суспільства структур, соціокультурних норм, політичних традицій.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ [від лат. *margo (mfrginis)* — край, межа] — пограничний стан особистості стосовно будь-якої спільноти, який справляє вплив на її психіку та спосіб життя. Поняття культурної М. використовується для означення становища людини на межі різних типів культур, яке виникає в результаті змін у її нормативно-ціннісній системі під впливом міжкультурних контактів, зміни соціального статусу, способу життя тощо. Термін введений у науку американським соціологом Р. Парком і спочатку використовувався для означення соціально-психологічних наслідків неповної адаптації мігрантів із сільської місцевості до умов міського способу життя. З часом значення терміна розширилося і до маргінальної культури почали відносити різноманітні «культурні гібриди».

МАСЛОУ АБРАХАМ (1908—1970) — американський психолог, який висунув «холістично-динамічну» теорію мотивації, пов'язану з ієрархією потреб; засновник американської асоціації гуманістичної психології.

МЕЖА МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ — це величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів, послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством. Межа малозабезпеченості використовується лише під час індексації грошових доходів громадян. Відповідно до Закону України «Про внесення змін та доповнень до Закону Української РСР «Про мінімальний споживчий

бюджет» від 4 жовтня 1994 р. № 191/94-ВР, з 1994 р. до 1998 р. розроблявся і затверджувався соціальний норматив – м. м.

МАТЕРИНСТВО — установлене чинним законодавством України правове становище жінки, яка народила, утримує і виховує дитину.

МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА — виплата, здійснена установою, яка опікується питаннями соціального захисту.

МЕНТАЛЬНІСТЬ НАЦІЇ, МЕНТАЛІТЕТ (від лат. *mens* — розум, мислення) — специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу і зовнішніх обставин; виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників. М. н. виступає як цілісне духовне утворення, як «дух народу», що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. М. н. зберігає код нації. М. н. виявляється в національному характері, самосвідомості *етносу*, у різних компонентах його культури. Ментальність українського народу має такі основні риси: волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, щирість і душевна щедрість, працелюбність.

МЕТА — передбачення у свідомості результату, на здобуття якого спрямовано діяльність окремої людини, групи або всього суспільства. Категорія «М.» у формі логічної моделі фіксує бажане, до чого людина прагне, що є для неї взірцем у певному виді діяльності, а отже, є активним фактором людської свідомості. М. тісно пов'язана із засобами її досягнення. Цей зв'язок відображається в законі оптимальності, який вимагає, щоб М. була, по-перше, науково обґрунтована, по-друге, практично досяжна, а засоби руху до М. — оптимальними. М. має винятково важливе значення для спрямування, організації діяльності, постановки конкретних завдань.

МЕТА СОЦІАЛЬНО-КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ — допомогти дітям ефективно соціалізуватися, зорієнтуватися у складному, суперечливому світі, знайти вихід із кризової ситуації.

МЕТОД (від грец. *methodos* — шлях дослідження, теорія, учення) — спосіб досягнення мети, вирішення завдань; сукупність дій і прийомів, призначених допомогти досягненню бажаного результату; сукупність прийомів та операцій практичного або теоретичного освоєння (пізнання) дійсності.

МЕТОД ВИМОГ І КОНТРОЛЮ — сприяє безпосередньому спонуканню учнів до тих чи інших вчинків, спрямованих на поліпшення поведінки. Засобами методу вимог виступають: прохання, тактовна вказівка, розпорядження вчителя. Метод вимог дає змогу дієво реагувати на поведінку учня. Контроль передбачає перевірку діяльності і поведінки учнів з метою спонукання їх до дотримання встановлених правил і виконання поставлених завдань. Засобами контролю є: повсякденне спостереження за поведінкою і роботою учнів, індивідуальні бесіди про виконання отриманих завдань, звіт перед друзями про роботу і дисципліну.

МЕТОД ВПРАВ — розуміється багатократне повторення дій і вчинків дітей з метою утворення й закріплення в них необхідних навичок і звичок поведінки. З фізіологічного погляду навички і звички поведінки являють собою довгу низку умовних рефлексів, закріплень певного порядку, певних нервових зв'язків між організмом і середовищем, які утворилися в результаті багаторазових повторень. Відповідно до структури особистісних якостей у процесі застосування М. в. і відпрацювання навичок і звичок слід дотримуватися таких етапів:

- встановлення виховного завдання і збудження в учнів потреби в тому або іншому виді діяльності;
- роз'яснення засобів діяльності та одержання дітьми відповідних знань;
- практичний показ дій з вирішення поставленого завдання;
- організація початкового відтворення учнями показових дій (взірців поведінки);
- наступне тренування для вдосконалення і закріплення дій;
- нагадування і контроль за поведінкою.

МЕТОД ПЕРЕКОНАННЯ — це роз'яснення, доказ правильності чи необхідності певної поведінки. Процес переконання впливає на внутрішню сферу дитини (свідомість, почуття, волю), і метою його є формування твердої впевненості дитини в істинності і справедливості моральних знань, що є внутрішнім спонуканням до моральних вчинків і дій. Переконувати можна власним прикладом чи словом, тому моральність, уміння логічно та образно говорити є невід'ємними складовими професійної діяльності соціального педагога. Психологічною основою цього методу є принцип випереджувального відображення у свідомості дитини тих дій і вчинків, які вона має намір здійснити. Але це випереджаюче відображення (планування) поведінки ґрунтується не лише на набутому досвіді й знанні правил, норм і принципів дитини, а й на впевненості, ґрунтовності доводів, позитивній внутрішній налаштованості, енергійності того, хто переконує.

МЕТОД ПОЗИТИВНОГО ПРИКЛАДУ — в основі цього методу покладено положення К. Ушинського про те, що виховна сила виливається лише із живого джерела людської особистості, що на виховання особистості може вплинути лише особистість. Психолого-педагогічним підґрунтям впливу позитивного прикладу на виховання дітей є їхнє наслідування, прагнення копіювати ті дії та вчинки, які, на їхню думку, є значними. Наслідуючи зразок поведінки, дитина запозичує готову програму поведінки. Інша людина для дитини — це проекція її самої в майбутньому. Обраний нею ідеал поведінки стає рушійною силою її розвитку. Складність використання М. п. п. полягає в тому, що ідеал діти обирають самостійно, тому завдання педагогів — створити умови для того, щоб дитина обрала собі ідеалом людину з позитивними особистісними якостями.

МЕТОД ПРЕВЕНТИВНОЇ ОСВІТИ — засади, якими керується педагог у роботі з учнями у процесі передання змісту превентивної освіти, що усвідомлюється і відтворюється у процесі соціалізації учня.

МЕТОД ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ — способи загального і спеціального впливу на особистість. Загальні застосову-

ються для розвитку моральної вихованості. Спеціальні складаються з кількох підсистем: методи інформації, методи організації практичної діяльності (ведення здорового способу життя), стимулювання позитивної та запобігання негативній поведінці.

МЕТОД СХВАЛЕННЯ І ЗАСУДЖЕННЯ — це визнання, позитивна оцінка поведінки або якостей учня з боку педагога чи колективу друзів, яка висловлена публічно чи в особистій формі. На протилежність цьому засудження виражається у несхваленні й негативній оцінці дій і вчинків особистості, які протирічать нормам і правилам поведінки. Психологічною основою схвалення і засудження як методів виховання виступають ті внутрішні переживання та протиріччя, які виникають в учнів при застосуванні цих методів. Схвалення і засудження нагадують дитині про неминучий зв'язок між вчинками і його наслідками: якщо дії та вчинки схвалюються, дитина переживає почуття задоволення, і це стимулює її до подальшого вдосконалення; якщо дії засуджуються, це змушує дитину проаналізувати свої вчинки і внести певні корективи в свою поведінку. Кожний із цих методів має свої засоби реалізації. Так, засобами заохочення є особиста похвала вчителя, похвала у присутності друзів, нагородження книгами, грамотами та ін. Засобами методу засудження виступають: зауваження вчителя, усна догана, запрошення на засідання педагогічної ради, переведення в паралельний клас тощо.

МЕТОДИ ВИХОВАННЯ — сукупність найбільш загальних способів вирішення виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання; сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються у процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції і вдосконалення. М. в. поділяють на методи різнобічного впливу на свідомість, почуття й волю учнів з метою формування їхніх поглядів і переконань (бесіда, лекція, диспут, позитивний

приклад); методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, громадська думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій); методи регулювання, корекції, стимулювання позитивної поведінки й діяльності вихованців (змагання, покарання, заохочення).

МЕТОДИКА — сукупність рекомендацій із проведення навчального процесу.

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ — спосіб організації управління з притаманними формами, методами, засобами, що відповідає соціальному рівню організації суспільства.

МЕЦЕНАТ — ім'я римського державного діяча (I ст. до н. е.), близького до імператора Августа; уславився своїм широким покровительством над поетами й художниками. Його ім'я стало називним.

МИЛОСЕРДЯ — жаліслива й діяльна любов, яка виражається в готовності допомогти тим, що потрапили в біду, один з істотних виразів гуманності. У понятті «М.» поєдналися духовно-емоційний і конкретно-практичний (прагнення до реальної допомоги) аспекти. Без першого аспекту М. перетворюється на філантропію, без другого — обмежується сентиментальністю. Основний метод виховання здатності до М. — особистий приклад батьків, дорослих, їхня повсякденна діяльність. Джерела М. як морального принципу лежать в архаїчній родовій солідарності, яка суворо зобов'язувала ціною будь-яких жертв визволяти з біди родича, проте не «чужих».

МІГРАЦІЯ — переміщення людей, пов'язані, здебільшого, зі зміною місця проживання.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ (далі — МОП) (англ. *International Labour Organization*) — спеціалізована установа Ліги Націй, а після Другої світової війни — Організації Об'єднаних націй (далі — ООН), що була заснована 1919 р. урядами різних країн для підтримки міжнародного співробітництва у справі забезпечення миру в усьому світі й зменшення соціальної несправедливості завдяки поліпшенню умов праці. У XX ст. першочерговими завданнями діяльності МОП є підтримка демократії та соціального діалогу, боротьба з бідністю та безробіттям, заборона дитячої праці.

Членами МОП є 185 країн. У роботі організації беруть участь представники роботодавців, організацій трудящих та урядових структур. 1946 р. вона стала першою спеціалізованою установою ООН.

МОП активно працює в Україні з початку 90-х рр. МОП вже здійснила проекти, пов'язані з аналізом стану соціальної політики (спільно із ПРООН і Світовим банком), кризового стану ринку праці в Україні (1995 р.), розвитком соціального партнерства. Протягом усього часу МОП надавала і продовжує надавати допомогу урядові в експертному оцінюванні законопроектів, ознайомленні урядовців, представників профспілок і роботодавців з міжнародними стандартами статистики праці та її національною систематизацією. Україна ратифікувала 17 конвенцій МОП.

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА (МКЧХ) — міжнародна незалежна гуманітарна організація, що має особливий статус. У разі збройних конфліктів МКЧХ виконує роль субституту держав-покровительок згідно з положеннями Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. і Додаткових протоколів 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. У разі внутрішніх безпорядків або насильства у країні МКЧХ діє на основі права гуманітарної ініціативи, що закріплено у Статуті Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Особливий статус МКЧХ підтверджується тим, що більш як з 50 державами (на 1999) він уклав угоди про статус і діяльність своїх делегацій на їхній території. Держави, що їх підписали, надають МКЧХ пільги і привілеї, якими звичайно користуються міжурядові організації. У цих угодах передбачається, зокрема, юрисдикційний імунітет, завдяки якому МКЧХ не підлягає адміністративному і судовому переслідуванню, а також недоторканність його приміщень, архівів та іншої документації.

Делегати МКЧХ мають статус, аналогічний статусові представників міжурядових організацій. Саме тому комітет є суб'єктом міжнародного права.

Історія МКЧХ сягає середини ХІХ ст., коли швейцарський філантроп Ж. А. Дюнан (1828—1910; лауреат Нобелівської премії миру 1901) став свідком трат, наслідків битви італо-французьких

військ з австрійськими під Сольферіно в Північній Італії (1859) — близько 36 тис. поранених було кинуту напризволяще, і більшість з них, не отримавши допомоги, загинули у страшних стражданнях. У книзі «Спогад про Сольферіно» (1862) Ж. А. Дюнан звернувся до світової спільноти із закликом не допускати подібних трагедій у майбутньому. Він запропонував утворити товариства з надання допомоги пораненим і прийняти конвенцію про захист поранених і медичного персоналу на полі бою.

Ж. А. Дюнан, Г. Муаньє, Г. А Дюфур, Л. Аппія і Т. Монуар заснували 17.02.1863 Міжнародний комітет з надання допомоги пораненим, що згодом дістав назву Міжнародного комітету Червоного Хреста. Того ж року комітет скликав у Женеві міжнародну конференцію, яка встановила принципи організації товариств піклування про хворих і поранених воїнів. Наступного року, також з ініціативи МКЧХ, було проведено Дипломатичну конференцію (10—22.08.1864), яка ухвалила першу Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених під час війни, що поклала початок кодифікації законів та звичаїв війни. Статут МКЧХ ухвалено 1915 р. Нині він діє в редакції 1998 р.

МКЧХ виступає нейтральним посередником між воюючими сторонами. Він координує допомогу, яку надає Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в ситуаціях збройного конфлікту. Роль МКЧХ полягає, зокрема, в тому, щоб: обстоювати і поширювати основоположні принципи руху — гуманність, безсторонність, нейтральність, незалежність, добровільність, єдність і універсальність; виконувати завдання, покладені на нього Женевськими конвенціями, сприяти дотриманню положень міжнародного гуманітарного права, які застосовуються під час збройних конфліктів, приймати і розглядати будь-які скарги щодо можливих порушень цього права; як нейтральна установа, чия гуманітарна діяльність в основному здійснюється під час міжнародних та інших збройних конфліктів, а також під час внутрішніх безпорядків і заворушень, намагатися завжди забезпечувати захист і допомогу жертвам таких подій та їхніх прямих наслідків як серед

військовослужбовців, так і серед цивільного населення; забезпечувати діяльність Центрального агентства з розшуку, передбаченого Женевськими конвенціями; роз'яснювати положення міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів, і поширювати знання про нього та ін.

До структури комітету входять і делегації МКЧХ, які діють в окремих регіонах світу. Регіональна делегація МКЧХ у Києві відкрита 1996 р. після підписання угоди з Урядом України. Дії делегації поширюються на територію трьох держав: України, Молдови та Білорусі. Делегація надає допомогу в імплементації міжнародного гуманітарного права, зокрема брала активну участь у розробленні Закону «Про символіку Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в Україні» (1999), проекту нового Кримського кодексу України та інших законодавчих актів.

Одним із напрямів діяльності делегації є навчання основ міжнародного гуманітарного права різних цільових груп, насамперед збройних сил і органів внутрішніх справ, дипломатів та урядових чиновників, наукових кіл і, звичайно, національних товариств Червоного Хреста регіону (у т. ч. Товариства Червоного Хреста України). Зусилля МКЧХ у Києві спрямовані на підвищення оперативних можливостей національних товариств регіону.

Місцеперебування МКЧХ — м. Женева (Швейцарія).

МІЖНАРОДНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ — закріплено в таких важливих міжнародних актах, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Європейська соціальна хартія 1961 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (документ Ради Європи), низка конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці, присвячені соціальному забезпеченню та страхуванню, та інші документи. М. с. с. — закріплений у міжнародному нормативному акті (договорі) загальновизнаний рівень реалізації прав у сфері праці, соціального забезпечення та освіти. ст. 2 віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. закріплює, що *міжнародний договір* — це угода, ук-

ладена між державами в письмовій формі й урегульована міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена ця угода в одному документі, двох або кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування. Міжнародний договір — це угода, укладена між державами, які вільно висловили та погодили між собою свою волю. Згідно із цим визначенням, міжнародний договір: *по-перше*, може мати різні назви (конвенція, пакт, хартія тощо); *по-друге*, має бути укладений у письмовій формі; *по-третє*, має відповідати нормам міжнародного права; *по-четверте*, може міститись в одному або кількох документах.

МІЗАНТРОП (від грец. *misanthropos* — людиноненависник) — людина, яка уникає спілкування з іншими людьми, ненавидить їх; відлюдок.

МІЗАНТРОПІЯ (грец. *μισανθρωπία*, від грец. *Μισέω* — ненавидіти і грец. *ἄνθρωπος* — людина) — ненависть, недовіра до людей чи схильність до неї. Мізантроп — людина, схильна до мізантропії, яка не любить людство, іноді навіть себе, оскільки й сама є людиною (*Вікіпедія*). У [патологічних](#) випадках — стійке [психічне захворювання](#). Хоча мізантропи виражають загальну ворожість до людства в цілому, вони, зазвичай, підтримують нормальні стосунки із певними людьми. М. може бути мотивована відчуттям ізоляції та соціального відчуження або просто зневагою до характерних рис, властивих для більшої частини людства.

МІКРОСОЦІУМ КЛАСУ — внутрішня життєдіяльність учасників навчально-виховного процесу.

МІМІКА — виражальні рухи м'язів обличчя; одна з форм виявлення психічних станів людини (особливо емоційних — радість, сум, гнів тощо). М. є особливою образною «мовою» для передання різноманітності відтінків почуттів, оцінок, ставлення людини до подій і явищ життя. М. посідає значне місце у процесі комунікації як додатковий засіб вираження і сприймання емоційного стану людей, оскільки вона невіддільна від усього складу думок, дій, почуттів людини і є органічним виявом її внутрішнього життя. Мімічні рухи здійснюються, звичайно, мимовільно, за бе-

зумовно-рефлекторним механізмом (М., яка спостерігається в повсякденному житті). Однак, включаючись у другу сигнальну систему, вони можуть виникати й довільно (М. як один з елементів авторської майстерності, як мистецтво передання душевного і фізичного стану персонажа за допомогою виразу обличчя й очей).

МІНІМАЛЬНА ПЕНСІЯ — пенсійне забезпечення є частиною системи соціального захисту населення. Державною соціальною гарантією є М. п. за віком. Ст. 17 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» визначено, що показник «мінімальний розмір пенсії за віком» включається до числа основних державних соціальних гарантії, які є основним джерелом існування і не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом. На практиці М. п. «підтягують» до розміру прожиткового мінімуму.

МІНІМАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА (МЗП) — це законодавчо встановлений розмір плати за некваліфіковану, просту працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, годинну норму праці (обсяг робіт). МЗП має важливе значення, хоча в Україні її розглядають як один із соціальних стандартів, а не як засіб політики на ринку праці. На початку 2000-х рр. були спроби визначати орієнтовний розмір МЗП на основі тристоронньої угоди (уряду, роботодавців і профспілок). До МЗП не включаються доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати.

Із мінімальним рівнем заробітної плати тісно пов'язаний критерій бідності. Загальний *рівень бідності* визначається показником частки бідних людей у загальній чисельності населення. *Межа бідності* — рівень доходу (споживання), нижче від якого задоволення основних потреб людини неможливе; орієнтовний рівень доходу, якого достатньо, щоб запобігти крайньої бідності. Вартісне значення межі бідності – основа для зарахування населення до категорії бідних.

МІНІМАЛЬНИЙ СПОЖИВЧИЙ БЮДЖЕТ (МСБ) — забезпечує нормальне відтворення робочої сили працездатних і

нормальну життєдіяльність непрацездатних громадян. Цей показник відображає нижчу межу ціни робочої сили, що дає змогу підтримувати здоров'я і працездатність людини на нормальному рівні, котрий відповідає вимогам фізіології.

МОВА — основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності й відображень їх у процесі вираження думок. М. існує у формі конкретних актів мовлення, у т. ч. й повторюваних усно або механічним способом і фіксованих за допомогою письма. 1) Виняткова здатність людини спілкуватися за допомогою звукових символів (голосу), пов'язана зі здатністю до абстрактного мислення і утворення понять; до М. належить змога передавати (формулювати і висловлювати) і приймати (розуміти) інформацію. 2) Система знаків (звукових, з виникненням письма — графічних), що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення. Нормалізують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування.

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — сукупність теоретичних положень і технологій практичної діяльності.

МОЛОДЬ — у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» вживаються такі терміни:

- *молоть* – це громадяни України віком від 14 до 35 років;
- *неповнолітні* – громадяни віком до 18 років;
- *соціальне становлення молоді* – процес різнобічного включення молоді в життєдіяльність суспільства як системи, сприйняття її як елементів цієї системи;
- *перше робоче місце* – місце роботи *молодих громадян* після закінчення будь-якого навчального закладу або припинення навчання в ньому, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової служби або альтернативної (невійськової) служби;

- **молодіжні центри праці** – спеціалізовані державні установи, які створюються з метою вирішення питань працевлаштування молоді, забезпечення її зайнятості у вільний від навчання час, сприяння розвитку молодіжних ініціатив у трудовій сфері, перенавчання та підвищення кваліфікації молоді;
- **молода сім'я** – подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років, або неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 35 років;
- **центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді** – спеціальні заклади, що надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги;
- **молодіжні громадські організації** – об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення і захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших спільних інтересів;
- **молодіжні трудові загони** – тимчасові формування, створені з метою забезпечення вторинної зайнятості молоді у вільний від навчання час.

За даними Державного комітету статистики (2015 р.), в Україні налічується близько 15 млн людей молодого віку. Із них 10,7 млн проживають у містах, а 4,3 млн – сільська молодь.

МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК — період життя і розвитку дитини від 6 до 10 років. У цей період найбільше визначається стан середовищної адаптації. До числа дезадаптованих ризикують потрапити перш за все діти, які відстають у своєму інтелектуальному розвитку від однолітків. У дитини з'являються нові соціальні зв'язки, вона засвоює нові соціальні ролі (школяра). Цьому періоду характерний інтенсивний фізичний розвиток, який супроводжується заокостенінням кістяка (слід звертати увагу на правильну посадку, аби не сталося викривлення хребта), та активний розвиток м'язів, що є причиною потреби молодших школярів у постійному русі. Особливостями розвитку психіки є збільшення ваги головного мозку та зміна

структурних зв'язків між нейронами. Посилюється контроль свідомості над поведінкою, розвиваються вольові процеси. У цей період вчинки дітей мають наслідувальний характер.

МОП — (*англ.* International Labour Organization) – Міжнародна організація праці — спеціалізована установа Ліги Націй, а після Другої світової війни — Організації Об'єднаних націй (далі — ООН), що була заснована 1919 р. урядами різних країн для підтримки міжнародного співробітництва у справі забезпечення миру в усьому світі й зменшення соціальної несправедливості завдяки поліпшенню умов праці. У ХХ ст. першочерговими завданнями діяльності МОП є підтримка демократії та соціального діалогу, боротьба з бідністю та безробіттям, заборона дитячої праці.

Членами МОП є 185 країн. У роботі організації беруть участь представники роботодавців, організацій працівників та урядових структур. 1946 р. вона стала першою спеціалізованою установою ООН. МОП активно працює в Україні з початку 90-х рр. МОП вже здійснила проекти, пов'язані з аналізом стану соціальної політики (спільно із ПРООН і Світовим банком), кризового стану ринку праці в Україні (1995 р.), розвитком соціального партнерства. МОП надає допомогу урядові в експертному оцінюванні законопроектів, ознайомленні урядовців, представників профспілок і роботодавців з міжнародними стандартами статистики праці та її національною систематизацією. Україна ратифікувала 17 конвенцій МОП. Спільно із ПРООН та іншими агенціями МОП здійснює в Україні важливі проекти, пов'язані з розробкою моделі соціального бюджету, ринком праці та професійним навчанням безробітних, розвитком малого і середнього підприємництва, соціального діалогу, трудового законодавства, гендерної рівності у сфері праці, профілактикою ВІЛ/СНІДу на робочих місцях.

МОРАЛЬНИЙ ФАКТОР — атмосфера в колективі, взаємопорозуміння й рішучість.

МОРАЛЬНІСТЬ — 1) Етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом *моралі*. 2) Характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивуються моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. Розрізняючи ці

поняття, Г. В. Ф. Гегель визначав мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про добро і зло та інші етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а М. — як практичні звичаї, об'єктивовану мораль. Як сутність моралі, М., на думку Гегеля, має вищий смисл, бо означає здатність людини творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи.

МОТИВ (франц. *motif*, від лат. *moveo* — рухаю) — спонукальна причина дій і вчинків людини (те, що штовхає до дії). Основою М. діяльності людини є її різноманітні потреби. Унаслідок усвідомлення і переживання потреб у людини виникають певні спонуки до дії, завдяки яким ці потреби задовольняються. У дошкільному віці — це ігрові М. У шкільному віці вони відступають на другий план, поступаючись місцем навчальним М., до яких у подальшому приєднуються трудові М. Особливо важливе значення мають моральні М. поведінки. Саме М. надають морального значення діям і вчинкам. Виховання й закріплення в досвіді правильних М. поведінки — одне з найважливіших завдань педагога. М. — спонукування до активності в діяльності особи, соціальної групи, спільності людей, пов'язане із прагненням задовольнити свої потреби.

МОТИВАЦІЯ (франц. *спонука*) — спонукування, яке спричиняє активність організму і визначає її спрямованість. М. — система мотивів, яка визначає конкретні форми діяльності або поведінки людини. Усебічне розкриття причин, якими пояснюється та чи інша поведінка людини, її дії і вчинки, неодмінно передбачає аналіз тих психологічних моментів, якими вони визначаються, тобто аналіз сукупності *мотивів* (сполучення зовнішніх і внутрішніх рушійних сил), якими зумовлено конкретну поведінку. Є різні форми М. залежно від змісту і психічної сутності мотивів, що спонукають поведінку людини в різних випадках діяльності (праця, навчання, гра, спорт) або у процесі спілкування з іншими людьми в різних ситуаціях соціального життя. У кожної людини є відносно стійка система мотивів, яка усталилася в процесі її життя. На різних вікових етапах М. людини відзначається специфічними особливостями, пов'язаними зі зміною провідних видів

діяльності і соціальної ситуації розвитку. М. — вплив на поведінку людини для досягнення суспільних, групових і особистих цілей через матеріальні і моральні спонукальні заходи, а також організаційні (адміністративні) заходи.

МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ — потреба суб'єкта досягнути успіху в різноманітних видах діяльності, особливо в умовах змагання з іншими людьми.

МРІЯ — особлива форма уяви, тісно пов'язана з емоційним ставленням до уявлюваного. М. відрізняється від інших видів уяви тим, що вона є образом бажаного майбутнього і включає активну діяльність свідомості, яка використовує при цьому минулі відчуття і сприйняття, життєвий досвід, накопичені знання і пристрасне бажання здійснити задумане. М. безпосередньо пов'язана з потребами людини, з тими її бажаннями і потягами, для здійснення яких потрібен час і певні передумови. М. можуть бути різними залежно від ставлення людини до навколишньої дійсності (творчі, активні). Вони служать могутнім стимулом діяльності, якщо являють собою програму дій, яку можна втілити в життя. Активна М. відіграє позитивну роль у підготовці до діяльності, створює своєрідний творчий «тонус». Пасивна М. уводить людину від реального життя.

МУДРІСТЬ — інтелектуальна і моральна характеристика особистості; означає високий рівень оволодіння нею соціальним досвідом. Мудра людина здатна оптимальним способом вирішувати пізнавальні, трудові, навчальні, морально-побутові завдання. Її дії і вчинки глибоко осмислені, поведінка відповідає обставинам, об'єктивним потребам, конкретні ситуації і власним можливостям. М. є величезним здобутком людства. Вона не є природженою, а набувається протягом життя і суспільно корисної діяльності. Особа, досягнувши у своєму індивідуальному психічному розвитку вершин, створює певний зразок М., який потім виступає об'єктом наслідування. Діалектична сума М. окремих індивідів минулих, сучасних і майбутніх поколінь становить М. людства як цілісної спільності.

Н

НАБАТ — 1) У Київській Русі — мідний військовий барабан величезних розмірів, який перевозили чотирма кіньми. 2) Сигнал тривоги для зібрання людей, який подавався зазвичай ударами у дзвін («бити в набат»).

НАБІР СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ — сукупність ролей, які людина опановує з набуттям соціального статусу.

НАВИЧКИ — дії, складові частини яких у процесі формування стають автоматичними. За наявності Н. діяльність людини відбувається швидше і продуктивніше. Відповідно до видів дії розрізняють і види Н.: рухові, мислительні, мовні, інтелектуальні, сенсорні (дії за сприйманням), перцептивні (чуттєві) тощо. Н. потрібні в усіх видах діяльності: навчальній, трудовій, ігровій тощо. Формуються Н. на основі застосування знань про відповідний спосіб дії, шляхом цілеспрямованих планомірних вправлянь. Н. є необхідними компонентами уміння.

НАВІЮВАННЯ (СУГЕСТІЯ) (лат. *suggestio, suggero* — навіюю, раджу) — у загальному розумінні — будь-який психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, переконування), що має за мету актуалізацію або зміну певних установок, ціннісних орієнтацій чи вчинків. У людини, яка виступає об'єктом Н., усупереч (а іноді і проти) її волі і свідомості виникають певні уявлення, судження, вчинки. У вужчому розумінні Н. — психічний вплив на людину, яка перебуває у стані гіпнозу. Об'єктом Н. може бути як окрема людина, так і групи людей. Використовується в медичній практиці (психотерапія), у розв'язанні деяких питань навчання і виховання.

НАВРОЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1847—1882) — український учений-економіст, визначний громадський діяч-публіцист; публікував свої праці у Львові, у Києві, Одесі, Женеві, «його статистико-економічними дослідженнями користувалися такі славні представники Наддніпрянщини, як М. Драгоманов, С. Подолинський. Вони з довір'ям ставилися до праць В. Навроцького, який мав

значний вплив на своїх сучасників і наступників» (С. Злупко). Написав блискучі статистико-економічні праці «Що нас коштує пропінація», «П'янство і пропінація в Галичині», «Класові інтереси і інтереси народу», «Подвійна крейдка», «Реформа домового податку і «Слово», «Шляхетні захистники народу», «Руська народність у школах галицьких», «Економічна реставрація». У своїх працях і діяльності акцент робив на проблеми соціального захисту трудящих людей (Качор А. *Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України / А Качор.. — Вінніпег, Канада : Наглядом Української Вільної Академії Наук, 1992. — 31 с.*)

НАВЧАННЯ — цілеспрямований процес передання і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Н. — процес двосторонній: діяльність учня, студента — учіння і діяльність учителя, викладача — викладання. Н. відіграє центральну функцію в розумовому розвитку й підготовці молоді до праці. Зміст Н. зумовлюється рівнем розвитку наук і соціального досвіду людства, методи і форми — віковими та індивідуальними відмінностями учнів, студентів, потребами суспільства і школи, ВНЗ передати своїм вихованцям максимум знань і вмінь із мінімальними затратами і в історично короткі строки.

НАГІРНИЙ ВАСИЛЬ (1847—1921) — один із перших організаторів українського кооперативного руху в Галичині; 1871 р. закінчив Львівський університет; політехніку студіював у Цюріху у Швейцарії, де ознайомився із швейцарським і західноєвропейським споживчим кооперативним рухом; щоб цей рух перещепити на український ґрунт, написав низку статей до львівських «Правди» і «Діла», зокрема «Як собі люди в нужді помагають». Повертається 1882 р. до Львова і починає інтенсивну громадсько-економічну діяльність: 1883 р. організовує першу українську споживчу кооперативу «Народна Торгівля» у Львові, яка стала згодом центром української споживчої кооперації в Західній Україні. У подальші роки стає «ідейним батьком і довголітнім провідником «Народної торгівлі», «Дністра», товариства «Зоря», «Ремісничої бурси», «Сокола», «Труду», «Народної Гостиниці» й інших організацій» (І. Витанович).

НАДІЯ — очікування чогось, сподівання. Може мати лише позитивне спрямування. Н. породжує *наміри* досягти певних успіхів у майбутньому, виступає організуючим фактором діяльності особи. Протилежним Н. є морально-психічний стан безнадійності, коли людина не бачить *перспективи*, втрачає *віру* в майбутнє.

НАМІР — рішення людини виконати певну *дію* і домогтися певного наслідку. Н. пов’язаний з *волею*, він сам є вольовою установкою для людини. У цьому разі Н. виступає як певне спонукання, що формується на ґрунті осмислення людиною *мети* і завдань, які стоять перед нею. Н. може реалізуватися в конкретних ділах. Показником соціальної активності особи є її здатність перетворювати Н. на дії. Розрізняють Н. добрі і злі. Н. передує дії, а тому виступає її організуючим фактором.

НАРКОМАНІЯ (від грец. *narke* — заціпенілість) — хвороба, яка характеризується непереборним потягом до наркотиків, що призводить до тяжких порушень функцій організму. При наркоманії враженими є внутрішні органи, виникають психологічні і фізіологічні розлади, розвивається соціальна деградація, у результаті чого нормальна життєдіяльність хворого без застосування наркотика стає неможливою.

НАРОД — історично сформована спільність людей, яка характеризується спільними ознаками мови, культури, ментальності, стійкими зв’язками поколінь, усвідомленням свого спільного походження.

НАРОДНІСТЬ — 1) Історична форма спільності людей, що утворюється з племен і передує нації. 2) Належність до певного народу; відповідність його духові та національним особливостям.

НАСЕЛЕННЯ — сукупність людей, що проживають на певній території (країні, області, місті, районі, селі тощо), є джерелом ресурсів для праці, споживачем, що формує попит.

НАСИЛЬСТВО — це застосування силових [методів](#) або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто будь-яке застосування сили щодо беззахисних. Відповідно до офіційної по-

зиці ВООЗ, причини Н. частково зумовлені біологічними та іншими факторами, які дають підстави говорити про певну схильність деяких людей до агресії, однак частіше за все ці фактори взаємодіють із сімейними, суспільними, культурними та іншими факторами зовнішнього характеру і таким чином створюють ситуацію, в якій виникає Н.

Учені згодні в тому, що Н. було притаманне людям завжди. При цьому є археологічні свідчення, що показують: миролюбність для доісторичних людей була настільки ж характерною, як і спалахи насильства. Є також дослідження, що доводять — люди мають безліч природних механізмів, спрямованих на кооперацію, стримування агресії і мирне врегулювання конфліктів, і що ці механізми настільки ж природні, як і агресивні нахили.

За типологізацією ВООЗ поділяє Н. на три широкі категорії, класифікуючи за суб'єктами, що здійснюють акт Н.: замах на власне життя або здоров'я; міжособистісне Н.; колективне Н.

Тобто відрізняється Н., яке людина здійснює щодо самої себе; Н., здійснюване іншою людиною або групою людей; Н., яке здійснюється великою групою, наприклад: державою, організованими політичними групами, озброєними і терористичними організаціями. Інша класифікація актів насилля може бути за їхню природою: фізичне; сексуальне; психологічне; те, що полягає в завданні збитків або браку турботи.

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого, які порушують конституційні права і свободи людини та громадянина, завдають моральної шкоди, а також шкоди фізичному, психічному здоров'ю.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — це історично зумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. Н. в. — це виховання підростаючих поколінь у

дусі українського виховного ідеалу на багатівікових традиціях. Н. в. ґрунтується на засадах родинного виховання, на ідеях і засобах народної педагогіки, наукової педагогічної думки, що уособлюють вищі зразки виховної мудрості українського народу. Основні принципи Н. в. — гуманізм, демократизм, народність, єдність родинного і шкільного впливу, природовідповідність, виховання у праці, самодіяльність учнів.

НАЦІЯ (від лат. *natio* — народ, плем'я) — стійка історична спільність людей, що визначається соціальними зв'язками певної формації і характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, традицій і звичаїв, а також відображенням цих факторів у суспільній свідомості й суспільній психології.

НЕДУГА — втрата чи аномалія психічних або фізіологічних функцій, елементів анатомічної структури, що утруднює певну діяльність.

НЕПОВНА СІМ'Я — сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей).

НЕПОВНОЛІТНІ — особи, які не досягли віку, з якого закон визначає їх повністю дієздатними.

НЕПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА — поведінка, що суперечить чинним нормам права.

НЕФОРМАЛЬНА ГРУПА — група, яка не має у своєму складі визначного лідера.

НИЖАНКІВСЬКИЙ ОСТАП (1862—1919) — визначний музичний діяч і композитор, парох села Завадів Стрийського повіту. Він став і «композитором» українського кооперативного молочарства, про що й сам говорить: «Я в першу чергу священик, потім молочар, а у вільних хвиликах музикант»; був також головою Надзірної Ради «Задаткової Каси» у Стрию і членом Ради «Крайового Союзу Ревізійного» у Львові, найвищої української кооперативної централі. За свою громадську працю заплатив своїм життям: 22 травня 1919 року, в перші дні окупації Польщею західноукраїнських земель, прийшов до нього польський вояк, заявляючи, що він інтернований і поїде до Кракова, а насправді вивів

його у поле і ... там його застрілив без суду, без ніякого слідства та доказу вини, залишивши тіло в полі... (*Енциклопедія українознавства* : у 10-ти т. — Львів, 1994. — Т. 3).

НІГІЛІЗМ (від лат. *nihil* — ніщо, нічого) — соціально-моральне явище, яке виражається в запереченні загальноприйнятих моральних цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, традицій. Н. — психологічна риса важких щодо виховання дітей.

НОВОСТВОРЕНА РОДИНА — складається з двох батьків, але один з них не є рідним для дитини чи дітей, тобто є мачухою або вітчимом.

НОМІНАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА — сума коштів, яку отримує найманий працівник за свою працю.

НОМІНАЛЬНІ ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ — уся сума кінцевих доходів населення.

НОРМА (від лат. *norma* — правило, взірець) — міра, взірець, звичайний стан. У психології Н. називають міру розвитку і виявлення психічних функцій і властивостей. Основним змістом Н. виступають передусім вимоги суспільства. Засвоєні суб'єктом Н. значною мірою визначають перебіг його діяльності.

НОРМА ВИРОБІТКУ — кількість продукції або обсяг роботи, які мають бути виконані за одиницю робочого часу. Н. в. вимірюються в натуральних одиницях (штуках, метрах тощо) і виражають необхідний результат діяльності працівників.

НОРМА КЕРОВАНOSTІ (КІЛЬКОСТІ ПІДЛЕГЛИХ) — кількість працівників, яка має бути безпосередньо підпорядкованою одному керівникові.

НОРМА ОБСЛУГОВУВАННЯ — кількість одиниць устаткування, робочих місць, квадратних метрів площі тощо, які обслуговуються одним робітником або бригадою.

НОРМА СОЦІАЛЬНА — офіційно встановлені або такі, що склалися під впливом соціальної практики, норми і правила суспільної поведінки та прояву людини в конкретно-історичних умовах життя суспільства. Вони визначають ті, що склалися або встановилися, стандарти поведінки особистості у групі, дотримання яких виступає для індивіда необхідною умовою взаємодії.

НОРМА ЧАСУ — визначає кількість робочого часу, потрібного для виконання одиниці продукції або для виконання певного обсягу робіт. Розрізняють норми підготовчо-завершального часу, основного, допоміжного, оперативного, часу обслуговування робочого місця, часу на відпочинок та особисті потреби, на регламентовані перерви з організаційно-технічних причин, штучно-калькуляційного часу.

НОРМОВАНЕ ЗАВДАННЯ — визначає необхідний асортимент і обсяг робіт, що мають бути виконані одним працівником або групою (бригадою) за даний відрізок часу (зміну, добу, місяць). Нормоване завдання устанавлюється не тільки в натуральних одиницях, а й у нормо-годинах, нормо-гривнях.

НОРМУВАННЯ ПРАЦІ — це вид діяльності з управління виробництвом, пов'язаний з визначенням потрібних затрат праці та її результатів, контролем за мірою праці.

О

ОБДАРОВАНІСТЬ — поняття загальної психології; високий рівень задатків, схильностей. О. є результатом і свідченням високого рівня інтелектуального розвитку індивіда. Існує загальна і спеціальна О. Оскільки О. виявляється в конкретних психічних процесах, розрізняють моторну, сенсорну, перцептивну, інтелектуальну О. тощо. Для психології важливим є розробка теорії О. як цілісного і системного вияву особистості, а також вивчення особливостей реалізації О. у різні вікові періоди життєдіяльності людини, її індивідуальних відмінностей. О. є сплавом природженого і набутого індивідом. Людина — істота соціальна, її психіка як цілісне утворення опосередкована трудовою діяльністю, вихованням, спілкуванням з іншими.

Усі ці соціальні фактори мають вирішальний вплив на формування і яскраві вияви О. особистості.

ОБ'ЄКТ ФІНАНСОВИХ ПРАВОВІДНОСИН — це фонди коштів, які формуються, розподіляються і використовуються внаслідок реалізації суб'єктивних прав фінансово-кредитних органів і юридичних обов'язків другої сторони правовідносин. О. ф. п. пов'язаний з інтересом держави, яку представляє правомочний орган.

ОБ'ЄКТИВНИЙ (від лат. *objectus* — предмет) — такий, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ — незалежність від суб'єкта; характеристика людської діяльності та пов'язаних з нею явищ, яка наголошує на їх зумовленості зовнішньою, незалежною від волі та почуттів людини реальністю.

ОБМЕЖЕНА МОЖЛИВІСТЬ — втрата здатності (внаслідок дефекту) виконувати певну діяльність у межах того, що вважається нормою для людини.

ОДЕРЖИМІСТЬ — риса особистості, яка виявляється в її винятковому зосередженні на певному виді діяльності. О. передбачає максимальну мобілізацію фізичних і нервово-психічних зусиль людини в напрямі досягнення поставленої мети (наприклад, О. у праці, спорті, здобутті знань, конструюванні нових приладів, вихованні молоді тощо). О. означає цілісність людської натури, зосередженість уваги на чомусь чи комусь, єдність інтелекту і волі людини. О. тісно пов'язана з особистою активністю, новаторством тощо. Це позитивні моменти О. До негативних належать: однобічна захопленість чимось на шкоду іншому, нерідко нехтування своїм здоров'ям, спокоем довколишніх, надмірна настирливість тощо.

ОДИОЗНИЙ (від лат. *odiosus* — ненависний) — небажаний, неприємний, той, хто викликає у навколишніх негативне ставлення. О. можуть бути поведінка, випадок чи ситуація ненависті, неприйнятні для окремих людей.

ОЗДОРОВЧЕ ГОЛОДУВАННЯ — комплекс заходів для поліпшення здоров'я людини шляхом звільнення організму від шлаків, що накопичились унаслідок неправильного харчування, або перевищення норми споживання продуктів, або є наслідком хвороби.

ОЛІГОФРЕНІЯ (дав.-гр. ὀλίγος — «малий» + φρήν — «розум») також «аменція», «слабоумство», «недоумкуватість», «деменція» — розумова відсталість, стан значно нижче середнього рівня когнітивних здібностей людини; вроджений або набутий у ранньому віці стан неповного розумового розвитку або глибока розумова відсталість, що особливо характеризується порушенням навчочок, які сприяють загальному рівню інтелекту — пізнавальним, мовним, руховим та соціальним здібностям. Це недорозвиненість інтелекту і психіки людини в цілому. У ранньому віці виражається вже на 3 році життя. Уроджене слабоумство з ознаками недорозвинення (олігофренію) прийнято відрізняти від деменції — набутого слабоумства з розладом психічної діяльності.

У медичних колах цей феномен також часто зветься «ментальна ретардація».

Згідно з традиційною класифікацією, існує 3 її ступені, а МКХ-10 класифікує 4 ступені розумової відсталості: дебільність, імбецильність, важка розумова субнормальність, ідіотія.

ОЛІГОФРЕНОПЕДАГОГІКА (від грец. *oligo* — малий, *френо* — розум і педагогіка) — галузь педагогіки, що розробляє питання теорії і практики виховання, навчання і шляхи корекції недоліків розвитку розумово відсталих дітей. Виникла як певний етап у розвитку медицини і педагогіки. Перше глибоке клінічне вивчення розумової відсталості провів французький психіатр Ескіроль (1772—1840). Французький лікар і педагог Е. Сеген опрацював першу педагогічну систему виховання й навчання розумово відсталих дітей, яка ґрунтувалася на розвитку активності, дієздатності розумово відсталого дитини, за допомогою спеціального режиму та особливих вправ-тренувань органів чуття, уваги, волі. О. виокремилася в самостійну галузь педагогічної науки наприкінці XIX — на початку XX ст.

ОНТОГЕНЕЗ (грец. *зародження, розвиток*) — процес розвитку індивідуального організму, формування психіки індивіда; сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних та біохімі-

чних перетворень, що відбуваються в організмі з моменту зародження до смерті; розвиток людського індивіда в соціальних вимірах його буття.

ОПЕРАЦІЯ (від лат. *operatio* — дія) — елемент функціонування активної системи, зокрема елемент діяльності суб'єкта. Іноді під О. розуміють сукупність дій, спрямованих на вирішення певного завдання (наприклад, О. військова, О. хірургічна). У психологічному аналізі О. тлумачать як способи дій або як елементи, що з них будують такі способи. Найчастіше О. описують як застосування певної здатності, якою володіє активна система, до якогось матеріального або ідеального предмета. Для О. кожного типу коло таких предметів може бути досить широким (наприклад, для механічних О. розтягування, різання тощо, для розумових О. — порівняння, аналіз, синтез та ін.).

ОПІКА — засіб захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх, які не досягли 14 років і залишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби чи недоумства.

ОПОНЕНТ [від лат. *opponens (opponentis)* — той, що протиставить, заперечує] — 1) Особа, яка заперечує чи спростовує думки доповідача або оцінює працю дисертанта при захисті *дисертації* на здобуття вченого ступеня. 2) Супротивник у диспуті, дискусії.

ОРАНТА (лат. *ta, що молиться*) — іконографічний образ Богоматері, що сформувався у середні віки. Богородиця-Оранта зображена на повний зріст, ніби під час молитви — з піднятими до рівня обличчя руками і повернутими від себе долонями. Образ Оранти був поширений в іконографії Русі-України: мозаїчне зображення на куполі Софії Київської є класичним утіленням цього образу.

ОРГАНИ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ — це органи місцевого самоврядування, на які покладено обов'язки із захисту прав і інтересів дітей, які залишилися без батьківського піклування. Основні функції цих органів — виявлення дітей, які залишилися без батьківського піклування; облік таких дітей; вибір форми їх влаштування; здійснення подальшого контролю за умовами їхнього утримання, виховання та освіти таких дітей.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ — це спосіб сполучення безпосередніх виробників із засобами виробництва з метою створення сприятливих умов для одержання високих кінцевих соціально-економічних результатів. Організація праці є об'єктивною необхідністю і невід'ємною частиною трудової діяльності людини, яка забезпечує вдосконалення всіх процесів праці для досягнення найвищої ефективності суспільного виробництва.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОЧОГО МІСЦЯ — це система заходів щодо його планування, оснащення засобами і предметами праці, розміщення в певному порядку, обслуговування й атестації.

ОСВІТА — цілеспрямована пізнавальна діяльність людей з отримання знань, умінь і навичок або щодо їх вдосконалення. Процес і результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь та навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості. О. можна розуміти як передавання накопичених батьками, суспільством знань молодому поколінню для розвитку в нього пізнавальних можливостей, а також набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань. О. призначена, щоб дати новому поколінню початкові знання культури, формуючи поведінку в дорослому житті і допомагаючи у виборі можливої ролі в суспільстві.

Значення, в якому поняття «О.» вживається тепер, усталилось наприкінці XVIII ст., особливо під впливом Гете, Песталоцці та неогуманістів, і означало тоді загальний духовний процес формування людини на противагу виховним методам прихильників просвітителів. З того часу поняття «О.» набуло ширшого значення. Звичайно говорять про загальну О., яка дається у школі, і про спеціальну О. (наприклад, наукову, музичну, технічну). Спеціальні і професійні знання можуть розглядатися як О. у справжньому значенні цього слова тільки в тому разі, коли вони пов'язані із загальною освітою. О. як захист проти сил, що «знеособлюють» людину, в демократичному суспільстві стає питанням життя як для окремих людей, так і

для всього суспільства в цілому. Розуміння цього питання викликає розвиток руху за народну О. Розрізняють О. загальну і О. спеціальну. Загальна О. (початкова і середня) дає знання, прищеплює уміння й навички, потрібні кожній людині у повсякденному житті. Спеціальна О. озброює людину знаннями, уміннями і навичками, потрібними для працівника певної галузі. У широкому сенсі слова, О. — процес або продукт «...формування розуму, характеру або фізичних здібностей особистості... У технічному сенсі утворення — це процес, за допомогою якого суспільство через школи, коледжі, університети та інші інститути цілеспрямовано передає свою культурну спадщину — накопичене знання, цінності та навички — від одного покоління іншому «між поколіннями». В останні десятиліття в країнах Заходу набула широкого розповсюдження наукова експертиза у сфері освіти, яка здійснюється у формах «педагогічного аудиту», «психолого-педагогічної експертизи», «комплексної гуманітарної експертизи» тощо» (Чена М.-Л. А. Психологічна експертиза освіти / М.-Л. А. Чена // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірка наукових праць / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. — Київ, 2010. — Т. XII, ч. 5. — С. 337—341). У повсякденному розумінні О. передбачає і, в основному, обмежена [навчанням](#) учнів [учителем](#), що може полягати в навчанні [читання](#), [письма](#), [математики](#), [історії](#) та інших наук. Викладачі з вузьких сфер, таких як [астрофізика](#), [право](#), [географія](#) або [зоологія](#), можуть навчати тільки цього предмета, звичайно в [університетах](#) та інших [вишах](#). Існує також викладання фахових навичок, наприклад, водіння. Крім О. у спеціальних установах, існує також [самоосвіта](#), наприклад, через [Інтернет](#), читання, відвідування [музеїв](#) або особистий [досвід](#) (*Вікіпедія*).

ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД — ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. О. п. — базова цінність, орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожною дитиною і колективом. Сучасне розуміння О. п. (або особистісно-центрованого підходу) визначили в 60-ті роки ХХ ст. представники напряму гуманістичної психології

(А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкль), які твердили, що повноцінне виховання можливе лише в тому разі, коли школа слугуватиме лабораторією для відкриття унікального «Я» кожної дитини. О. п. передбачає допомогу вихованцеві в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті своїх можливостей, становленні самосвідомості, у здійсненні особистісно значущих і суспільно прийнятих самовизначення, самореалізації та самоствердження.

ОСОБИСТІСНО-СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — персоналізованість, соціальна зорієнтованість взаємин.

ОСОБИСТІСТЬ, ОСОБА — у широкому розумінні — конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вужчому, філософському розумінні — індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. Поняття «О.» не слід цілком ототожнювати з поняттями «індивід» (одиничний представник людського роду) та «індивідуальність» (сукупність рис, що відрізняють даного індивіда від усіх інших). З погляду педагогіки і психології О. — це певне поєднання психологічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту й характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери). Особливе значення процес розвитку О. набуває в підлітковому і ранньому юнацькому віці, коли підліток чи юнак починає виділяти себе як об'єкт самопізнання і самовиховання. Рівень розвитку особистості характеризується її здатністю обмірковувати свої вчинки і відповідати за них, а також здатністю до автономної діяльності. Система освіти України передбачає розвиток О. дитини, підлітка, юнака, демократизацію та гуманітаризацію навчально-виховного процесу в усіх типах навчальних закладів. Відбувається зміна мети виховання і навчання, у ролі якої виступає не сукупність знань, умінь і навичок, а вільний розвиток О. людини. У цих умовах на перший план виступає формування базової куль-

тури О., усунення у структурі О. протиріччя між технічною і гуманітарною культурою, подолання напруження, відчуження людини від політики та забезпечення її діяльного включення в нові соціально-економічні умови життя суспільства.

ОХОРОНА ДИТИНСТВА — система державних і громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, усебічне виховання і розвиток дитини та захист її прав.

ОХОРОНА МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА — здоров'я жінок є однією з найважливіших характеристик розвитку суспільства, оскільки саме стан здоров'я жінок здебільшого обумовлює стан майбутніх поколінь. Доступ жінок до медичного обслуговування, зокрема в тому, що стосується планування сім'ї, здійснюється згідно з положенням Конституції України (ст. 49) та основ законодавства України про охорону здоров'я. Статтею 49 Конституції передбачено надання безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, а також державне фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Україна переживає глибоку демографічну кризу, продовжується процес депопуляції. Протягом останніх десяти років чисельність населення України зменшилася майже на чотири з половиною мільйони осіб. Це стало не тільки серйозним гальмом соціально-економічного розвитку України, а й загрожує їй національній безпеці. У контексті зазначеного досить велике значення має стимулювання народжуваності та захист материнства.

Верховна Рада України за останні роки ухвалила низку постанов, спрямованих і підвищення соціального статусу жінки-матері. Зокрема, Декларацію про загальні засади державної політики стосовно сім'ї та жінки (05.03.1999), Концепцію державної сімейної політики (17.09.1999). Указом Президента України від 24 січня 2001 р. затверджена національна програма «Діти України» на період до 2005 р., Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001—2005 рр. (06.05.2001), Концепцію безпечного материнства (29.03.2002). Затверджені комплексні заходи щодо

заохочування народжуваності на 2002—2007 рр. (01.07.2002) і заходи щодо реалізації Концепції безпечного материнства на 2002—2005 рр. (15.10.2002). За цими документами весь комплекс заходів спрямований на збереження репродуктивного здоров'я нації. Необхідна медична допомога жінкам у період вагітності, пологів і в післяпологовий період надається в усіх випадках, коли жінка звертається за такою допомогою. Оплату за надання такої допомоги законодавством України не передбачено.

З метою захисту репродуктивних прав жінок і створення умов для безпечного материнства держава надає жінці відпустки у зв'язку з вагітністю, пологами і доглядом за дитиною. Відповідно до ст. 179 Кодексу законів про працю України «на підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та в разі ускладнення пологів — 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів». Протягом цього терміну за жінкою зберігається заробітна плата в повному обсязі.

Згідно з Кодексом законів про працю України жінки мають право на 3-річну неоплачувану відпустку для догляду за дитиною із збереженням робочого місця і трудового стажу. Крім того, жінці-матері, за потреби, може бути надана відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною в медичному висновку, до досягнення дитиною шестирічного віку. Працюючим жінкам, які мають грудних дітей, статтею 183 КЗпП надаються спеціальні перерви для годування дитини: «жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше ніж тридцять хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше ніж на годину. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком». Стаття 185 КЗпП передбачає надання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів,

пугівки до санаторіїв та будинків відпочинку безоплатно або на пільгових умовах, а також подання їм матеріальної допомоги.

Суттєвою проблемою, яка виникає у зв'язку з реалізацією жіночою її біологічної функції материнства, є забезпечення їй гарантій від звільнення з роботи або на працевлаштування на підставі вагітності або відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Правові норми стосовно цієї проблеми включені до Кримінального кодексу України. Стаття 172 зазначає: «незаконне звільнення вагітної жінки чи матері, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, — карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років». Сьогоднішнє законодавство має низку позитивних здобутків щодо захисту материнства в Україні, однак деякі норми ще в стадії розроблення, а економічний стан країни не дає змоги створити максимально сприятливі умови для жінки-матері.

ОХОРОНА ПРАЦІ — це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності. Дія Закону України «Про охорону праці» поширюється на всіх юридичних та фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю, і на всіх працюючих.

Вивчення основ охорони праці в навчальних закладах, а саме: предмета «Охорона праці» (професійно-технічні навчальні заклади), навчальних дисциплін «Основи охорони праці» (вищі навчальні заклади) та «Охорона праці в галузі» (вищі навчальні заклади), проводиться за типовими навчальними планами і програмами з цього предмета і навчальних дисциплін, які затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти і науки за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з нагляду за охороною праці. Окремі питання (розділи) з охорони праці мають передбачатися в навчальних програмах загальнотехнічних і

спеціальних дисциплін. Вивчення нормативних дисциплін з охорони праці в усіх вищих навчальних закладах здійснюється відповідно до наказу Міністерства освіти від 02.12.1998 № 420 «Про вдосконалення навчання з охорони праці й безпеки життєдіяльності у вищих закладах освіти України», зареєстрованого Міністерством юстиції України 03.02.1999 за № 59/3352.

Зміст та обсяг предмета «Охорона праці» для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників, які залучаються до виконання робіт з підвищеною небезпекою, визначаються типовим навчальним планом і типовою навчальною програмою з предмета «Охорона праці», що затверджуються спеціально уповноваженим органом центральної виконавчої влади в галузі освіти і науки та погоджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з нагляду за охороною праці. При цьому теоретична частина предмета «Охорона праці» вивчається обсягом не менше ніж 30 годин, а під час перепідготовки та підвищення кваліфікації — не менше ніж 15 годин.

Специфічні питання охорони праці для конкретних професій мають вивчатися в курсах спеціальних і загальнотехнічних дисциплін — з метою поєднання технологічної підготовки з підготовкою з охорони праці, а робочі навчальні програми цих дисциплін повинні включати відповідні питання безпеки праці. Теоретична частина предмета «Охорона праці» під час професійної підготовки працівників для виконання робіт, які не належать до переліку робіт з підвищеною небезпекою, вивчається в обсязі не менше ніж 10 годин, а під час перепідготовки та підвищення кваліфікації — не менше ніж 8 годин.

Обсяг годин предмета «Охорона праці» не може зменшуватись під час розроблення робочих навчальних планів і програм.

П

ПАМ'ЯТЬ — один з основних пізнавальних процесів, що включає закріплення, збереження і відтворення людиною її попере-

днього досвіду. П. є одним із феноменів розумової діяльності людини. Фізіологічною основою П. є утворення, збереження й актуалізація тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку. До народження, коли дитина перебуває в утробі матері, у неї ще немає власної П., вона живе пам'яттю матері. Народження — це поява власного «я». З того моменту, коли вуха дитини сприймають звуки, очі — світло, губи — відчувають смак материнського молока, закладаються основи особистості, її П. фіксує все, що діється з нею і в навколишньому середовищі. П. є інформаційною основою всіх психічних процесів. За характером психічної активності, яка домінує в діяльності людини, П. поділяють на моторну, емоційну, образну і словесно-логічну; за тривалістю — на короткочасну і довгочасну. Вимоги практики привели до виділення оперативної П., що обслуговує поточну діяльність людини. Основними процесами П. є запам'ятовування, відтворення й забування. Запам'ятовування буває мимовільним і довільним. Те саме стосується й відтворення. Завдяки П. кожне покоління дістає можливість передавати свої знання і досвід наступному. У цій спадкоємності історія людства набула не лише хронологічно, а й логічно зрілої форми.

ПАНИКА — панічний стан, відчуття страху, розгубленості, невпевненості індивіда або соціальної групи. Термін «П.» вживається у військовій і соціальній психології. Психологічні механізми П. полягають у наслідуванні, зараженні, навіюванні. Стимулюють П. різні хибні чутки, версії, узагалі страхітлива чи неприємна для індивіда, групи інформація. Установлено, що людина швидко піддається П. тоді, коли вона боїться щось втратити, коли постає загроза її життю, добробутові тощо. П. використовується як засіб ведення психологічної війни, як фактор дезорганізації противника. Ефективними засобами переборення П. є вольова протидія з боку індивіда, колективу, поширення правдивої інформації, вироблення свідомого і серйозного ставлення людини до дійсності.

ПАНТОМІМІКА (від грец. *pantomimos* — мімічний актор) — виражальні рухи тіла людини. Розрізняють П. довільну і мимовільну. Як і міміка, жестикуляція, інтонація мовлення тощо, П. є зовнішнім проявом внутрішніх душевних станів. Значну роль відіграє в мистецтві, а також у повсякденному спілкуванні людей.

ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ (1855—1915) — український громадський і кооперативний діяч останньої третини ХІХ — поч. ХХ ст. Народився в с. Рижкова Воля Ярбославського повіту (тепер — територія Польської Республіки) у родині священика. Уже в гімназії стає свідомим прихильником національної ідеї, народо-вцем і учасником національного руху. З 1880 р. вивчає агрономію у Віденській сільськогосподарській академії. Після завершення навчання 1883 р. і повернення на Батьківщину чотири роки працював у банку, підробляв також адміністратором часопису «Діло» і своєрідним «управляючим справами» майже всіх громадських українських інституцій у Львові. Стараннями провідників народовецької громади 1888 р. отримав посаду управителя Інституту св. Миколая — своєрідного інтернату для незаможної української молоді, заснованого Руським педагогічним товариством, на якій пробув 18 років. У той час він розгорнув видавничу діяльність, намагався випускати таку літературу, на якій міг сформуватись національно-свідомий українець і народолюб: протягом 50—90-х років видав для «Просвіти» 3 календарі, співаник, переклав оповідання Льва Толстого «Два старці», «Альбом заслужених Русинів»; для Товариства педагогічного (безплатно) — «Дзвінок» у 1899 і 1900 рр., книжечки «Віночок», «Квіточка», «Казки» Андерсена, народні казки та інші числом 23 (між ними багато ілюстрованих), репродукував теж понад 200 різних видніших наших діячів та етнографічних видів; 1892 р. видавав своїм коштом політичну газету «Батьківщина», у 1892—1893 рр. — гумористичну газету «Зеркало», у 1894—1896 роках видавав коштом товариства «Просвіта» просвітньо-господарську газету «Читальня», а від 1904 р. коштом Ревізійного Союзу — господарсько-економічний місячник «Економіст». Крім того, видав своїм накладом 5 книжок бібліотеки «Батьківщина», 4 книжечки бібліотеки «Зеркала», 17 книжечок «Дрібної бібліотеки», «Про правопись Нагнибіди» (10 000 прим. накладу) «Руська правопись» С. Нагнибіди (псевдонім С. Смаль-Стоцького), «Орлеанську Діву» та інші. Був також співробітником і відповідальним редактором двотижневика «для руських родин» «Зоря», що його видавало Наукове товариство ім. Т. Шевченка (1891—1897), зредагував перший том «Записок» цього

товариства (1892). Щоб поширити економічні й кооперативні знання та сприяти розвитку української економічної і кооперативної думки, він протягом 1908—1910 рр. видав також серію книжок «Економічна Бібліотека». Сучасники поважали його людинолюбство, почуття громадської відповідальності та «нестримну пристрась» до меценатства: укладення та впорядкування громадських бібліотек, допомога українській молоді, митцям, ученим, емігрантам із Наддніпрянщини. Паньківський заснував бібліотеки багатьох гімназійних громад, освітніх та інших українських товариств, створив бібліотеку «Просвіти», яка поклала початок відомій бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Надав значну підтримку київській «Просвіті». А 1909 р. він надіслав 1 000 рублів власних грошей і велику збірку рідкісних видань, що стали основою її бібліотеки. К. Паньківський був одним із засновників та постійних опікунів товариства «Руслан» (1894), створеного для допомоги незаможним учням української гімназії у Львові, завідував фондом «Жертви для жертв», що був заснований для підтримки українських студентів Львівського університету, які на знак протесту покинули його стіни 1902 р., опікувався й українським театром і збирав кошти на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Львові та ін.

Громадські справи сприяли налагодженню постійних контактів і зближенню К. Паньківського з багатьма учасниками національного руху на західно- і східноукраїнських землях. Допомогавав він М. Драгоманову в часи його женеvської еміграції, був також посередником між ним і галицькими громадськими інституціями й діячами, зокрема, пробував 1893 р. залучити його до членства в НТШ, вів активне листування. В архівах частково збереглось велике листування Паньківського з такими відомими наддніпрянцями, як Б. Грінченко, О. Кониський, О. Бородай та іншими, що присвячена питанням діяльності «Просвіти» й НТШ, проблемам друку й розповсюдження українських видань. Опікувався політичними емігрантами з Великої України, підтримував їх морально і матеріально, вишукував працю, заохочував до студій, підтримував літературні та мистецькі проекти.

Він був членом та активістом майже всіх тодішніх українських громадських інституцій. З 1880-х років К. Паньківський — незмінний член управи «Просвіти», «Руської Бесіди», «Руського педагогічного товариства», з 1890-х років — Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та інших організацій. Та 1914 р. через погіршення стану здоров'я і вважаючи, що слід звільнити молодим місця для праці, він навіть просив про увільнення його з посад, які на той час займав у кооперативних спілках, але після звернення їхнього проводу залишився виконувати свої обов'язки. Не зміг відмовити, як і 1887 р., коли українці Америки запрошували його до праці, але на прохання Д. Гладилевича, Ю. Целевича і О. Стефановича вернувся з дороги і залишився працювати у Львові. Не покинув міста після початку Першої світової війни. Під час російської окупації він активно допомагав тим співгромадянам, які залишились без засобів до життя, пробував відстоювати інтереси українців перед окупаційною владою, а також був одним із перших, хто широко інформував наддніпрянців про русифікаторську політику росіян у Галичині.

У Києві опублікували працю К. Паньківського про становище Галичини в умовах російської окупації і вона мала значний резонанс серед української інтелігенції та ліберальних кіл Росії. Через це К. Паньківського взимку 1914—1915 рр. російські військові власті тричі викликали на допити, посадили в тюрму, а відступаючи з Галичини в червні 1915 р., вивезли як заручника від Львова разом з іншими українськими і польськими громадськими діячами. Стараннями української київської громади заручників вдалося звільнити. Вони оселились у Києві і брали активну участь у житті міської української громади. Найбільшою заслугою цього галицького кооператора було виховання для України когорти ідейних прихильників кооперації, молодих провідників кооперативного руху. «Під їх ідейним впливом, — зазначав А. Жук, — виховались значні кадри кооперативних працівників, що на великій Україні створили були правдиву кооперативну республіку в роках української державності, а в Галичині ще перед війною поклали поважніші основи для пізнішого, повоєнного розвою укра-

їнської кооперації, в більш совершенних формах і з більшими наслідками». Питанням розвитку торговельних спілок присвячені, зокрема, статті «Робітничі спілки в Англії» (1905 р.), «Розвій споживчих і рільничих спілок в Данії» (1905 р.), «Як споживчі спілки в Англії будують членам доми» (1907 р.), «Перші кроки споживної спілки» (1907 р.), «Що за причини, що теперішні споживні спілки поупадали» (1907 р.), «Головні засади господарки в споживних спілках» (1907 р.), «Що робити нашим торговлям, щоб стати народними» (1907 р.), «О касах при наших торговельних спілках» (1908 р.), «Нагромадження капіталу в наших торговельних спілках» (1908 р.), опубліковані в журналі «Економіст», а також стаття «Кооперація, її ідея, задача і значення», що з'явилася в ювілейному альманасі товариства «Січ» (1908 р.), яку Андрій Жук справедливо оцінив як «чи не найкраще вияснення природи і значення споживчої кооперації українською мовою». Значення споживчих кооперативів, як і кооперативів інших видів, К. Паньківський убачав ще й у тому, що люди в них вчаться «бути господарями свого життя як люди вільні, яких до сего ніхто не силує». Він визнавав за кооперацією великі можливості і значне майбутнє, розвиток національної культури. «Так само як купцям відібрала вона ринок, фабрикантам — продукцію, так само зможе вона (споживча спілка) з приватних рук відібрати й освіту, школу, поміч і все те віддати в руки народу, щоб сам був господарем свого життя», — підкреслював він. К. Паньківський наголошував, що дбати як про культурний, так і про економічний розвиток нації мусять самі українці, бо «в історії нема випадку, щоб культурно більш розвинутий і заможний нарід допоміг розвинутися біднішій від себе нації з одної лиш сентиментальності...».

Помер К. Паньківський раптово, після запалення легенів, яке дало ускладнення на серце. «Його похорон (у Києві) обернувся у свого роду українську маніфестацію, — писав Д. Дорошенко у „Споминах”, — і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, щоб десь так щиро оплакували якогось небіжчика, тут за Паньківським плакали, мов малі діти — дорослі, серйозні і суворі люди».

ПАРТНЕРСТВО СОЦІАЛЬНЕ – відносини між соціальним працівником і клієнтом коли останній може впливати на прийняття рішення про те, якої допомоги він/вона потребує.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ (від франц. *parcelle* — частина) — поділ землі на окремі ділянки.

ПАСПОРТ — основний документ установленого зразка, який засвідчує особу громадянина.

ПЕДАГОГ (від грец. *вихователь*) — 1) Особа, фахом якої є навчання і виховання, — шкільний учитель, вихователь дошкільного закладу, дитячого будинку, школи-інтернату, виховної колонії; працівник дитячого позашкільного закладу; викладач вищого навчального закладу тощо. 2) Науковий працівник, який досліджує проблеми педагогіки як науки.

ПЕДАГОГІКА (від грец. *παιδαγωγική* — майстерність виховання) — наука про спеціально організовану цілеспрямовану і систематичну діяльність з формування людини — про зміст, форми і методи виховання, освіту і навчання. У Давній Греції педагогом називали раба, в обов'язки якого входило вести дитину господаря (рабовласника) до школи, де вчителем був інший раб.

Поступово слово «П.» стало застосовуватися у значенні «вести дитину по життю», тобто виховувати, навчати, спрямовувати її духовний і фізичний розвиток. П. можна визначити як науку про виховання людини. Основним джерелом пізнання закономірностей навчання й виховання є вивчення та узагальнення педагогічного досвіду. Педагогічний досвід вивчається також у ході спеціально організованого науково-педагогічного дослідження. При цьому застосовуються методи спостереження, педагогічного експерименту, вивчення документації, архівних джерел, бесід з учнями і вчителями тощо. У системі педагогічних наук виділяють такі основні галузі: методологія П., теорія навчання, теорія виховання, теорія управління освітою, методика навчання, дошкільна П., П. професійно-технічної освіти, П. вищої школи, спеціальна П., соціальна П., порівняльна П.

ПЕДАГОГІКА ПАРАЛЕЛЬНОЇ ДІЇ — використовува-лася з метою формування й дотримання в колективі здорової су-спільної думки. Сутність цього положення, висунутого А. Макаре-нком, полягає в тому, що за наявності принциповості і здорових відносин між учнями будь-який вплив на колектив здійснює вплив на окремих його членів і, навпаки, — вплив на окремого учня впливає на весь колектив. Іншими словами, досягається така зрілість колективу, коли він паралельно з педагогом виступає як суб'єкт виховання.

ПЕДАГОГІКА СОЦІАЛЬНА — галузь педагогіки, що ви-вчає закономірності соціально-культурної адаптації людини, групи, суспільства з метою гармонізації, гуманізації їхніх взаємо-відносин на внутрішньо-, між- та надособовому рівні. Соціальна педагогіка є галуззю педагогіки. Основна категорія, яку вона роз-глядає, — соціалізація особистості (входження особистості в со-ціальне середовище, прийняття норм, цінностей і правил цього се-редовища). Соціальна педагогіка в Україні — це досить молода спеціальність, яка зараз на етапі розвитку. Як спеціальність і на-вчальна дисципліна вона була введена в університетські кола в 90-х роках ХХ ст. Споріднена із соціальною роботою.

ПЕДАГОГІКА СПІВРОБІТНИЦТВА — напрям педагогі-чного мислення і практичної діяльності, спрямований на демок-ратизацію й гуманізацію педагогічного процесу. П. с. — спільна діяльність учителя та учнів, що ґрунтується на взаєморозумінні й гуманізмі, на єдності їхніх інтересів і прагнень, метою якої є осо-бистісний розвиток школярів у процесі навчання і виховання.

ПЕДАГОГІЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ — наука про викори-стання і застосування нового в педагогіці.

ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОТЕРАПІЯ — лікування неврозів методом педагогічного впливу.

ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ — здатність педагога об'єктивно оцінити себе і свої вчинки, зрозуміти, як його сприй-мають у процесі педагогічного спілкування.

ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ (з грец. — мистецтво слова, навчання) — це, у загальному розумінні, системний метод

створення, застосування й визначення всього процесу навчання знань з урахуванням технічних і людських ресурсів. П. т. має свої коріння у двох принципово різних галузях: з одного боку, це технічні науки — розроблення і застосування різних технічних засобів, які сприяють підвищенню ефективності навчального процесу; з другого боку, гуманітарна галузь знань — педагогіка (теорія виховання і навчання), у межах якої можлива певна здатність і відтвореність результатів виховної та освітньої діяльності.

ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ — науково обґрунтована система діяльності та форм організації для ефективного проведення превентивної роботи в межах освітньо-виховного процесу, пов’язаних з охороною прав дітей, запобіганням уживанню і зловживанню тютюну, алкоголю, наркотиків, ранній статевій поведінці, запобіганням ВІЛ та ПСШ.

ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ — соціально-психологічний процес, який характеризується такими функціями: пізнання особистості, обмін інформацією, організація діяльності, обмін ролями, співчуття, самоствердження.

ПЕНСІЯ — щомісячна грошова виплата громадянам за досягненням установленого законом пенсійного віку, настання інвалідності, втрати годувальника. Одноразова або регулярна грошова виплата, яка призначається у встановленому державою порядку як захід матеріального забезпечення певних категорій осіб за принципами пенсійного страхування, загальнолюдської солідарності та субсидування ([Вікіпедія](#)).

ПЕРЕДДОШКІЛЬНИЙ ВІК — у цей період удосконалюється рухова активність і здатність ходити. На третьому році розвивається активне мовлення. У сприятливих умовах спілкування з дорослими в дитини розвивається пізнавальний інтерес до навколишнього, позитивні соціальні емоції, формуються перші моральні уявлення. Виходячи з особливостей розвитку в переддошкільний період, слід звернути особливу увагу на організацію мовного, музичного (спів, слухання музики, танці) середовищ і ство-

рити умови для розвитку здорового сприйняття дійсності (різнобарвні пейзажі, картини, організувати заняття з малюнка). Недостатнє спілкування і неувага до розвитку зорового, слухового, ритмічного сприйняття навколишнього світу призводять до відставання у психічному розвитку.

ПЕРЕЖИВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ. Клінічний психолог Альона Лук'янчук розповідає про особливості і п'ять етапів психологічної травми — стресової події високої інтенсивності.

Потрапляючи в ситуацію, пов'язану з горем, ми так чи інакше проходимо:

1. Етап шоку, або заперечення. Зіткнувшись із чимось, чого раніше з нами не відбувалося, ми не відразу розуміємо, що це таке і як із ним бути, а головне — навіщо з ним бути, — воно боляче. Іншими словами, психотравматична ситуація — це грім серед ясного неба. А людська реакція на це — завмирання. Минає якийсь час, ситуація, пов'язана з горем, нікуди не поділася, не випарувалася, не пропала і все ще є. Вона стає реальністю. І тоді, доходячи повноцінно до нашої свідомості, психотравматична ситуація викликає злість.

2. Етап агресії, злості, гніву. «Чому так сталося. Я ненавиджу світ, у якому так боляче. Я ненавиджу винуватця цієї ситуації, мені боляче, я хочу спопелити реальність, у якій таке відбувається...», — лунають слова в голові.

Агресія — маркер втрати цінності, маркер болю, від болю хочеться трошити. І справді — несправедливо й боляче, що у світі відбувається стільки всього: вмирають діти, йдуть близькі, горять будинки тощо. Цього не має бути. Ніхто подібного не заслуговує...

Злість допомагає зменшити афект, що накопичився всередині. За допомогою злості цей афект виходить і зменшується. Часом можна шукати винного, наприклад, звинувачувати чоловіка, що він помер, адже він покинув вас... Або звинувачувати себе у хворобі дитини — «недогледів...». Ніби пошук винуватого пояснить подію, зменшить біль, змінить подію. Якщо винний насправді є, тоді можна розробляти план помсти, щоб якось зменшити біль. Але давня

мудрість говорить — помста не поверне людину й не погасить пожежу всередині, вона подвоїть біль і додасть безсилля.

3. Наступний етап — останній рубіж перед прийняттям реальності. Коли відбувається щось, що складно для нашого внутрішнього світу, ми всі звертаємося до якоїсь віри, ідеї справедливості. Коли нестерпно боляче від безсилля, злості, горя й болю, всім хочеться, як у дитинстві, звернутися до світу, бога, мами, тільки б допомогли відновити справедливість: «повернути будинок, зменшити біль, вилікувати смертельно хворого, і тоді ми більше ніколи... Або завжди...» Остання дитяча віра в чудо... Але чудеса бувають рідко й точно не змінюють реальність чаривним чином.

4. Етап горя. Після всіх заперечень, злості та спроб домовитися зі світом, як у дитинстві, приходять повне усвідомлення того, що сталося. Ситуація вже відбулася. Є, як є. Дива не буде. Все. Це усвідомлення падає, як камінь згори, прибиваючи нас до землі гострим психічним болем. І тоді йде справжній процес оплакування втраченої цінності. Так, як було — більше не буде. Буде якимось інакше.

Цей етап найголовніший. Він символізує прощання з минулим і поступове прийняття нового, де все буде по-новому. Не випадково раніше на похорон запрошували бабусь-плакальниць за гроші, їхнє завдання було простим — плакати. Це давало поштовх для близьких померлого перейти від шоку до оплакування, до прийняття реальності, до прощання з близьким.

5. Етап прийняття. Після прощання з цінністю, вона залишається в пам'яті й у досвіді, інтенсивність болю поступово знижується, й у людини з'являється можливість подивитися на світ навколо і пробувати в ньому жити вже зі зміненою історією життя. І саме тоді перестає боліти й настає настільки довгоочікуване полегшення.

Після проходження всіх цих етапів ситуація горя або психотравма вбудовується в досвід, і життя триває далі. Складність настає, коли на якомусь етапі відбувається злам або застрягання. Тоді і з'являється той самий посттравматичний розлад: психотравма, яка змінила життя, або хвороби й симптоми, котрі раніше не виявлялися.

У сучасному житті, де багато культу впевненості й успішності, — плаксивість і страждання не вітаються. І люди справляються з горем, мовчки зціпивши зуби, щоб не судили навколишні, у такий спосіб не давши собі час на асиміляцію того, що відбувається. Також у ситуаціях, де потрібна швидка мобілізація, наприклад, втеча з міста у зв'язку з військовими діями, втрата близької людини у війні, ці події не передбачають можливості зупинитися й поплакати, позлитися: асимілювати подію і свої переживання у зв'язку з цим. Бо однаково треба бути напоготові, шукати дім, знову втікати, заробляти гроші тощо, і тоді психіка не має можливості пережити або «запакувати» подію. Людина постійно в напрузі від події, плюс невідомість завтрашнього дня — все разом тримає психіку в тонусі, немає можливості розслабитися ні на секунду і зрозуміти, «що це взагалі таке і як із цим бути далі». Усе завмирає всередині й не приходить полегшення, усі події повторюються знову і знову в кошмарах, а життя зупиняється в моменті травми.

Дуже важливо не намагатися уникати того, що відбувається. Усі сьогоднішні події — це те, чого раніше з нами не було, чого немає в нашому досвіді й бути не може. Війна — це те, до чого не можна бути готовим і повз що не можна пройти не поранившись, не зіткнувшись зі співчуттям, жахом, горем, болем, страхом, люттю. Що б із вами не сталося — не застигайте, говоріть про це, плачте. Не ставте свій внутрішній світ на паузу.

Час лікує саме проживанням усіх етапів, пов'язаних із подіями, що відбуваються. Скільки знадобиться часу для етапу прийняття й полегшення болю, залежить від багатьох чинників: глибини психотравми, чи є можливість проживати її, чи є підтримка когось із близьких та індивідуальними особливостями кожної людини. Якщо є можливість — треба говорити про те, що відбувається, що лякає найбільше, шукати шляхи, чим можна зараз себе заспокоювати, шукати підтримку й розуміння у близьких людей. Треба пам'ятати, що все рано чи пізно закінчиться, а люди залишаться. Намагатися здійснювати регулярно якісь приємні справи: приготування їжі, прогулянки, чаювання, книги — те, що повер-

тає вас до життя, що ви любите. Як би боляче не було, не знецінюйте життя цілком. У ньому залишається багато важливого в будь-які часи й за будь-яких подій. Якщо немає можливості бути поряд із близькими, звертайтеся до людей, які мають такий самий досвід, як у вас, або ж до фахівців (психологів, лікарів). Дуже важливо говорити й не залишатися на самоті, не замикати цей біль і тривогу в себе всередині, інакше вона назавжди залишиться жити, як щось чужорідне, що регулярно нагадує про себе тривогою, болями й симптомами (<http://www.fdu.org.ua/ua/news/5040>).

ПЕРЕКОНАННЯ — 1) Метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування в ньому позитивних морально-психологічних рис, спонування до суспільно корисної діяльності або подолання негативної поведінки. 2) Психічний стан, який характеризується стихійними поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, поглядів. П. ґрунтуються на міцних знаннях, які тісно переплітаються з волею, становлять зміст *мотивів* діяльності, справляють істотний вплив на напрям *мислення* і дій, внутрішньо зумовлюють лінію поведінки, формують *установки* людини. П. виростають насамперед на світоглядних знаннях. Відзначаються суб'єктивною готовністю особи до діяльності.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ — це наявність у кожної особи персонального рахунку, на якому відображається внесення страхових платежів.

ПЕРСПЕКТИВА (від лат. *perspicio* — бачу наскрізь, уважно розглядаю) — потенціальна можливість розвитку особистості. Розрізняють історичну П., соціальну, життєву. Життєва П. — умовно символічний компонент просторово-часової структури життєдіяльності особистості в її соціально-практичних і духовно-психологічних формах, що надає життю глибини і багатомірності. Суб'єктивна П. — духовно-психологічна спрямованість особистості, ідеальна проєкція на майбутнє її потреб, прагнень, бажань. Її вектор — ціле-покладання. Об'єктивна П. — можливість розви-

тку індивіда в реальній системі суспільних і міжособових стосунків, збагачення кількісних і якісних параметрів його діяльності внаслідок статусно-рольового чи професійного росту.

ПЕРЦЕПТИВНИЙ (від лат. *perceptio* — сприйняття, відображення об'єктивної дійсності органами чуттів) — такий, що стосується сприйняття.

ПЕРЦЕПЦІЯ (від лат. *perceptio* — сприйняття) — відображення речей і явищ у свідомості людини за допомогою органів чуттів. У філософській концепції Лейбніца П. тлумачилася як несвідома, а отже, нижча від апперцепції форма духовності. Термін «П.» охоплює як чуттєве сприйняття, так і певні реакції — відповіді організму на ґрунті чуттєвих образів — так звані перцептивні дії.

ПЕСИМІЗМ (від лат. *pessimus* — найгірший) — світовідчуття, проймає зневірою в майбутньому, настроєм безнадії. Протилежне — *оптимізм*. Виникає внаслідок тривалого переживання безперспективності дальшого розвитку, марності зусиль особи. П. — емоційно-світоглядний вияв самопаралічу діяльності: розладу цілепокладення і цілереалізації, послаблення мотиваційного потенціалу людської активності, байдужиння до її змісту і результатів. Психологічно П. виявляється у пізнавально-практичній безпорадності, емоційній безбарвності, хронічному очікуванні гіршого, інколи — у втраті волі до життя. П. як незадовільний для суб'єкта прогноз майбутнього охоплює оціночний континуум від скепсису до відчаю. Шляхи подолання П.: міцне оволодіння практичним і теоретичним інструментарієм соціальної діяльності, формування антистресової стійкості й активного, життєрадісного світовідчуття, упевненості у власних силах і можливостях, послідовна реалізація принципу рольової перспективи в педагогічній і соціальній практиці.

ПІДЛІТОК — особа, молодша 18 років.

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК — період розвитку дітей від 11 до 15 років. П. в. характерні інтенсивні й кардинальні зміни в організмі дитини на шляху біологічної зрілості і статевого дозрівання. Посилення діяльності гіпофізу і щитовидної залози призводить до посилення обмінних процесів в організмі. У цей період спостерігається певна непропорційність у фізичному розвитку: швидше зростають

кінцівки (руки, ноги), ніж тулуб, що проявляється у незграбності рухів. Серце зростає швидше, порівняно зі швидкістю зростання судинної системи, що призводить до нестачі доступу крові до окремих органів і систем, збільшення кров'яного тиску. Надходження у кров гормонів викликає то підвищення, то зниження життєвого тону, що супроводжується або роздратованістю, або енергійністю та активністю. Підлітки не задовольняються зовнішнім сприйняттям предметів, а прагнуть зрозуміти їхню сутність. У них активно розвивається абстрактне мислення і здатність до теоретичних узагальнень. Підлітки не сприймають зовнішнього тиску, вони з більшим бажанням дотримуються правил поведінки, якщо ці норми і правила ними самими добре усвідомлені й сприйняті. Вони відзначаються високим колективізмом, їх приваблюють спільні інтереси і спільна мета діяльності. Прагнуть до ствердження себе серед колективу друзів. Підлітків цікавлять питання профорієнтації, тому вони активно сприймають інформацію про можливості шляхів свого подальшого розвитку.

ПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ — атрибут навчання, виховання і розвитку учня.

ПІКЛУВАННЯ — форма охорони особистих і майнових прав та інтересів недієздатних громадян; форма влаштування дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування, з метою їх утримання, виховання і освіти, а також захисту їхніх прав та інтересів. Поняття «опіка» і «піклування» як форми сімейного виховання ідентичні. Опіка встановлюється над дітьми, яким немає 14 років; піклування — над дітьми від 14 до 18 років, які залишилися без батьківського опікування, а також повнолітніх осіб, визнаних судом обмежено дієздатними.

Опіка встановлюється протягом місяця з моменту, коли стало відомо, що неповнолітній перебуває без захисту.

ПІЛЬГА — повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання яких-небудь обов'язків.

ПІЛЬГОВЕ ОПОДАТКУВАННЯ — це система внутрішнього перерозподілу фінансових ресурсів між окремими

суб'єктами оподаткування, яку використовує держава з метою забезпечення регулювання темпів і пропорцій економіки.

У практиці господарювання нерідко трапляються випадки, коли для підтримки окремих виробництв державі доцільніше знизити розмір сплачуваних податків, ніж покривати збитки та здійснювати виплати з бюджету на соціальні цілі. Позитивним стимулюючим аспектом пільгового оподаткування є також те, що економічні суб'єкти, які одержали пільги, за ці кошти можуть зміцнювати своє фінансове становище, оновлювати виробництво, підвищувати конкурентоспроможність продукції.

Негативним аспектом пільгового оподаткування є порушення принципу нейтральності оподаткування і, що найважливіше, принципу соціальної справедливості (рівності обкладання) щодо всіх платників податків, незалежно від виду їхньої діяльності, а також створення нерівних умов для розвитку підприємництва в різних сферах економіки. Надання значних пільг окремим групам платників зумовлює неможливість знизити податкове навантаження в цілому та сприяє його нерівномірному розподілу серед платників. Крім цього, надання пільг сприяє зростанню тіньового сектору економіки, бо породжує бажання платників, які не мають пільг, уникнути оподаткування. Загалом надання пільг є порушенням ринкового механізму розподілу ресурсів. Прикладом цього може бути надання пільг при запровадженні податкових експериментів, при створенні вільних економічних зон.

ШСТ — дотримання обмежень щодо їжі протягом певного періоду часу, форма [аскези](#) або добровільне самообмеження людини від того, що забирає найбільше її уваги, думок (це може бути їжа, перегляд телевізійних програм, використання Інтернету, соціальних мереж, негативне ставлення або думки про людей). Головною відмінністю П. від [дісти](#) є його зумовленість релігійними поглядами. Конкретна форма П. — тривалість, від чого саме та як слід утримуватися визначається приписами конкретної релігії, бажаннями і можливостями людини.

ПЛЕБІСЦИТ (лат. *plebiscitum* — рішення народу) — 1) У Стародавньому Римі — рішення плебейських народних зборів. 2)

Опитування населення, всенародне голосування з найважливіших питань державного життя, референдум.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. *pluralis* — множинний) — світоглядна позиція, яка утверджує множинність інтересів, різновидів буття, ідей, поглядів, які не зводяться до чогось одного і є незалежними одне від одного. Сутність П. полягає у визнанні ним протиріч як джерела соціального прогресу, стимулювання багатоманітності суспільного життя із супровідними йому явищами опозиції.

ПОЖЕЖА – полум'я, яке охоплює і знищує все, що може горіти, а також саме горіння, знищення чого-небудь вогнем.

ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ — санкція за неправомірну поведінку батьків стосовно дитини, яка спрямована на захист інтересів дитини. Проводиться тільки в судовому порядку.

ПОКЛИКАННЯ — життєве призначення і спрямування людини, що надає доцільності, осмисленості і перспективності її діяльності. Усвідомлення П. передбачає розвинену самосвідомість і культуру самоаналізу: осмислення своїх потреб, формування соціально значущих цілей, визначення конкретних шляхів цілереалізації. Психологічна серцевина П. — головна мета, яка збігається із сенсом життя особи. Світоглядним оформленням П. індивіда є його життєва програма, зособом практичної реалізації — його життєві плани. П. предусім пов'язане з вибором професії, тому його наукове обґрунтування здійснює прихोдіагностика і психологія праці.

ПОЛІЛОГ — технологія організації мислення в комунікації (спілкуванні) та корпорації (взаємодії), яка припускає потенційну рівність залучених до неї учасників, забезпечує можливість осмислення змістових суперечностей, які виникають через невідповідність стереотипів досвіду його учасників тим умовам і вимогам, які задаються проблемною ситуацією.

ПОЛІТИКА ДОХОДІВ І ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ — сукупність установлених державою норм і правил, які впливають на рівень доходів, інфляцію і ціни.

ПОПИТ НА РОБОЧУ СИЛУ ІНДИВІДУАЛЬНИЙ — це ринковий попит окремого роботодавця (підприємця, фірми, організації).

ПОПИТ НА РОБОЧУ СИЛУ СУКУПНИЙ — це ринковий попит з боку всіх фірм, організацій, представлених на ринку.

ПОРІГ ІНДЕКСАЦІЇ — індекс споживчих цін, при досягненні якого підвищується заробітна плата.

ПОРУШЕННЯ — 1) Зміна природного сталого співвідношення між чим-небудь. 2) Відхилення від правил, відступ від законів, невідповідність традиціям, звичаям та ін. 3) Відхилення в ході перебігу фізіологічного процесу, функціонуванні якого-небудь органу та ін.

ПОТРЕБА — необхідність у чомусь. У тварин П. формуються в ході взаємодії організму із зовнішнім середовищем і мають біологічну природу. Задоволення П. у диких тварин здійснюється на основі тих предметів, що їх у готовому виді дає природне середовище. У людей П. є наслідком їхнього суспільно-історичного розвитку, а задоволення П. відбувається головним чином завдяки трудовій діяльності, у ході якої створюються предмети, потрібні людині. Саме суспільна зумовленість і спрямованість характерні для П. людини. Людина потребує взаємодії з об'єктами природного і соціального середовища. П. відіграють велику роль у підтриманні життєдіяльності окремої людини, колективу і суспільства в цілому. Відповідно розрізняють П. особи, соціальної групи, суспільства. Розрізняють П. реальні та ілюзорні. Перші мають глибокі корені в житті, можуть бути задоволені, другі — є наслідком неадекватного відображення в думках людей їхніх прагнень. Великої соціальної шкоди завдають спотворені (гіпертрофовані) П. окремої особи чи окремої соціальної групи. Нерідко вживається також термін «нагальні П.» як відображення того, що певна П. назріла в часі, стала необхідністю. Одне з фундаментальних положень економічної теорії полягає в тому, що матеріальні потреби суспільства є безмежними, а [економічні ресурси](#), що необхідні для задоволення цих потреб, є [обмеженими](#). Безмежність потреб і обмеженість ресурсів

породжують дію двох законів суспільного розвитку — закону зростання потреб і закону економії праці. Ці закони взаємопов’язані та відбивають дві сторони загальноекономічного закону зростання соціально-економічної ефективності. Закон зростання потреб є законом суспільного прогресу. Він характеризує не просто зростання, тобто появу все нових і нових потреб, а зміну їхньої структури, що відбиває просування як людини, так і суспільства в цілому від біологічного (фізіологічного) до все більш і більш різнобічного, багатого життя. На прикладі [економічно розвинутих країн](#) у XX ст. можна виділити три етапи розвитку потреб. Перший етап — до середини 1950-х років, домінували матеріально-речові потреби. Другий етап почався зі середини [1950-х](#) років з переходом до «економіки споживання», коли формуються такі соціальні потреби, як побутове обслуговування, освіта, медицина, спорт, відпочинок, розваги та ін. Третій етап розвитку потреб почав формуватись у [1980-ті](#) роки. Він завершить фундаментальні зрушення в бік гуманітарних потреб, пов’язаних із творчістю, духовним розвитком особистості. У [структурі потреб](#) відбуваються такі принципові зміни: перехід від домінування економічних потреб до домінування соціальних; від задоволення елементарних потреб до задоволення потреб на основі індивідуалізованого виробництва; від речової [структури споживання](#) до переважання в ній послуг, у тому числі й послуг гуманітарного характеру, спрямованих на розвиток особистості (*Вікіпедія*). Психолог [Абрагам Маслоу](#) 1943 р. висловив припущення, що людська поведінка визначається широким спектром [потреб](#). Він розбив ці потреби на п’ять категорій і розташував їх у визначеній [ієрархії](#). В основі цієї ієрархії лежали найбільш насущні потреби (їжа, вода, житло), а на вершин — більш високі індивідуальні запити (визнання, самовираження). Коли потреби найнижчого рівня задоволені хоча б частково, людина починає рухатися до задоволення потреб іншого і не обов’язково наступного рівня ієрархії. Створюючи теорію мотивацій, Маслоу намагався пояснити, чому в різний час у людей виникають різні потреби. Він вважав, що потреби людини мають ієрархічну структуру з п’яти рівнів. У кожний конкретний момент часу людина буде прагнути

до задоволення тієї потреби, що для неї є важливішою або сильною. *Фізіологічні потреби* (потреби найнижчого рівня) є необхідними для виживання. Вони включають потребу в їжі, воді, захисті, відпочинку, сексуальні потреби. *Потреби в безпеці* включають потреби в захисті від фізичних і психологічних небезпек з боку навколишнього світу і впевненість у тому, що фізіологічні потреби будуть задовольнятися в майбутньому (купівлю страхового поліса або пошук надійної роботи з хорошими видами на пенсію). *Соціальні потреби* (потреби в належності, дружбі, любові) включають почуття належності до чого-небудь або кого-небудь, підтримки. *Потреби в повазі* включають потреби в особистих досягненнях, компетентності, повазі з боку оточення, визнанні. *Потреби в самовираженні*, самореалізації — потреби в реалізації своїх потенційних можливостей і зростанні як особистості.

Спочатку споживачі прагнуть задовольнити потреби нижчого рівня, потім можуть думати про задоволення наступної за значимістю потреби. Основний недолік теорії Маслоу зводиться до того, що йому не вдалося врахувати індивідуальні відмінності людей. Виходячи з попереднього досвіду, одна людина може бути найбільше зацікавлена у самовираженні, у той час як поведінка іншої перш за все визначатиметься потребою у визнанні, соціальними потребами. Маслоу вважає, що психічні (фізіологічні) потреби середнього громадянина задовольняються на 85%, екзистенційні — на 70, соціальні — на 50, престижні — на 40, самовираження — на 10%. Статистика свідчить, що тільки один-два відсотки людей прагне до вершини піраміди А. Маслоу.

ПОХВАЛА — акт публічного схвалення, позитивної оцінки чогось, когось, певного вчинку, поведінки, діяльності. Способами вираження П. можуть бути виразні жести, міміка, знаки, слово. Специфічні вияви П. спостерігаються у тваринному світі. Вища, соціально осмислена П. виявляється у людському співтоваристві. Тут вона найчастіше набуває вербальної форми (усне чи письмове слово). Може бути удаваною, нещирою і справжньою, коли об'єктивна і щиросердна. П. авторитетної особи, референтного

колективу є значущим психологічним підкріпленням і могутнім моральним заохоченням у життєдіяльності особи.

ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ — внутрішнє відчуття обов'язку відповідати і готовність відповідати за свої вчинки, дії. П. в. у конкретної людини може бути в одній галузі і відсутнім (бути не вираженим) в іншій. Людина може бути виключно відповідальною у своїх зобов'язаннях перед іншими і мало відповідальною щодо власного здоров'я, своєї долі і життя. П. в. — це відчуття «я можу» і «я повинен» виконати свої зобов'язання, разом із внутрішнім обов'язком відповісти за наслідки своїх дій.

ПРАВО — система загальнообов'язкових правил, норм поведінки, що встановлюються і забезпечуються державою.

ПРАВО ПРИТУЛКУ — надання державою права в'їзду і безпечного проживання на її території іноземцям, що переслідуються за їхню політичну діяльність.

ПРАВОВА ДОПОМОГА — це діяльність, спрямована на реалізацію та захист прав, свобод та законних інтересів заінтересованих суб'єктів, яка здійснюється уповноваженими на те особами чи органами в порядку та у видах, не заборонених законодавством, пов'язана із застосуванням правових норм; у вузькому розумінні — це правові заходи, що здійснюються уповноваженими суб'єктами, спрямовані на конкретну особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги з метою правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, що сприяє поліпшенню її життєдіяльності та соціальної адаптації [1, с. 131].

ПРАВОВА КУЛЬТУРА — вид суспільної культури, який містить знання і розуміння права, високосвідоме виконання його вимог як усвідомленої потреби і внутрішньої переконаності.

ПРАВОВА ОСВІТА — процес засвоєння підлітком соціальних і моральних норм, цінностей, настанов, досвіду.

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ — розвиток і реалізація громадських рис підлітка у процесі засвоєння і відтворення правової культури суспільства.

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ — соціально-правова і педагогічна допомога особі у формуванні правової свідомості та правової культури, вихованні почуття людської гідності, розумінні соціальної цінності права.

ПРАВОВЕ ПОЛЕ — система законів і законодавчих актів, а також обов'язкове посилення всіх без винятку управлінських рішень на систему таких законів.

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ — відповідно до статті 25 Декларації прав людини сучасна правова [держава](#) повинна гарантувати [право](#) на такий рівень життя, який урахує забезпечення людей їжею, житлом, медичним обслуговуванням, власним добробутом і добробутом сім'ї та правом на соціальне забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, старості та інших випадків втрати засобів до існування. Право людини на соціальний захист є її конституційним правом. Адже згідно зі статтею 46 [Конституції України](#) громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, [безробіття](#) з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

ПРАВОВІДНОСИНИ — суспільні відносини, що регулюються нормами права.

ПРАВОВІРНА ПОВЕДІНКА — учинки, діяння, які не суперечать приписам правових норм або основним принципам права певної держави.

ПРАВОВІДОМІСТЬ — усвідомлення особою своїх прав, свобод, обов'язків, позитивне ставлення до закону, до держави, почуття патріотизму, здатність забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі.

ПРАГМАТИЗМ (від грец. *pragma* — діло, справа) — філософське вчення, яке визнає істинним тільки те, що дає практично корисні результати.

ПРАЦЯ — цілеспрямована, свідома, організована діяльність людей на перетворення та освоєння природних і соціальних

сил із метою задоволення суспільних і особистих потреб, унаслідок якої створюються матеріальні і духовні цінності, формується сама людина. Зміст і характер праці залежать від ступеня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ (лат. *praeventivus* — запобіжний) — діяльність, спрямована на запобігання порушенням загальнообов'язкових правил поведінки в суспільстві.

ПРЕВЕНТИВНА ІНФОРМАЦІЯ — інформація, що містить знання про причини, процеси, наслідки негативної поведінки, явища та засоби їх запобігання.

ПРЕВЕНТИВНА РОБОТА — цілеспрямована діяльність, яка проводиться з дітьми з метою запобігання відхиленням у поведінці.

ПРЕВЕНТИВНА СІМ'Я — сім'я, у якій наявні нерозв'язані проблеми і яка перебуває на початковій стадії неблагополуччя.

ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВАННЯ — невід'ємна складова системи навчально-виховного процесу закладу освіти, що забезпечує можливість формування в учнів імунітету до негативних впливів соціального оточення; система підготовчих і профілактичних дій, спрямованих на запобігання формуванню в учнів негативних звичок, рис характеру, проявів асоціальної поведінки підлітків та організацію належного догляду за діяльністю учнів.

ПРЕВЕНТИВНИЙ — запобіжний, охоронний, захисний.

ПРЕВЕНТИВНІ (ЗАПОБІЖНІ) ЗАХОДИ — система діяльності, спрямована на усунення причин і запобігання злочинності, антигромадським проявам.

ПРЕВЕНТИВНІСТЬ — спрямованість на запобігання негативним явищам.

ПРЕВЕНЦІЯ — процес запобігання негативним явищам і станам особистості.

ПРИЙОМ ВИХОВАННЯ — розуміється як приватне застосування методу, його конкретизація, має стосовно методу приватний, підлеглий характер. Фактично кожен метод реалізується

через сукупність окремих прийомів, наприклад, метод переконання включає такі прийоми: бесіда, активізація уваги і запам'ятовування й ін.

ПРИЙОМНА СІМ'Я — сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей для виховання і спільного проживання.

ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ — у соціальній педагогіці передбачає визнання цінності дитини як особистості, її права на свободу, щастя, захист та охорону життя, здоров'я, створення умов для розвитку дитини, її творчого потенціалу, схильностей, здібностей, надання допомоги їй у самовизначенні, інтеграції в суспільство та повноцінній самореалізації в цьому суспільстві. Принцип гуманізму вимагає дотримання таких правил:

- гідного ставлення до всіх дітей, незалежно від того, в якому фізичному, матеріальному, соціальному стані вони перебувають;
- визнання права кожної дитини бути самою собою, поважно до них ставитися і поважати — отже, визнавати право кожного бути не таким, як я, бути самим собою, а не мою копією;
- допомога дитині у формуванні поваги до себе і оточення, формування позиції «Я сам», бажання самому розв'язати свої проблеми;
- розуміння милосердя як першої сходинки гуманізму, яке повинно спиратися не на жалість і співчуття, а на бажання допомогти дітям в інтеграції їх у суспільство, ґрунтуючись на позиції: суспільство відкрите для дітей і діти відкриті для суспільства;
- прагнення не виділяти дітей із проблемами в особливі групи і не відділяти їх від інших дітей; якщо ми бажємо підготувати дітей з особливими проблемами до життя серед інших людей, то маємо створити систему спілкування таких дітей з дорослими і дітьми.

ПРИНЦИП КУЛЬТУРОВІДПОВІДНОСТІ — виховання має відповідати вимогам середовища і часу. П. к. запропонував Ф.

А. Дістервег, який вважав, що людину варто формувати відповідно до вимог сучасної їй передової культури і науки її вітчизни. Цю ідею підтримував К. Ушинський, який дотримувався думки, що система виховання в кожній країні є відображенням самого народу. Звідси він зробив висновок, що виховання, створене самим народом і засноване на народному підґрунті, завжди краще від інших систем. Реалізація П. к. в соціальній педагогіці вимагає: урахування відхилень дитини від норм при формуванні в неї різних видів культур; розвиток творчості дітей з відхиленнями в розвитку.

ПРИНЦИП ПРИРОДОВІДПОВІДНОСТІ — згідно з ним соціальний педагог у своїй практичній діяльності керується факторами природного розвитку дитини. П. п. розробляли і впроваджували у практику Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, К. Д. Ушинський, Г. С. Сковорода, Ж.-Ж. Руссо, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський та ін. Спираючись на цей принцип, слід у своїй діяльності дотримувати таких правил: урахування вікових особливостей дітей; урахування статевих особливостей дітей; урахування індивідуальних особливостей дітей, пов'язаних з їхнім відхиленням від норми; наголос на позитивне в дитині, на сильні сторони її особистості; розвиток ініціативи і самостійності дитини.

ПРИНЦИПИ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ — основні вихідні положення, що впливають із закономірностей виховання і визначають загальне спрямування виховного процесу, основні вимоги до його змісту, методики та організації (комплексності, системності, науковості, інтегрованості, мобільності, наступності, конкретності, реалістичності, технологічності, толерантності, етичності).

ПРИТУЛОК – 1) місце, де можна знайти порятунком або відпочинок; 2) заклад соціальний у якому людей забезпечують харчуванням і необхідною допомогою. Розрізняють притулки загального і діагностичного типу.

ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ — підстави юридичної відповідальності — сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою (притягнення

до відповідальності) і об'єктивно необхідною (настання відповідальності).

Підстави притягнення до юридичної відповідальності — сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою: 1) наявність складу правопорушення (фактична підстава); 2) наявність норми права, що прямо передбачає склад правопорушення (нормативна підстава).

ПРІОРИТЕТ (від лат. *prior* — перший) — першість у відкритті, винаході, висловленні ідеї; переважне право, значення чогось.

ПРОГНОЗ — імовірне судження про стан якогось явища в найближчому або віддаленому майбутньому на основі спеціального наукового дослідження (наприклад, агрометеорологічний, демографічний, науково-технічний П.).

ПРОГРЕС І РЕГРЕС — властивість реальних процесів, що полягає у висхідному русі від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого — прогрес; у переході від вищого до нижчого — регрес.

ПРОДУКТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ — норми і правила поведінки, моральні поняття, цінності суспільства, які людина свідомо засвоїла і використовує.

ПРОДУКТИВНІСТЬ — це ефективність використання ресурсів — праці, капіталу, землі, матеріалів, енергії, інформації під час виробництва різних товарів і надання послуг. Вона виражає взаємозв'язок між кількістю і якістю вироблених товарів або наданих послуг і ресурсами, які були витрачені на їхнє виробництво.

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ — це плодотворність, ефективність витрат конкретної праці, яка визначається кількістю продукції, виробленої за одиницю робочого часу, або кількістю часу, витраченого на одиницю продукції. Зростання продуктивності праці означає збільшення кількості продукції, виробленої за одиницю часу, або в економії робочого часу, затраченого на одиницю продукції.

ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ — вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я, набору продуктів харчування, а

також мінімального набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

Прожитковий мінімум застосовується для:

- встановлення загальної оцінки рівня життя в Україні;
- розробки соціальних програм;
- встановлення розміру мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії;
- розрахунку розміру соціальної допомоги, допомоги сім'ям із дітьми, по безробіттю, та інших соціальних виплат, виходячи з вимог Кабінету Міністрів України та законів України щодо соціального забезпечення громадян;
- визначення права на призначення соціальної допомоги;
- визначення державних соціальних гарантій і стандартів у галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування тощо;
- формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

ПРОПОЗИЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ — характеризує чисельність працездатних людей з урахуванням їхньої статі, віку, освіти, професії, кваліфікації на ринку праці та ін.

ПРОСВІТА — культурно-просвітницьке товариство народовського спрямування, створено 1868 р. у Львові. Осередки поширилися по всій Галичині та поза її межами — Київ, Одеса, Чернігів, Далекий Схід, Кубань, українська діаспора. Перший голова П. у Львові — А. Вахнянин. Співпрацювали з П. Б. Грінченко, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Аркас. Напрями діяльності П. — розв'язання суспільно-культурних і соціальних проблем, ліквідація неписьменності, будівництво народних домів, читалень, загальноосвітніх і ремісничих шкіл; книговидавництво та книгорозповсюдження; створення і підтримка товариств та організацій: НТШ, «Сільський господар», «Маслосоюз», «Союз українок», «Рідна школа»; вплив на розвиток політичного руху, виникнення Січового стрілецтва, ОУН та УПА; ліквідована більшовицьким режимом

1939 р., активні діячі репресовані; відновлена 1988 р. як Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта» у Львові.

ПРОСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА — позитивна, соціально корисна поведінка, протилежність антисоціальної поведінки.

ПРОСТИТУЦІЯ (від лат. *prostituere* — виставляти привселюдно) — означає позашлюбні статеві відносини за платню, які не мають у своїй основі чуттєвого потягу.

ПРОСТИТУЦІЯ ДИТЯЧА — її прояви вперше проявляються до досягнення дитиною 18 років. До особливостей дитячої проституції можна віднести:

- неусвідомленість у скоєних вчинках. У дітей основними мотивами заняття проституцією є прагнення до самоствердження, цікавість, бажання виглядати дорослими;
- отримання платні за свої послуги в різних формах (речі, косметика, спиртні напої, вечеря в барі та ін.);
- продаж свого тіла в будь-якому місці за бажанням статевого партнера (вокзали, авто, підвали, під'їзди та ін.);
- прийняття дитиною при наданні сексуальних послуг великих доз алкоголю або наркотичних речовин;
- залякування, шантажування підлітків можливим розголошенням їх заняття проституцією серед однолітків, батьків, шкільного колективу у разі відмови займатися цим видом діяльності.

ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА — різновид правової поведінки, що характеризується як соціальне відхилення від норми, зловживання правом і правопорушення.

ПРОТИРЕЦИДИВНА ПРОФІЛАКТИКА — здійснюється з учнями, які перебувають на внутрішньошкільному контролі (обліку).

ПРОФАНАЦІЯ (лат. *profanatio*, від *profano* — оскверняю) — 1) Початкове значення — неповага до святині, наруга над пам'яттю. 2) Неуцке перекручування, опоганювання, опошлення чогось, зневажливе ставлення до чогось загально визнаного, наруга над пам'яттю про когось.

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ — здатність педагога до змін у професійній діяльності за нових соціально-педагогічних умов.

ПРОФЕСІЙНА СПІЛКА (ПРОФСПІЛКА) — добровільна неприбуткова громадська організація, що об’єднує громадян, пов’язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної (трудової) діяльності (навчання).

П. с. на підприємстві належить до первинної організації профспілки — добровільного об’єднання членів профспілки, які, зазвичай, працюють на одному підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності й виду господарювання або у фізичної особи, яка використовує найману працю, або забезпечують себе роботою самостійно, або навчаються в одному навчальному закладі ([ст. 1 Закону України № 1045-14](#)).

П. с. на підприємствах представляють інтереси своїх членів і захищають їхні трудові, соціально-економічні права та інтереси ([ст. 37 Закону № 1045](#)). Повноваження виборного органу первинної профспілкової організації (далі — профспілки) подано у [ст. 38 Закону України № 104-14](#).

Виборний орган первинної профспілкової організації на підприємстві, в установі або організації: 1) укладає і контролює виконання колективного договору, звітує про його виконання на загальних зборах трудового колективу, звертається з вимогою до відповідних органів про притягнення до відповідальності посадових осіб за невиконання умов колективного договору; 2) разом з роботодавцем вирішує питання запровадження, перегляду та змін норм праці; 3) разом із роботодавцем вирішує питання оплати праці працівників підприємства, форм і систем оплати праці, розцінок, тарифних сіток, схем посадових окладів, умов запровадження та розмірів надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних виплат; 4) разом з роботодавцем вирішує питання робочого часу і часу відпочинку, погоджує графіки змінності та надання відпусток, запровадження підсумованого обліку робочого часу, дає дозвіл на проведення надурочних робіт, робіт у вихідні і святкові дні тощо; 5) разом із роботодавцем вирішує питання соціального розвитку підприємства, поліпшення

умов праці, матеріально-побутового, медичного обслуговування працівників; 6) бере участь у вирішенні соціально-економічних питань, визначенні та затвердженні переліку і порядку надання працівникам соціальних пільг; 7) бере участь у розробленні правил внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи або організації; 8) представляє інтереси працівників за їхнім дорученням при розгляді трудових індивідуальних спорів і в колективному трудовому спорі, сприяє його вирішенню; 9) ухвалює рішення про вимогу до роботодавця розірвати трудовий договір (контракт) з керівником підприємства, установи, організації, якщо він порушує цей Закон, законодавство про працю, ухиляється від участі в переговорах щодо укладення або зміни колективного договору, не виконує зобов'язань за колективним договором, допускає інші порушення законодавства про колективні договори; 10) дає згоду або відмовляє у наданні згоди на розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з працівником, який є членом діючої на підприємстві, в установі, організації профспілки, у випадках, передбачених законом; 11) бере участь у розслідуванні нещасних випадків, професійних захворювань і аварій, роботі комісії з питань охорони праці; 12) здійснює громадський контроль за виконанням роботодавцем законодавства про працю і про охорону праці, за забезпеченням на підприємстві, в установі або організації безпечних і нешкідливих умов праці, виробничої санітарії, правильним застосуванням установлених умов оплати праці, вимагає усунення виявлених недоліків; 13) здійснює контроль за підготовкою та поданням роботодавцем документів, потрібних для призначення пенсій працівникам і членам їхніх сімей; 14) здійснює контроль за наданням пенсіонерам та інвалідам, які до виходу на пенсію працювали на підприємстві, в установі або організації, права користування нарівні з його працівниками наявними можливостями щодо медичного обслуговування, забезпечення житлом, путівками до оздоровчих і профілактичних закладів та іншими соціальними послугами і пільгами згідно із статутом підприємства, установи або організації та колективним договором; 15) представляє інтереси застрахованих осіб у комісії із

соціального страхування, направляє працівників на умовах, передбачених колективним договором або угодою, до санаторіїв, профілакторіїв і будинків відпочинку, туристичних комплексів, баз та оздоровчих закладів, перевіряє організацію медичного обслуговування працівників та членів їхніх сімей; 16) разом із роботодавцем відповідно до колективного договору визначає розмір коштів, що будуть спрямовані на будівництво, реконструкцію, утримання житла, здійснює облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, розподіляє в установленому законодавством порядку жилу площу в будинках, збудованих за кошти або за участю підприємства, установи, організації, а також ту жилу площу, яка надається власникові у розпорядження в інших будинках, контролює житлово-побутове обслуговування працівників; 17) представляє інтереси працівників підприємства-боржника в ході процедури банкрутства. Виборні органи профспілкової організації, що діють на підприємстві, в установі або організації, мають також інші права, передбачені законодавством України.

ПРОФЕСІОНАЛ (від лат. *professio* (*professionis*) — спеціальність) — особа, що зробила якесь заняття предметом своєї постійної діяльності або одержує оплату за виконання певної функції.

ПРОФЕСІЯ (від лат. *professio* — офіційно зазначене заняття, спеціальність) — рід трудової діяльності, що вимагає певних знань і трудових навичок і є джерелом існування. Поділ людей за професіями склався внаслідок ускладнення і диференціації праці. Для успішного виконання професійної діяльності потрібна певна підготовка: оволодіння професійними знаннями, уміннями, навичками. Вільна П. — назва діяльності працівників розумової праці (письменників, художників тощо), які не зайняті на службі і не одержують заробітної плати, а працюють за гонорар.

ПРОФІЛАКТИКА — використання сукупності заходів, розроблених для того, щоб запобігти виникненню й розвитку будь-яких відхилень у розвитку, навчанні, вихованні. У П. психофізичного розвитку дитини виділяють: а) первинна П. — попередження виникнення в дітей дефектів, відхилень у психофізичному розвитку; б) вторинна П. — попередження переходу порушень розвитку

у хронічні форми, виникнення вторинних дефектів; в) третинна П. — соціально-трудова адаптація осіб, які страждають дефектами.

ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ — їхня ефективність може бути забезпечена за умов: а) спрямованості на викорінювання джерел дискомфорту як у самій дитині, так і в соціальному та природному середовищі, й одночасно створення умов для набуття неповнолітніми досвіду розв'язання проблем, які виникають перед ними; б) навчання дитини нових навичок, які допоможуть їй досягти поставленої мети і зберегти здоров'я; в) попередження тих проблем, які ми очікуємо.

ПРОФІЛАКТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ — сукупність методів впливу, найбільш оптимальна послідовність соціально-психологічної діяльності, яка дозволяє отримати раціональний результат у конкретній ситуації. У П. т. виділяють такі підходи: а) інформаційний — ґрунтується на тому, що відхилення в поведінці дитини відбувається тоді, коли вона не знає соціальних норм. Отже, основним напрямом роботи має бути інформування дитини; б) соціально-профілактичний, основна мета якого — виявлення та усунення причин і умов, які викликають різного роду негативні явища; в) медико-біологічний — полягає в попередженні можливих відхилень від соціальних норм цілеспрямованими заходами лікувально-профілактичного характеру щодо дітей, які страждають на різні психічні аномалії; г) соціально-педагогічний — полягає у відновленні або корекції якостей особистості дитини з девіантною поведінкою, особливо її моральних та вольових якостей; д) соціально-педагогічний — полягає у відновленні або корекції якостей особистості дитини з девіантною поведінкою, особливо її моральних та вольових якостей.

ПРОЦЕС ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ — з лат. *praeventivus* — запобіжний) — це керована діяльність, яка забезпечує теоретичну і практичну реалізацію заходів превентивного характеру, спрямованих на попередження, подолання відхилень у поведінці школярів і запобігання розвитку різних форм їхньої асоціальної та аморальної поведінки, яка є однією зі складних проблем сучасної школи. Щоб досягти успіху в коригуванні окремих негативних проявів, недоліків у поведінці учнів, слід установити контроль

за проведенням їхнього вільного часу, за ходом засвоєння ними норм і правил поведінки і дотримання їх у школі та вдома. Система виховних заходів школи має бути спрямована на вдосконалення способу життя учнів. Дитина має почуватися комфортно у школі, особливо у класі, між однолітками та зі своїми вчителями і вихователями. Якщо так є, то вона обирає для себе правильну соціальну орієнтацію. Запорукою доброго результату превентивної роботи з дітьми є педагогічна уважність і діагностика. Це є чітка модель превентивної роботи школи, в якій велика увага приділяється сприянню і розвитку духовно-моральних, соціально-компетентних якостей особистості на основі якісного забезпечення функцій превентивної педагогіки. Модель превентивного виховання школи передбачає активізацію діяльності, своєчасне виявлення проблем, здійснення педагогічних втручань через превентивно-педагогічні технології залучення лідерів, надання повноважень учнівському врядуванню, розвиток різних форм позакласної оздоровчої діяльності, факультативних занять, гуртків. Особлива увага належить удосконаленню превентивного підходу через психологічну або соціальну служби, проведення діагностування, корекції, реабілітації, соціальний патронаж за учнями з неблагополучних родин, а також через проведення позакласних виховних заходів. В основу розроблення моделі превентивного виховання мають бути покладені ідеї демократизації та гуманізації навчально-виховного процесу.

ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ І ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ — засвоєння є процесом сприймання змісту, його осмислення, значеннєвої переробки, збереження отриманих знань, застосування їх у вирішенні практичних і теоретичних завдань. Воно має складну внутрішню структуру, яка охоплює отримання нової інформації; перетворення (трансформація); пристосування інформації до вирішення завдань, перевірку і контроль результатів.

Превентивну діяльність учителя потрібно розглядати як навчальну діяльність, яка ініціюється потребою: попередити помилки учнів, виправити допущені, з'ясувавши причини їх появи, обравши для цього відповідні методи, організаційні форми та засоби навчання (В. О. Швець). Регулювання превентивної діяльності

здійснюється такими дидактичними принципами: індивідуального підходу до учнів, диференційованого навчання учнів, систематичності і послідовності, розвитку мнемічної діяльності (запам'ятовування і відтворення матеріалу), цілеспрямованого формування алгоритмічних і евристичних прийомів розумової діяльності, усвідомлення всіма учнями процесу навчання, мотивації позитивного ставлення до навчання, зв'язку теорії з практикою. Під час здійснення превентивної діяльності вчителя можуть успішно реалізуватися такі функції: *діагностична, прогностична, запобіжна, стимулювальна, навчальна, коригувальна, розвиваюча, виховна, методична, емоційно-збережувальна і психологічна*. Запобігання можливим помилкам учнів, аналіз і виправлення допущених в умовах організації превентивної діяльності повинні розглядатись як невід'ємна складова частина навчального процесу, що спрямована на міцне і глибоке засвоєння знань.

ПРОЦЕС СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ – послідовність, за якої відбувається втручання соціального працівника в ситуацію клієнта.

ПСИХІКА (від грец. *psyche* — душа) — суб'єктивний образ («картина») зовнішнього і внутрішнього середовища, орієнтація в цьому середовищі; сукупність психічних процесів і психічних характеристик людини, функція мозку; поняття, неоднозначно трактоване в історії психології, виводиться з поняття душі, з якою спочатку ототожнювалося.

ПСИХОГІЄНА — збереження, укріплення та поліпшення здоров'я шляхом організації належного природного і суспільного середовища, режиму та способу життя.

ПСИХОДЕЛІЯ — сприймання світу через наркотичний транс.

ПСИХОДРАМА — один із видів психотерапії, у процесі якої пацієнти грають ролі, що моделюють справжні життєві ситуації.

ПСИХОЛАГНІЯ — сексуальне збудження, яке спричиняється за допомогою власної уяви через створення уявних образів.

ПСИХОЛОГІЧНА ГАРМОНІЯ — оптимальний баланс між позитивними і негативними прагненнями особистості.

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА — теоретичний фундамент практичної діяльності щодо розв'язання споконвічної проблеми співвідношення мети і результату функціонування будь-якої педагогічної системи на технологічному рівні.

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ — виправлення психічних розладів, відхилень за допомогою різних методик, які рекомендують психологи і психіатри.

ПСИХОЛОГІЧНА ОСВІТА — сукупність психологічних знань, здобутих у процесі навчання.

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА — активізація здатностей особистості до певного виду діяльності, психічної підготовки, спрямована на формування і закріплення стійких якостей (знань, умінь, навичок), потрібних у тій чи іншій діяльності, уміння вчасно користуватися своїми здібностями в певній галузі праці. Для П. п. потрібне формування мотивів тієї сфери діяльності, до якої готується особа, осмислення нею соціальної значущості цього виду діяльності, вироблення серйозного і відповідального ставлення до неї. П. п. є загальною якістю особистості, яка завжди співвідноситься з певним видом діяльності і потребує високоефективного її виконання. Особливо важлива П. п. для тих видів трудової діяльності, які передбачають роботу з людьми (керування, виховання, навчання тощо), або для представників творчих процесів (письменник, художник, учений, слідчий тощо). Психологічна підготовка може здійснюватися через відповідні цілеспрямовані впливи на середовище, в якому живе і виховується особа (наприклад, створення високого соціального престижу окремої професії), а головним чином через впливи на саму особу шляхом активізації її задатків і здібностей.

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА — система науково обґрунтованих організаційних видів діяльності з упровадження здобутків психологічної науки в народне господарство. Діагностична і прогностична діяльність охоплює проблеми соціальної, професійної, особистісної, індивідуальної діагностики і прогностики; психогігієнічна та консультаційна діяльність охоплює медико-психологічну, соціально-психологічну профілактику і консультацію,

виробничу гігієну, професійну орієнтацію і профвідбір, реабілітацію відхилень, адаптацію до діяльності; нормативно-стандартизуюча діяльність спрямована на стандартизацію методів і дослідницьких процедур, розроблення регламентуючих документів — галузевих і державних стандартів, рекомендацій, норм; експертна діяльність включає психологічну експертизу в різних галузях народного господарства; проектуюча діяльність пов'язана з розвитком складних і надскладних соціотехнічних систем, проектуванням нових і перспективних видів діяльності людини; дослідницька діяльність включає визначення проблем, структури перспектив і найважливіших напрямів дослідження, що виникають у зв'язку з діяльністю психологічної служби в різних галузях народного господарства і перспективами розвитку цих галузей. Сюди належать і спеціально науково-методична робота з добору, перевірки, адаптації, перенесення наукових результатів із лабораторної практики в реальну практику.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ БАР'ЄР — мотиваційні фактори, які перешкоджають виконанню певної діяльності, наприклад пов'язаної з нововведеннями. До числа психологічних бар'єрів, які виникають під час нововведень у педагогічній діяльності, відносять такі:

- бар'єр некомпетентності, який виникає в людини, яка не впевнена в тому, що зможе виконувати свою роботу після нововведень;
- бар'єр навичок, звичок, традиції, що виникає в людини, яка хоче зберегти існуючий метод роботи, до якого звикла; цей бар'єр характерний для педагогів із великим стажем роботи;
- бар'єр ідилії, коли людина має глибоке задоволення від свого наявного статусу, а все нове може внести дисгармонію в її душевний стан;
- бар'єр збільшення навантаження, коли нововведення підвищують інтенсивність праці, вимагають жертвувати іноді вільним часом, з'являється професійна напруга через нове й незасвоєне;

–бар'єр шефа, коли педагог не впевнений у правильності дій методичних служб, які нав'язують йому нововведення, тощо.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ — система відносних психічних станів, типових для певної групи, значущих для її членів та їхньої діяльності.

ПСИХОЛОГІЯ (грец. *psuche* — *душа і слово, учення*) — наука про закономірність виникнення і діяльності психіки в людини і вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими компонентами діяльності та спілкування людей, поведінки тварин. Об'єктом вивчення П. є психіка як функція мозку, яка виявляється у відображенні мозком навколишнього середовища і внутрішніх станів живої особи, її зв'язків з об'єктивним світом. Вихідною категорією «П.» є відображення об'єктивної дійсності. Вищою, хоча і не єдиною, формою відображення в людини є її свідомість. П. вивчає умови і механізми зв'язків між неосмисленими формами психічного відображення і свідомістю. П. вивчає закономірності психіки, формування психічних властивостей людини в єдності філогенетичного і онтогенетичного розвитку. П., з одного боку, тісно пов'язана з біологічними науками, зокрема фізіологією, а з другого — із соціологією, педагогікою, історією культури, логікою. Специфічно людські форми психіки — свідомість і самосвідомість — передусім вивчає П. Сучасна П. — розгалужена система знань, яка, окрім загальної П., налічує близько 40 психологічних дисциплін (зоопсихологія, психофізіологія, нейропсихологія, психологія праці, космічна П., педагогічна П., соціальна П., політична П., юридична П., психологія особистості, управління, пропаганди, спорту тощо). Для вивчення психічної діяльності П. використовує сукупність методів: спостереження, лабораторний експеримент (констатуючий і формуючий), природний експеримент, аналіз продуктів діяльності, порівняльно-генетичний метод, моделювання психічних процесів, метод психологічних тестів, експертних оцінок, інтерв'ю, анкетування. У сучасній П. широко використовуються електронно-обчислювальна техніка, електричні, хімічні та інші індикатори для глибинного аналізу психіки. Початкові відомості про психічне життя виникають у Стародавньому світі (Індія, Китай,

Єгипет, Вавилон, Давня Греція, Рим). Психологічні знання з античних часів розвивалися в надрах філософії і медицини. Старогрецькі лікарі Гіппократ, Ерасистрат знали, що органом психіки є мозок, душу людини тлумачили як речовинну частку космосу. Видатним здобутком античності є трактат Аристотеля «Про душу». Знання про психіку згадуються в писемних пам'ятках Київської Русі — «Повісті врем'яних літ», «Поученні Володимира Мономаха» та ін. Систематичні курси П. читали в Київській колегії (пізніше Академії) І. Гізель, Й. Кононович-Горбацький, Ф. Прокопович. До початку ХІХ ст. психологічні знання розвивалися в надрах філософії. Відокремлення П. від філософії і оформлення в окрему науку припадає на другу половину ХІХ ст. і пов'язане зі створенням німецьким ученим В. Вундтом першої експериментальної лабораторії в Лейпцигу (1879).

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ — галузь психологічної науки, яка склалася на стику загальної і соціальної психології. Предмет вивчення П. о. — психологічна структура (інтелектуальна, емоційна, вольова) особистості, загальні й специфічні закономірності її психіки, суперечливі процеси соціалізації особистості тощо.

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ — галузь психології, яка вивчає особливості видів трудової діяльності людини та підготовки її до праці. П. п. включає профорієнтацію (профосвіту, профконсультацію, профадаптацію), інженерну психологію, психологію НОП, трудову експертизу, має спільну теоретичну базу із психологією творчості та психологією мистецтва. У П. п. виділяють нові напрями досліджень, а саме — психологію керівництва та управління, психологію колективної праці, психологію ухвалення рішень.

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — [галузь психології](#), яка займається вивченням закономірностей діяльності людини в умовах взаємодії в соціальних групах. Основні проблеми соціальної психології: закономірності спілкування та взаємодії людей, діяльність великих (нації, класи) і малих соціальних груп, соціалізація особистості та розвиток [соціальних установок](#).

У структуру соціальної психології входять такі три групи проблем.

Соціально-психологічні явища у великих групах (у макросередовищі). Сюди відносять проблеми масової комунікації, механізми та ефективність впливу засобів масової комунікації на різні спільності людей, закономірності поширення суспільних настроїв, обрядів, звичаїв і т. д.

Соціально-психологічні явища в малих групах (у мікросередовищі). Вони включають проблеми психологічної сумісності в замкнених групах, міжособистісних відносин, лідерства та інші.

Соціально-психологічні прояви особистості людини (соціальна психологія особистості). Тут розглядають, наскільки особистість відповідає соціальним очікуванням у великих і малих групах, як вона сприймає вплив малих груп, яка залежність самооцінки особистості від оцінки її групою, в яку входить особистість, та ін.

Важливе значення у вирішенні завдань соціальної роботи має теорія соціального конфлікту, як індивідуально-особистісного, так і індивідуально-групового і міжгрупового. Відповідний соціально-психологічний аналіз конфлікту забезпечує дієвість соціальної роботи, підвищує ефективність трудової (навчальної) діяльності.

Можна назвати чимало проблем професійної соціальної роботи, які потребують відповідного психологічного підґрунтя. Це, зокрема, стосується і психології соціальної діяльності. Соціальна діяльність являє собою вивчення і перетворення соціуму й особистості. У структурі соціальної діяльності присутні психологічно чітко забарвлені елементи — мотивація, психологічний аналіз, управління.

Психологічні методи, які застосовуються в соціальній роботі, поділяються на індивідуальні і групові.

Істотні результати в соціальній роботі дають методи психодіагностики, з допомогою яких вирішуються численні завдання вивчення особистості, групи, колективу.

У практиці соціальної роботи широко використовується психологічна консультація, за результатами якої будується відповідна індивідуальна і групова робота. Використовуються методи психологічної адаптації, які допомагають включати реципієнтів у соціальну діяльність так, що вони чіткіше усвідомлюють соціа-

льну ситуацію, розвивають адекватну [самооцінку](#), пристосовуються до умов життєдіяльності, які нерідко змінюються. Останніми роками досить типовими методами соціальної роботи стали соціально-психологічний [тренінг](#) і [аутотренінг](#). Чітко виражений психологічний характер мають методи корекції поведінки, [мотивації](#), [спілкування](#), [самооцінки](#): реципієнт усвідомлює недоліки у структурі власної особистості, виробляє нові моделі поведінки, вправляється у їх застосуванні з наступним узагальненням і перенесенням соціально-психологічних утворень у нові умови своєї життєдіяльності. Методи психотерапії зорієнтовані на психологічні перетворення у структурі цілісної особистості (*Вікіпедія*).

ПСИХОПРОФІЛАКТИКА — запобігання негативному впливові.

Р

РАДІСТЬ — одна з базальних (вроджених) емоцій (поряд із гнівом і страхом). Р. є психічним станом підвищеної, позитивно забарвленої емоційної піднесеності. почуття Р. може породжуватися певним видом діяльності — Р. пізнання, Р. праці, Р. творчості, а також спілкуванням з цікавими і приємними людьми — Р. спілкування. Іноді Р. може виявлятися і без достатньої причини (наприклад, у дитячому віці). Р. є великим збудником нервово-психічної сили людини.

РАННЄ СТАТЄВЕ ЖИТТЯ — початок сексуальних стосунків до того моменту, коли молода людина стала зрілою: біологічно, психічно, соціально.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. *розумно обґрунтований*) — захисний психологічний механізм, який дає змогу індивіду віднаходити логічне виправдання власної поведінки, привнесення логічного начала.

РАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *ratio* — розум) — 1) Філософський напрям, що протиставляє містиці, *ірраціоналізмові* переконання у здатності людського розуму пізнавати закони буття. 2)

Напрям у теорії пізнання, що на противагу емпіризмові вважає розум єдиним джерелом і критерієм пізнання.

РАЦІОНАЛЬНЕ (від лат. *ratio* — розум) — розумне, доцільне, обґрунтоване розумом, впливає з нього, досягне для його розуміння.

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ (від лат. *розумний*) — вихідне положення про те, що люди є раціональними істотами, які здатні керувати власною поведінкою; здатність до логічно обґрунтованої, цілеспрямованої діяльності.

РЕАБІЛІТАЦІЙНА ВІДПУСТКА — один із дієвих засобів з підготовки вихованця до життя за межами спеціального навчального закладу. Якщо вихованець у спеціалізованому навчальному закладі не допускає порушень дисципліни, то він може бути відправлений у реабілітаційну відпустку строком від 3 до 6 місяців, де перебуває під наглядом дільничного поліцейського.

РЕАБІЛІТАЦІЯ — цей термін означає відновлення. Уживається в медицині, юриспруденції як комплекс медичних, психологічних, професійних, юридичних заходів, спрямованих на відтворення порушених функцій організму, а також соціальних, соціально-педагогічних функцій і працездатності хворих та інвалідів. Використання цього терміна в контексті соціального захисту є цілком правомірним, адже одне з основних завдань корекційної роботи з важковиховуваними дітьми — це психолого-педагогічна Р., тобто робота, спрямована на відновлення нормального розвитку дитини, відповідного її віку і способу поведінки, адекватного вимогам середовища. Іншим важливим завданням корекційної роботи, яке логічно впливає з першого, є профілактика подальшої соціальної деформації особистості, запобігання вчиненню нею протиправних дій.

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ — жертви нацистських переслідувань — особи, які в роки Другої світової війни постраждали від нацистських переслідувань з мотивів політичного, національного і релігійного характеру, ворожого ставлення до націонал-соціалізму. Соціальний захист жертв нацистських переслідувань здійснюється згідно з Законом України «Про жертви нацистських переслідувань» (від 23

березня 2000 р. № 1584-III). Закон визначає правові, економічні й організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і спрямований на їхній соціальний захист та збереження пам'яті про них.

РЕАКЦІЯ (від лат. *re...* — проти і *actio* — дія) — дія у відповідь на будь-які впливи, подразнення, протидія. Р. є основною формою взаємодії організму з навколишнім середовищем. Поняття «Р.» є спільним для низки наук — зокрема біологічних, психологічних, соціальних. Психологи виділяють три підструктури Р.: 1) сприйняття зовнішнього подразнення; 2) переробка цього подразнення в центральній нервовій системі; 3) зворотна дія організму. Розрізняють просту і складну Р. Під час простої Р. зворотна дія настає безпосередньо після сприйняття подразнення; під час складної Р. між сприйняттям подразнення і відповідною дією включається складний нервово-психічний процес переробки сприйнятого подразнення (розгортання дії і протидії подовжується в часі). Психічна дія і протидія підпорядковані законам Вебера — Фехнера.

РЕАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА — заробітна плата, виражена в матеріальних благах і послугах, які працівник може фактично придбати за свою номінальну (грошову) заробітну плату.

РЕАЛЬНІ ДОХОДИ — загальна сума грошових доходів, скоригована з урахуванням зміни споживчих цін.

РЕЗЕРВИ ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ — це невикористані можливості економії затрат праці (як живої, так і уречевленої), які виникають унаслідок дії тих чи інших факторів (удосконалення техніки, технології, організації виробництва і праці тощо). Рівень продуктивності праці залежить від ступеня використання резервів. Резерви можуть оцінюватися в абсолютних і відносних величинах.

РЕЙТИНГ (від англ. *rating* — оцінка, порядок, класифікація) — термін, який означає суб'єктивну оцінку якогось явища за заданою шкалою. За допомогою Р. здійснюється первинна класифікація соціально-педагогічних об'єктів за ступенем вираження спільної для них властивості (експертні оцінки). У педагогічних

науках Р. служить основою для побудови різноманітних шкал оцінок, зокрема при оцінці різних сторін навчальної і педагогічної діяльності, популярності чи престижності професій серед молоді тощо. Одержувані при цьому дані звичайно мають характер порядкових шкал.

РЕЛАКСАЦІЯ (від лат. *relaxatio* — полегшення, розслаблення) — загальний стан спокою, розслабленості після великих переживань або фізичного напруження.

РЕЛАКСОПЕДІЯ — використання сугестії (навіювання) у процесі навчання і виховання.

РЕПУТАЦІЯ (франц. *reputation*, від лат. *reputatio* — роздум, міркування) — усталена думка про окрему особу, групу, колектив. Р. людини складається на ґрунті її ділових, професійних якостей, моральних і психологічних рис, що найповніше виявляються у спілкуванні з іншими людьми. Р. є поняттям соціальної психології, вона виявляється в соціальних групах і має безпосередній зв'язок із функціонуванням громадської думки.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ — процес пристосування девіантного індивіда до життя без гострих конфліктів.

РЕФЕРЕНДУМ (від лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — усенародне опитування з найважливіших питань державного життя, в якому беруть участь усі громадяни, які мають виборчі права.

РЕФЕРЕНТНА ГРУПА — соціальна група, на яку особа орієнтує свою поведінку, до якої належала в минулому, належить зараз і хотіла б належати в майбутньому (сім'я, релігійна громада, політична партія тощо).

РЕФЛЕКСІЯ (від лат. *reflexio* — вигин, відображення) —
1) Осмислення людиною власних дій і їхніх законів, діяльність самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини.
2) У психології — самоаналіз, роздуми людини (часом надмірні, хворобливо загострені) над власним душевним станом.

РЕЦЕПТОРИ (від лат. *receptor* — той, що сприймає) — чутливі нервові закінчення аналізаторів, що сприймають подразнення і

трансформують їх у потоки нервових імпульсів, які по доцентрових нервових волокнах надходять у центральну нервову систему.

РИГІДНІСТЬ — стан, за якого знижена здатність до переключення психічних процесів і пристосування до умов середовища.

РИЗИК СОЦІАЛЬНИЙ — це втрата доходу, що спричиняє необхідність матеріальної підтримки громадян для задоволення мінімальних потреб незалежно від їхніх індивідуальних можливостей. Соціальні ризики – це фактори порушення нормального матеріального становища людей у разі ушкодження здоров'я, втрати працездатності чи відсутності попиту на працю, що супроводжуються настанням для зайнятого населення матеріальної незабезпеченості через втрату заробітку, необхідність додаткових витрат на лікування, а для сімей – втрат джерела доходу у разі втрати годувальника.

РИНОК ПРАЦІ — це система суспільних відносин, пов'язаних із купівлею і продажем товару «робоча сила»; це також сфера формування попиту і пропозиції на робочу силу; механізм, що забезпечує узгодження ціни та умов праці між роботодавцями і найманими працівниками.

РІВНОВАГА — один із видів психофізіологічного стану людини, насамперед її тіла. Р. пов'язана з органом слуху. Підтримання Р. є цілісною функцією, у здійсненні якої найважливішу роль відіграє інтелект. На сенсорному рівні Р. регулюється півколовими каналами вуха, зоровими, дотиковими і м'язовими відчуттями. Для життєдіяльності людини велике значення має не лише відчуття Р. власного тіла, а й урівноваженість, збалансованість психічних процесів, що досягається завдяки ефективній діяльності центральної нервової системи індивіда й оптимальних соціальних впливів на його психіку.

РОБОЧА СИЛА ІНДИВІДУАЛЬНА — це сукупність фізичних і духовних якостей людини, які використовуються у процесі виробництва товарів і послуг.

РОБОЧЕ МІСЦЕ — це зона трудової діяльності працівника або групи працівників, оснащена всім необхідним для успі-

шого здійснення роботи. Водночас — це первинна ланка виробничої структури підприємства, яка може функціонувати відносно самостійно.

РОДИННЕ ВИХОВАННЯ дітей від найдавніших часів відбувалося в контексті життя і потреб сім'ї. На цьому ґрунті й стала народна педагогіка, провідними виховними засобами якої стали поведінка і вчинки батьків, *рідна* (материнська) мова, праця, фольклор, родинно-побутова культура, народні звичаї і традиції, мистецтво, ремесла й промисли, вірування, свята, обряди, символи, дитячі ігри та іграшки.

РОЗВИТОК — зміни від простого до складного, від нижчого до вищого в результаті накопичення кількісних змін, що ведуть до якісних перетворень. Джерелом і внутрішнім змістом Р. є боротьба протилежностей, під час якої нове одержує перемогу над старим. Фізичний і психічний Р. людини відбувається за загальними законами Р. Розрізняють ряд ступенів в індивідуальному розвитку людини, що закономірно наступають один за одним: ранній дитячий вік, дошкільний, молодший шкільний, підлітковий, юнацький, зрілий, похилий. На кожному ступені відбувається поступове накопичення кількісних і якісних змін, що ведуть до цілісного перетворення — переходу на новий ступінь Р., який являє собою не зовнішню надбудову, а внутрішню його перебудову.

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ — процес формування особистості як соціальної якості індивіда завдяки навчанню, вихованню та соціалізації. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина у процесі соціалізації вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства. Оволодіння дійсністю в дитини реалізується в її діяльності за допомогою дорослих, тим самим процес виховання є провідним у розвитку її особистості. Р. о. відбувається в діяльності, яка керується системою мотивів, притаманних даній особистості. Як передумова і результат Р. о. виступають потреби.

РОЗУМ (лат. *ratio*; грец. *νοῦς*) — сукупність пізнавальних та аналітичних здібностей людини, завдяки яким формується інтелект особистості. Не існує загальноприйнятого визначення, що

саме є Р., тому що в релігійних, філософських і наукових текстах це поняття сприймається по-різному і в кожній з цих галузей існує довга традиція того чи іншого використання. Вивченням Р. займається [КОГНІТИВІСТИКА](#) (*Вікіпедія*).

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ — важлива складова частина всебічного розвитку особистості, підготовки її до життя і праці. Р. в. передбачає розвиток мислення і пізнавальних здібностей людини. Основними факторами, що визначають ефективність Р. в., є науковість і різноманітність засвоєваних знань, застосування такої методики навчання, яка забезпечує активність і самостійність пізнавальної діяльності, стимулювання інтересів, створює позитивний мікроклімат навчання. Р. в. здійснюється безперервно: під час цілеспрямованого навчання, гри, праці, розв'язання життєвих ситуацій, спілкування з дорослими і ровесниками, при сприйманні й усвідомленні матеріалу, що надходить через засоби масової інформації. Найінтенсивніше відбувається розумовий розвиток під час виконання пізнавальних і проблемних завдань, коли потрібно виявити творчий підхід, ініціативність і самостійність думки. Успішність Р. в. визначається такими умовами: оптимальний вибір змісту навчального матеріалу, методів навчання і відповідного їм характеру пізнавальної діяльності учнів; зв'язок навчання з практичною діяльністю учнів, їхнім особистим досвідом, з навколишнім життям; зв'язок урочної, позакласної і позашкільної пізнавально-виховної діяльності; висока загальна інтелектуальна атмосфера, в якій навчаються і живуть учні.

РОЛЬ — це соціальна функція особистості, сукупність уявлень людини про те, як вона та її оточення повинні поводитися за певних обставин; набір норм, які визначають способи та правила поведінки людей, що мають ту чи ту соціальну позицію, статус, функції.

РОЛЬ СОЦІАЛЬНА — одна з категорій соціальної психології і соціології. У широкому розумінні слова Р. с. — це суб'єктивне буття соціальної діяльності чи персоніфікована соціальна функція; роль як наказ, безособистісна соціальна норма в певній соціальній системі, тобто сукупність прав, обов'язків, наказів і правил,

які визначають, що повинна робити людина, яка посідає в суспільстві певну соціальну позицію (наприклад, учитель повинен навчати і виховувати дітей, контролювати роботу учнів, розподіляти навантаження, заохочувати, спонукати до самовиховання тощо); роль як очікування в конкретній ситуації, як спосіб поведінки особистості, яка посідає певне місце (позицію) і статус у групі; роль як усвідомлення індивідом своєї позиції, у певній соціальній системі, розуміння ним своїх прав і обов'язків та потреби діяти певним чином (наприклад, роль раба одна, а розуміння її — різні); роль як ступінь прийняття чи неприйняття рольових наказів, ступінь інтерналізації, тобто психологічне ставлення індивіда до того чи іншого аспекту своєї діяльності і свого «я» в певній позиції; роль як індивідуалізована форма здійснення рольових наказів, конкретна поведінка особистості в конкретній соціальній ситуації. Останні три тлумачення Р. с. дають змогу характеризувати особистість не лише як об'єкт, а й суб'єкт суспільних відносин.

«РУСЬКА БЕСІДА» — 1) Культурно-освітні товариства в Галичині в 1861—1939 рр. Перша «Р. б.» заснована у Львові Ю. Лаврівським, згодом у Перемишлі, Станіславові, Тернополі та інших містах. Утримували клуби, театральні групи, читальні зали, бібліотеки. З 1913 р. почали змінювати назву на «Українська бесіда»; сприяли піднесенню рівня освіти, культури, формуванню національної свідомості. У 1920—1930 рр. були переслідувані польською владою. 2) Перше українське культурно-освітнє товариство на Буковині (1869—1940 рр.), засноване єпископом Е. Гакманом у Чернівцях. У 1890-х рр. відкривало філії й читальні в містах і селах Буковини: у 1875 р. співорганізатор кафедри української мови і літератури в Чернівецькому університеті; ініціатор видання газети «Буковина», щомісячних книжок («Бібліотека для молодіжи, селян і міщанства»), часописів «Ластівка», «Читальня», «Буковинський Православний Календар», «Українська Ластівка» та ін. Активні діячі Р. б. — Ю. Федькович, С. і Г. Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Попович, О. Маковей та інші. Під час румунської окупації Буковини 1918 р. усі філії й сільські читальні закрито; у 1922—1940

пр. діяли лише в Чернівцях. Після захоплення буковинських земель радянськими військами діяльність повністю заборонена.

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» — громадсько-культурне угруповання у Львові, організоване 1834 р. студентами-семінаристами М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким; напрям діяльності визначався ідеями романтизму; мета: сприяти піднесенню освітнього рівня і пробудженню національної свідомості галичан, входження українського народу в коло культурних націй Європи; результатом етнографічної діяльності стали народознавчі праці, цінні записи усної народної творчості; словники та граматики живої української мови; закладено основи нової національної літератури в Галичині. М. Шашкевич та І. Вагилевич уперше переклали українською мовою «Слово о полку Ігоревім»; національно-патріотичні мотиви відображені в альманахах «Син Русі», «Зоря» (заборонені цензурою); «Русалка Дністровая». Головні національні засади українського національного руху, викладені у статті Я. Головацького «Становище русинів у Галичині», 1848 р. покладені в основу діяльності Головної Руської Ради. Тісними були особисті контакти і творча співпраця з українськими вченими Російської імперії, представниками національних рухів чехів, словаків, сербів, хорватів, росіян.

РЯТУВАЛЬНИК – фахівець відповідальної, небезпечної та важливої професії. Цю професію обіймають люди з великою силою волі, здатні пожертвувати своїм життям заради життя ближніх, люди, які, незважаючи ні на що, готові кинутися на допомогу. У будь-який час дня і ночі рятувальник повинен відправитися туди, де людині загрожує якась небезпека і, ризикуючи своїм життям, зробити все, щоб визволити людей з біди.

Р. — це захисник, що завжди приходить на допомогу, рятує інших, відкинувши думки про власну безпеку. Ця професія об'єднує відважних і самовідданих людей, чий високий професіоналізм, постійна готовність до самопожертви забезпечують кожній українській родині надійний захист від природних та техногенних лих.

Небайдужість – це одна з визначних характеристик Р. Він, як і представник будь-якої професії, має свої обов'язки: здійснює

гашіння пожеж, порятунок і евакуацію людей під час техногенних катастроф, допомагає при затопленнях, а також запобігає подібним випадкам.

Професійна підготовка фахівців-рятувальників — офіцерів служби цивільного захисту здійснюється за напрямками, спеціальностями (спеціалізаціями) професійного спрямування усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів у системі закладів відомчої освіти, яку утворюють: Національний університет цивільного захисту України, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України. Тут майбутні рятувальники отримують не лише знання і вміння до професійної діяльності, а й формуються як громадяни-патріоти, здатні до саморозвитку, спроможні адаптуватися до нових соціальних, інформаційних, технічних та технологічних вимог, з готовністю захищати громадян та матеріальні надбання України.

С

САКРАЛІЗАЦІЯ (від лат. *sacrum* — священна річ, дія) — наділення предметів, речей, явищ, людей «священним» змістом.

САКРАЛЬНЕ (від лат. *sacer* — священний) — наділене божою благодаттю. Таким є релігійна віра, таїнства, церква, особи, зведені у священицький сан, речі і дії, що стосуються релігійного культу. С., на відміну від мирського, є релігійно санкціонованим.

САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ — прагнення людини до найповнішого виявлення, розвитку і реалізації своїх особистісних можливостей. С. передбачає сприятливі соціальні умови і відповідне виховання.

САМОАНАЛІЗ — установлення причинно-наслідкових зв'язків в отриманні про себе інформації.

САМОВИХОВАННЯ — усвідомлювана діяльність людини, спрямована на удосконалення самої себе, на вироблення в себе позитивних якостей, звичок і подолання негативних. С. можливе за наявності в індивіда здатності аналізувати свої дії і вчинки, ставити перед собою значущі цілі, що відповідають вимогам суспільства. С. виникає на певному рівні розвитку *свідомості* та *самопізнання* і розвивається в різноманітних видах діяльності — ігрової, навчальної, суспільно корисної, трудової, у процесі спілкування. Воно нерозривно пов'язане із здатністю людини до самоаналізу та *самооцінки*, з її вміннями контролювати свою поведінку і діяльність, співвідносити їх із суспільними і власними вимогами. С. є виявом високого рівня саморегулювання особистості і виразно виступає на вищих ступенях процесу її морального розвитку. Проте найпростіші, малоусвідомлювані елементи С. мають місце вже в дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, є переважно наслідком виконання вимог дорослих, а не свідомої установки на С. Усвідомлюване, цілеспрямоване С. розпочинається в підлітковому віці. Певний життєвий досвід самостійної поведінки і діяльності, прагнення до дорослості, активне шукання місця в житті, настійна потреба в самореалізації є важливими передумовами і внутрішніми спонуками до С. На наступних етапах соціального і психічного розвитку особистості в С. відбуваються істотні зміни: чіткіше усвідомлюються загальні і часткові цілі С., його прийоми і засоби тісніше пов'язуються з реальними обставинами життя, а сам процес самодосконалення набирає систематичного характеру.

САМОВЛАДАННЯ — один із суттєвих виявів вольової риси характеру людини, що полягає у здатності її свідомо керувати власними почуттями, настроями і приводити їх у відповідність із конкретними життєвими ситуаціями. С. може виявлятися як у самостримуванні, так і самоактивізації: в одних випадках людина гальмує в собі небажані, невідповідні певній ситуації настрої, емоційні стани і завдяки цьому уникає неправильних актів поведінки, в інших — вона викликає в собі (шляхом самонаказу, самопідбадьорювання, самонавіювання тощо) ті настрої, стани, почуття, які є стимулом до дій і вчинків, що їх вимагають конкретні обставини.

Потреба в С. буває найбільшою у складних, конфліктних ситуаціях, коли людині доводиться «брати себе в руки», долати в собі страх, невпевненість, гнів, обурення і багато інших емоційних станів та почуттів. С. виховується з дитинства під впливом вимог дорослих, у процесі діяльності особистості, взаємин з людьми, що її оточують. Важлива роль у розвитку С. як вольової риси належить самовихованню. С. нерозривно пов'язане із самоконтролем, почуттям власної гідності і відповідальності особи. Фізіологічною основою С. є урівноваженість і рухливість нервових процесів та їх контроль з боку другої сигнальної системи.

САМОЗАСПОКОЄНІСТЬ — риса особистості, яка полягає в переоцінці своїх можливостей і досягнень, невмінні і небажанні бачити перспективи, рухатися вперед. С. виникає на ґрунті некритичної оцінки людиною своїх рис і своєї діяльності, вона шкідлива, бо знижує, паралізує активність, орієнтує на бездіяльність. Ефективним засобом подолання С. є критика і самокритика.

САМОЗБЕРЕЖЕННЯ — діяльність людини, спрямована на збереження свого організму і себе як особистості. Може бути інстинктивне і свідоме, набуте людством у ході суспільного життя. Інстинкт С. штовхає людину на протест проти того, що загрожує її життю і діяльності, на самозахист. При цьому сильні особистості стають на шлях боротьби, слабкі — тікають від життя. Свідоме С. є осмисленим і цілеспрямованим піклуванням людини про себе і собі подібних (збереження людської цивілізації). Вияви С. знаходимо в почуттях, ідеях, діяльності людського роду як цілісності і окремих його представників. Антиподом С. є самознищення (може бути фізичне і морально-психологічне).

САМОКОНТРОЛЬ — у психології — один із виявів усвідомлюваної регуляції людиною власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їхніх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам, зразкам. Мета С. полягає як у попередженні, так і у виправленні допущених помилкових дій чи операцій. Завдяки функції коригування С. людина спроможна реалізувати запропонований їй кимсь або самостійно прийнятий

план діяльності. Важливу роль у процесах С. особистості відіграють її оцінка і самооцінка. Від ступеня їхньої критичності залежить здатність знаходити припущені помилки, передбачати можливі і таким чином підвищувати результативність С.

САМОКОРЕКЦІЯ — визначається за результатами складання корекційної програми.

САМОЛЮБСТВО — емоційне ставлення, яке відображає оцінку власної особистості. Різкі вибухоподібні вияви С. особливо властиві юнакам і дівчатам у період статевого дозрівання. Людині важливо мати певну міру С. і самоповаги. Без цього немає особистості. Однак надмірне С. шкідливе і для навколишніх і для самої особи. Воно перешкоджає бачити позитивні риси в інших людях, може призвести до *себелюбства* й *егоїзму*.

САМОНАВІЮВАННЯ — психічний вплив людини на саму себе, унаслідок чого в неї виникають різні психічні і соматичні стани. С. тією чи іншою мірою властиве всім людям. За вченням І. П. Павлова, фізіологічний механізм С. такий: у певних ділянках кори великих півкуль головного мозку або в підкіркових вузлах під впливом емоцій виникає концентрований пункт збудження. Усі інші ділянки кори, що могли б йому протистояти, загальмовані. Загальмованість при цьому пов'язана не із зовнішніми подразниками, як при гіпнозі, а залежить від афективного стану та асоціацій суб'єкта. С. відбувається і як цілеспрямований процес з метою самовиховання, вироблення в себе нових установок, психічних станів шляхом повторення собі словесних формул чи викликання яскравих уявлень і на основі глибокої впевненості в досягненні потрібного результату.

САМООЦІНКА — судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. С. — вияв оцінного ставлення людини до себе. Якщо на початкових стадіях формування С. еталоном виступають якості, що виявляються в інших людей, або оцінні судження дорослих чи норми поведінки, правила, то пізніше виникають також еталони «внутрішні» — коли дитина вже здатна судити про міру наяв-

ності в неї певної якості в певний момент порівняно з тим, як ця якість виявлялась у неї раніше. На цьому ґрунтується здатність оцінювати себе щодо динаміки якостей, властивостей. С. — основний структурний компонент самосвідомості особистості. Вона відіграє важливу роль у саморегулюванні поведінки і діяльності. С. є результатом передусім мислительних операцій — аналізу, порівняння, синтезу. Тому слід вважати, що раціональний компонент С. є основним. Разом з тим у мислительних діях, що ведуть до утворення С., наявний емоційний компонент, оскільки особистість при самооцінюванні завжди виявляє певне емоційне ставлення до себе. Від співвідношення раціонального та емоційного в С. значною мірою залежить характер останньої. Що більше людина керується в оцінці своїх якостей, властивостей усвідомленими знаннями, логічними міркуваннями і доведеннями, то ближчою до реальності є її С.; і, навпаки, — зниження питомої ваги раціонального на користь емоційного спричиняє зростання розходжень між оцінними судженнями людини про себе і тим, якою вона є насправді.

САМООЦІНЮВАННЯ — можливість визначення ставлення до себе і своєї діяльності.

САМОПІЗНАННЯ — дослідження, пізнання самого себе. Здатність до С. притаманна лише людині; здійснюється зрештою за допомогою розуму. Складність С. полягає в його орієнтованості на саму людину, на її внутрішній світ, багатий суб'єктивним, індивідуально-самобутнім. Елементарні форми С. виявляються уже в ранньому дитячому віці. С. нарощується одночасно з розумовим розвитком дитини. С. потрібне для правильної адаптації людини до природного середовища, її ефективної соціалізації.

САМОПОВАГА — усеохопна самооцінка людини, яка базується на почутті власної гідності.

САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ (від лат. *praesentio* — подання) — акт самовираження і поведінки, спрямований на те, щоб створити добре враження, узгодження з ідеалами інших значимих людей.

САМОРЕГУЛЯЦІЯ — здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки і власних психічних процесів. С. існує як процес регулювання окремих

видів людської активності або діяльності в цілому: побудова рухів та дій відповідно до виконавчих і тренувальних завдань; свідома чи довільне підпорядкування власних вчинків і поведінки моральним вимогам, велінням обов'язку, сумління; володіння собою — виявлення реакцій, ставлень, почуттів належним чином і гальмування неприйнятних за даних обставин чи для даного суспільства проявів; здійснення завдань самоудосконалення. Психологічні механізми С. формуються в ході становлення особистості. С. можлива на певному етапі розвитку самосвідомості і пов'язана із самопізнанням у різних його видах від найпростішого — самосприймання окремих частин тіла, звуків вимови тощо до здатності пізнання власних психічних процесів (рефлексія), усвідомлення своїх прагнень і емоцій, застосування шкали оцінок до власних умінь, здатностей, поривань (самооцінка) і до самовиховання з метою здійснення життєво важливих цілей. Перехід до С. відбувається на основі усвідомлення дитиною своїх психічних процесів (зокрема, пізнавальних) спочатку в їхніх зовнішніх виявах, а потім і у внутрішньому плані.

САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ — становлення людини як суб'єкта власної життєдіяльності.

САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА — умотивована, свідома, відрефлексована на основі самопізнання, самовизначення, самоконтролю самоосвітньої діяльності, спрямована на самовдосконалення природних і духовних рис, на розвиток творчого потенціалу, ділового мислення, на моделювання власного способу життя в соціокультурному контексті, на самореалізацію творчих здібностей у процесі життєтворення і професійного спрямування.

САМОСВІДОМІСТЬ — виділення людиною себе з об'єктивного світу, усвідомлення людиною самої себе як особистості, своїх фізичних сил і розумових здібностей, вчинків і дій, їхніх мотивів і мети, свого ставлення до зовнішнього світу, інших людей і до самої себе. Вирішальна роль у розвитку С. належить спілкуванню дитини (людини) з людьми, що її оточують, — з дітьми і дорослими, в ігровій, навчальній та трудовій діяльності.

Елементарні форми С. починають складатися й розвиватися вже в дошкільному віці, головним чином у процесі гри. Виховання С. у дітей має бути спрямоване на: 1) виховання поведінки й діяльності; 2) допомогу дітям у правильній і об'єктивній оцінці самих себе, своїх якостей і поведінки; 3) створення в дітей установки на самовиховання, вироблення нетерпимості до виявлених недоліків, наполегливого бажання виправити їх (Гончаренко С. У. *Український педагогічний словник* / С. У. Гончаренко. — Київ : «Либідь», 1997. — С. 296—297). Ставлення до свого буття, опосередковане спільною діяльністю у спілкуванні з іншими людьми, сприяє формуванню в людини певного уявлення про саму себе як про особистість, здатну на суспільно значимі вчинки і дії. Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого Я) складається під впливом оцінного ставлення інших людей при співвіднесенні мотивів, цілей і результатів своїх вчинків і дій за канонами поведінки. «Образ Я» є обов'язковою умовою кожного акту цілепокладання. Уявлення про мету і шляхи її досягнення є одночасно і уявленнями про свої майбутні дії, про формування здібностей. При цьому людина може як завищувати, так і занижувати свої можливості. У психологічній літературі про С. іноді йдеться як про вищу форму розвитку свідомості.

САНКЦІЇ (СОЦІАЛЬНІ) (від лат. *sanctio* — непорушна постанова) — норми, які примушують дотримуватися певних правил поведінки та діяльності; способи реагування оточення на поведінку людини, що здійснюються у формі заохочення чи покарання.

САНКЦІЯ (від лат. *sanctio* — непорушна постанова) — 1) Схвалення. 2) Затвердження відповідним державним органом якогось акта, що надає йому сили закону. Так, тільки після С. прокурора може бути застосований арешт, обшук. 3) Складова частина статті закону, в якій визначено заходи державного впливу в разі невиконання державного закону. 4) С. карна — вид покарання за злочин. 5) С. кредитна — установлений правовими нормами захід економічного впливу, що його застосовує банк до порушників фінансової, касової, розрахункової або кредитної дисципліни. 6) С. міжнародно-правова — захід впливу (економічний,

політичний, військовий), який застосовують щодо держави, яка не виконує міжнародні угоди.

СВІДОМІСТЬ — властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій у попередньому мисленому накресленні їх і передбаченні наслідків, у регулюванні взаємовідносин людини з природою і соціальною дійсністю. С. склалась як властивість високоорганізованої матерії — мозку.

СЕГМЕНТАЦІЯ РИНКУ ПРАЦІ — це поділ працівників і робочих місць на замкнуті сектори, зони, які обмежують мобільність робочої сили своїми рамками.

СЕНС ЖИТТЯ — кардинальна світоглядна проблема людського існування, у якій усвідомлюється сутність людини, її місце у світі, життєве призначення. Проблема С. ж. виникає внаслідок критично-оцінювальної рефлексії, що спрямована на основоположні засади буття людини. Пошуки С. ж. — це спроба вистраждати через власний досвід духовну жагу, полум'яну пристрасть, головну ідею свого життя. Усвідомлення С. ж. пов'язане в індивіда з формулюванням для себе вищих цілей, що надають глобального культурно-історичного змісту конкретним виявам поведінкової і мислительної активності людини, підіймають їх до статусу соціально значущої діяльності. Визначаючи С. ж., особистість організовує життєвий шлях відповідно до певних принципів, орієнтує свої прагнення, наміри, плани на головну мету життя, яка відкриває глибоку перспективу, розширює життєвий горизонт і можливості людини. Усвідомлення С. ж. означає для особистості свідомий вибір життєвого шляху, вибір професії за покликанням, вибір людяності як критерію спілкування. У людини, що живе і діє з повною віддачею моральних, інтелектуальних і фізичних сил, С. ж. ототожнюється з повнотою безпосереднього життєвиявлення, оскільки її життя є творенням себе і своїх життєвих обставин відповідно до вищої мети — С. ж.

СЕНСИТИВНІСТЬ — здатність зберігати значущі особистісні позиції перед загрозою соціального несприймання, відторгнення, остракізму за умови збереження критичності як необхідної умови соціальної адаптації.

СЕНСОПАТІЇ (від лат. *sensus* — відчуття і грец. *palhos* — біль, страждання) — порушення сприйняття.

СЕНСОРНИЙ (екстрасенсорний) (від лат. *sensorium* — орган чуття) — пов'язаний з роботою органів чуття.

СИГНАЛ (від лат. *signum* — знак) — умовний знак (фізичний процес або явище) для передавання конкретної або узагальненої інформації. С. є певним орієнтиром (подрозником), який зумовлює аналітико-синтетичний зв'язок психіки людини (тварини) з навколишнім середовищем. За своєю природою С. можуть бути світловими, звуковими, тепловими, електричними та іншими, вони мають різні фізичні параметри, від чого залежить рівень сприйняття та класифікація їх. Зміна одного або кількох параметрів С. (їхньої інтенсивності, тривалості, частоти, фази тощо) призводить до зміни смислу і тлумачення інформації, що сприймається. Однак С. можуть бути змінені і без зміни інформації, яку вони несуть. Цього досягають шляхом перетворення самого С. з одного виду на інший, зручніший для сприйняття та осмислення.

СИМПАТІЯ (від грец. *співчуття*) — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось. Може виникати на ґрунті природної привабливості, єдності суспільних ідеалів, світоглядних і моральних позицій. С. є фактором інтеграції людей у колективі, передумовою психологічного комфорту. С. не слід ототожнювати з *емпатією*, яка є переважно інтелектуальним ставленням. Протилежне — *антипатія*.

СИНЕРГІЯ — здатність створювати нову енергію для підтримування свого існування і розвитку через поєднання окремих частин, елементів, факторів в єдину систему завдяки так званому системному підходу.

СИРІТСТВО — соціальне явище, яке обумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які

залишились без піклування батьків унаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в установленому порядку батьків недієздатними, невідомо відсутніми та ін. До цієї категорії також належать діти, батьки яких не позбавлені батьківських прав, але які фактично не здійснюють будь-якої турботи про своїх дітей.

СИРОТИ СОЦІАЛЬНІ — діти, які залишились без піклування батьків, у тому числі діти, батьки яких з різних причин відмовились від них або позбавлені батьківських прав, і взяті на повне державне забезпечення. Соціальні сироти — особлива соціально-демографічна група дітей у віці від народження до 18 років, які позбавлені піклування батьків із соціально-економічних, моральних, психологічних, медичних причин («сироти при живих батьках»). Визначення «соціальні» вказує на те, що саме суспільство винне у відсутності достатніх матеріальних, фінансових та загальносоціальних умов для виконання кожною сім'єю свого обов'язку.

СИСТЕМА (від грец. *утворення, складення*) — 1) Порядок, зумовлений правильним розташуванням частин, стрункий ряд, зв'язане ціле. 2) Сукупність принципів, покладених в основу певного вчення. 3) Форма суспільного устрою (напр., державна С.). 4) Форма, спосіб побудови, організація чогось (напр., виборча С.). 5) Сукупність господарських одиниць, установ, організаційно об'єднаних в єдине ціле (напр., С. кооперації).

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ у педагогіці — метод підготовки й обґрунтування рішень з розв'язання складних комплексних проблем навчання й виховання. Методологія С. а. ґрунтується на системному підході до вивчення педагогічних явищ. Методи С. а. для розв'язання складних комплексних проблем навчання і виховання застосовують з огляду на те, що у процесі ухвалення рішень вибір варто робити в умовах невизначеності. Весь процес С. а. з кожної педагогічної проблеми можна поділити на чотири стадії: постановка проблеми, визначення мети і критеріїв оцінки; структурний аналіз досліджуваної системи; розроблення концепції розвитку системи й підготовка можливих варіантів; безпосередній аналіз відібраних варіантів рішень та їхніх наслідків. Важливе мі-

ще С. а. відводиться при використанні програмно-цільового методу, тобто розробленні комплексних довгострокових програм із розв'язання найважливіших освітньо-виховних проблем.

СИТУАЦІЯ — сукупність подій та обставин.

СІМЕЙНА ПСИХОТЕРАПІЯ — лікування членів сім'ї від неврозів, психастенії і т. ін. методом психічного впливу.

СІМЕЙНА РЕАБІЛІТАЦІЯ — комплекс педагогічних засобів, спрямованих на відновлення або компенсацію порушених функцій сімейних відносин між подружжям, батьками і дітьми.

СІМ'Я — існує декілька визначень сім'ї, у тому числі: *соціологічне* — мала соціальна група людей, об'єднана кровними зв'язками, члени якої пов'язані спільним побутом, взаємною матеріальною і моральною відповідальністю; *юридичне* — об'єднання частіше за все спільним проживанням осіб, пов'язаних взаємними правами і обов'язками, які виникають зі шлюбу, родинності, усиновлення або іншої форми влаштування дітей на виховання в сім'ю.

СІМ'Я НЕПОВНА — сім'я, де є лише один із батьків, який турбується про дітей. Зазвичай, це сім'я, де головою є жінка.

СІМ'Я ПРИЙОМНА — форма влаштування дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків, на підставі договору про передавання дитини на виховання в сім'ю між органами опіки та піклування і прийомними батьками. Особи, які беруть на виховання дитину, що залишилася без піклування батьків, називаються прийомними батьками, їхня сім'я — прийомною сім'єю, а дитина — прийомною дитиною.

СІМ'Я РИЗИКУ — сім'я, яка веде аморальний спосіб життя, що впливає на соціальне та фізичне здоров'я членів такої сім'ї. До сімей ризику відносять сім'ї, в яких мешкають алкоголіки, наркомани, психічно неврівноважені люди.

СКЕПТИЦИЗМ (від грец. *scepticos* — той, що розглядає, досліджує, сумнівається) — психологічний стан людини, не впевненої в комусь або чомусь, позиція людини, що сумнівається; філософський напрям, який характеризується сумнівами в існуванні будь-якого надійного критерію істини.

СКРИНІНГ — медичне обстеження, контроль за ким-, чим-небудь з метою виявлення захворювань і проведення профілактичних заходів.

СЛОВО — ряд морфем — найменших неподільних значущих частин слова, які визначають або його значення, або граматичні відношення певного слова, — об'єднаних згідно з граматичними правилами певної мови і співвідносних з певним елементом позамовної реальності (поняттям, ознакою, відношенням). С. — символ Бога, Логоса, енергії Космосу; інструменту, який передає людям знання про Всесвіт, закони матерії; програми збереження людиною гармонії з Космосом; символ Великої Таїни; Усього; першопочатку, першоджерела; світла, знань; добра; краси; мелодійності; материнської мови; гігантського акумулятора інформації; досвіду; мудрості, духовності; Безмежності; духовного оберега української нації; Магічної Чарівної сили, здатної як на Добро, так і на Зло; символ пророцтва; клятва. С. — один з найдавніших, наймістичніших і найтаємніших символів людства. Найпоширенішим мотивом світової міфопоетичної культури є Божественне походження С. Вагомим символом було С. у слов'ян (цікаво, що назва цих племен генетично споріднена із Словом). Слов'яни свято вірили в магічну силу С., у них справіку побутували численні обряди, пов'язані зі С., — славлення, благословення, божба, присяга, клятва. Саме С. слов'яни намагалися привернути щастя-долю, добро, давали урочисті обіцянки, порушення яких призводило (за віруванням, до загибелі). Водночас люди вірили в замовляння, присушки, прокльони, закляття. С. — це воістину — Усе (Гармонія, Енергія, Інформація, Краса, Добро, Любов). С. — це і Мудрість, і Думка, і Творчий Дух, і символ духовного Оберега нації. Сучасні словники фіксують такі усталені означення до лексеми «слово»: С. злагоди, миру; золоте, віще, пророче, живе; добре, чесне; вітальне, прощальне, напутнє, сильне, красне, нове, тверде, образне та ін. Водночас С. може бути лихе, погане, марне, пусте, вбивче, криве, гріховне, облудне. У сучасній літературі, фольклорі «калинове слово» — це символ материнської української мови. С. є символом знання, пробудженням самосвідомості. Не випадково Т. Г. Шевченко збирався на

сторожі «рабів німих» поставити саме Слово (*Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — Київ, 2002. — С. 203*).

СОВІСТЬ — особистісна форма морально-емоційного самоконтролю, компонент моральної самосвідомості. С. — афективно-когнітивна структура: в результаті самооцінки за певною ціннісною шкалою (за критеріями добра і зла справедливості, порядності) виникає почуття вини, гостре емоційно-тривожне переживання невідповідності своїх помислів чи дій суспільне визначеним етичним зразкам бажаної і ідеальної поведінки. С. — рефлексивна емоція, болісне самоусвідомлення індивідом своїх вад і моральної недосконалості. Моральна оцінка дається самим суб'єктом, її джерело — внутрішня етична інстанція. У совісної людини відсутня духовно-психологічна здатність до самоосуду і самовироку. С. визначає нормативно-ціннісний контур дозволеного і бажаного у структурі діяльності. Наявність розвинутої і чутливої С. надає поведінці людини цілісності і природності, здатності бути собою в усіх життєвियाх. С. не дозволяє бути самовдоволеним і байдужим, вона — основа альтруїстичності людини, її постійного прагнення допомогти іншому. У структурі світогляду С. — вищий морально-психологічний регулятор світовідношення особистості.

СОРОМ — почуття, що виникає в результаті усвідомлення людиною невідповідності своїх дій та вчинків тим нормам, яких вона повинна дотримуватись у своєму житті. С. — один з аспектів функціонування такого регулятора соціальної поведінки особистості, як *совість*. На ранніх етапах розвитку людини (у дошкільному віці) С. виникає, зазвичай, у присутності інших людей, під впливом їхніх критичних зауважень. У подальшому спостерігається формування механізмів *самооцінки* та *саморегуляції* особистістю своєї поведінки, що веде до якісних змін у рівні розвитку моральної самосвідомості. Почуття С. пов'язане із *самооцінкою* і може переживатися самою людиною без присутності інших людей. Це внутрішні докори сумління, які породжують С. Людям властива така психологічна риса, як сором'язливість. Особливо відчутна вона в дитячому віці, більше виражена у дівчаток, а в

дорослому віці — у жінок. Провідну роль у переживанні С. відіграють моральні норми, які функціонують у найближчому соціальному оточенні індивіда (сім'я, навчальний чи трудовий колектив, друзі і знайомі).

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (від лат. *socialis* — громадський) — процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості. С. передбачає глибоку обізнаність і освіченість людини, світоглядну зрілість, суспільну активність, тобто С. свідомості і С. діяльності. Розрізняють первинну (дитинство, підлітковий вік, юність) і вторинну (зрілий вік), а також дотрудову, трудову і післятрудову С.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ — процес перетворення людської істоти на суспільний індивід, утвердження її як особистості, включення в суспільне життя як активної і дійової сили. С. о. — поняття досить широке: від глибокої обізнаності й освіченості людини до світоглядної зрілості, а від неї до суспільної активності. Таким чином, у С. о. розрізняють два взаємопов'язані основні структурні елементи: соціалізацію свідомості і соціалізацію діяльності. Термін «соціалізація» стосується лише людського суспільства і означає найвищий щабель у розвитку біологічної і психологічної адаптації людини щодо навколишнього середовища.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ — пристосування особистості до соціально-економічних умов, рольових функцій, а також соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності.

СОЦІАЛЬНА ВЕРСТВА — реально існуюча соціальна група, яка виділяється згідно з певними ознаками, які описують місце її членів у соціальній стратифікації.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — термін, що має подвійне значення. З одного боку, це дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог [соціальних норм](#). З другого (у разі безвідповідальної [поведінки](#), що не відповідає вимогам норм чи порушує суспільний [порядок](#)) — С. в. особи полягає в тому, що вона зобов'язується нести доповнюючий [обов'язок](#) особистого чи майнового характеру. Це обов'язок [особи](#) оцінити власні наміри і

здійснювати вибір поведінки відповідно до норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, а в разі їх порушення — обов’язок звітувати перед [суспільством](#) і нести [покарання](#).

СОЦІАЛЬНА ВЛАДА — влада, яка регулює стосунки людей.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА — спільнота, що посідає певне місце в системі суспільних відносин кожного конкретного типу суспільства, що складається в ході історичного розвитку, і тому є довготривалою, стійкою у своєму існуванні.

СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ — поведінка, яка не відповідає соціальним нормам або не реалізує традиційні, установлені соціальні норми і засуджується значною частиною суспільства.

СОЦІАЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ (лат. префікс *de-* або франц. *des-* — зникнення, знищення, повна відсутність; *adapto* — пристосовую) — термін, що протилежний [соціальній адаптації](#).

Ознаки дезадаптації людини:

Об’єктивні: зміна поведінки людини у соціальній сфері, її невідповідність своїм соціальним функціям, патологічна трансформація поведінки.

Суб’єктивні: психоемоційні зрушення в особистості — від негативно забарвлених переживань до клінічно виражених психопатологічних синдромів.

Види дезадаптації щодо середовища:

- шкільна (характерна для учнів початкової школи, які не розуміють класно-урочні вимоги, у яких не складаються дружні відносини з однокласниками, позитивні взаємини з однолітками);
 - сімейна (в умовах створення нової сім’ї, в умовах прийомних дітей і т. д.).
- Часові види дезадаптації:
- тимчасова дезадаптованість: порушення балансу між особистістю і середовищем, що породжує адаптивну активність особистості;
 - стійка ситуативна дезадаптованість особистості: відсутність в особи механізмів адаптації, наявність бажання, але невміння адаптуватися;

— загальна стійка дезадаптованість: стан перманентної фрустрації, що активізує патологічні захисні механізми.

СОЦІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ — це специфічні відхилення від реальних соціальних норм поведінки і спілкування, які утворилися на основі відсутності певних умов соціалізації та можливостей усебічно засвоювати соціокультурні суспільні цінності. Дослідження свідчать про різний вплив С. д. на поведінку й діяльність людини.

Пізнавальна депривація полягає в ізоляції (самоізоляції) людини від процесів вирішення різних мисленнєвих завдань. Ідеться про «розумове навантаження», відсутність якого призводить до гальмування розумового розвитку або навіть його регресу. Розвивається розумова «лінь». Психокультурна депривація полягає в довготривалому відчуженні особистості від засвоєння суто людських культурних цінностей, насамперед творів мистецтва, літератури, фольклору, звичаїв, обрядів, традицій тощо.

СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА — 1) Форма грошових виплат, регулярних або одноразових, у передбачених законодавством випадках часткової або повної непрацездатності, скрутного матеріального становища, підтримки сімей з дітьми, смерті родичів. 2) Надання різного роду соціально-психолого-педагогічних послуг батькам у створенні найбільш сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини-інваліда на всіх етапах її життєдіяльності.

СОЦІАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ — залежність людини, яка ще не почала вживати наркотики, але потрапила в середовище тих, хто їх уживає.

СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ — наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами; залучення дітей із фізичними та сенсорними вадами до навчання і виховання в колективі здорових однолітків, а також використання різних форм дистанційного навчання.

СОЦІАЛЬНА ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ ([англ.](#) *interiorisation*) — процес засвоєння соціальних рис усередині людини називається інтеріоризацією. Адаптація — це перша фаза пристосування до соціального середовища, а інтеріоризація — друга. Вважають, що

здебільшого інтеріоризація завершується у дитинстві до повноліття. Але це не означає, що в подальшому житті ці процеси не відбуваються: людина адаптується й інтеріоризується протягом усього життя. Змінюється лише темп і якість цих процесів.

СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ — цю категорію розглядають у науці як придбану здатність особистості гнучко орієнтуватися в постійно мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем. Поняття «С. к.» невід’ємне від поняття «професійна компетентність». Учені О. Малая і Н. Гарашкіна стверджують, що становлення С. к. особистості неможливе поза формуванням її як фахівця-професіонала, де основою розвитку С. к. є теорія і практика безперервної освіти.

СОЦІАЛЬНА ОБДАРОВАНІСТЬ — це виняткова здатність вибудовувати довготривалі конструктивні взаємовідносини з іншими людьми. У спілкуванні з однолітками обдарована дитина майже завжди бере на себе роль керівника та організатора колективу. Загальні риси лідерської обдарованості: інтелект вищий від середнього; уміння ухвалювати рішення; здатність мати справу з абстрактними речами, з плануванням майбутнього, з часовими обмеженнями; гнучкість; здатність пристосовуватися; почуття відповідальності; упевненість у собі; наполегливість та ентузіазм; уміння чітко висловлювати думки; уміння налагоджувати ділові контакти, досягати соціального добробуту.

СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ — уміння розібратися в суспільних обставинах, у життєвих ситуаціях.

СОЦІАЛЬНА ПАСПОРТИЗАЦІЯ — система дій з виявлення, фіксування й аналізу соціального стану певних [соціальних груп суспільства](#) за допомогою соціальних показників і даних/відомостей [соціологічних](#) і експертних опитувань.

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — галузь педагогіки, предметом вивчення якої є соціально-педагогічні проблеми. Виникла С. п. наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Її творцем вважають П. Наторпа, німецького філософа і педагога, який головне завдання педагогіки вбачав у виявленні найсприятливіших для виховання людини соціальних умов і визначення шляхів громадянського ви-

ховання. С. п. виникла на противагу наявним у педагогіці тенденціям, прихильники яких проголошували незалежність виховання від політики й життя суспільства (Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер, Дж. Дьюї, Л. Толстой). Незважаючи на істотні відмінності в їхніх концепціях, спільним для всіх є твердження про те, що виховання визначається психологічними особливостями розвитку дитини й не повинно залежати від політики чи ідеології. Однак ще давньогрецькі мислителі Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель вказували на велику залежність виховання від політики держави. С. п., і зокрема соціально-педагогічна служба (педагогіка відносин у соціумі), у сучасних умовах розглядається як базова інтегративна основа в системі служб соціальної допомоги населенню, що дає змогу своєчасно діагностувати, виявляти і педагогічно доцільно впливати на відносини в соціумі, розвиток різноманітних ініціатив, формування ціннісних орієнтацій особистості, її ставлення до себе, свого фізичного і морального здоров'я, до навколишнього і соціального середовища.

Провідною *функцією* С. п. є функція *інтегративна*. Вона покликана забезпечити інтеграцію наукових знань про виховання людини як соціальної істоти, розвинути духовні взаємини між особистістю і суспільством. Сферу соціально-педагогічних досліджень становить науково-практичний аналіз виховного потенціалу суспільства, напрями його актуалізації, визначення різних форм інтеграції суспільно-виховних зусиль, спрямованих на соціалізацію особистості. Реальні можливості виховного потенціалу суспільства С. п. розглядає у зв'язку із системою діючих соціальних чинників. Серед них першорядне значення мають сім'я, громада, навчальний і трудовий колектив, друзі, неформальні групи, засоби масової інформації, мистецтво, політичні події, економіка, екологія. Урахування перелічених чинників, а також забезпечення педагогічно доцільної організації відносин у ході взаємодії індивіда із середовищем і є головним завданням соціального педагога.

СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ — це багатофункціональний процес, який передбачає сприйняття у спілкуванні зовнішніх оз-

нак людини, співвіднесення їх з її особистісними характеристиками, інтерпретацію і прогнозування на цій основі її вчинків. За основу для визначення поняття «спілкування» приймається сукупність трьох складових компонентів спілкування, а саме: комунікативного, інтерактивного і перцептивного в контактах між окремими індивідами.

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА є позитивними психосоціальними взаємодіями з іншими людьми, які переживають схожі речі, довіряють одне одному і турбуються один про одного. Позитивні відносини допомагають пристосуватись до обставин і захищають від стресорів та халеп через емоційну підтримку (гідність, прихильність, підбадьорювання), інструментальну підтримку (матеріальні речі та послуги), спілкування і товариські стосунки, інформаційну підтримку (поради, наставництво, зворотний зв'язок).

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА «РІВНИЙ РІВНОМУ» (підтримка на рівних) відбувається тоді, коли люди діляться знаннями та своїм пережитим досвідом, допомагають одне одному та співчувають одне одному. Підтримка відповідно до моделі «рівний рівному» може застосовуватися для опису взаємопідтримки між друзями, колегами, членами організацій самопомоги. Люди, які збираються, щоби підтримати один одного таким чином, припускають, що всі вони рівноправні. Підтримка здійснюється безоплатно і взаємовигідно.

Підтримка за моделлю «рівний рівному» відрізняються від інших видів соціальної підтримки тим, що джерело підтримки є рівна за статусом людина, яка фундаментально схожа на того, кому вона допомагає. Їхні відносини будуються на принципі рівності. Рівна людина спроможна надати допомогу чи підтримати тільки тому, що в неї є відповідний досвід: він чи вона пережили те ж саме і може відчутти чи зрозуміти, що переживає людина в подібних обставинах.

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА — поведінка, яка здійснюється і притаманна певному суспільству.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА — політика, що проводиться державою, курс дій відносно здійснення соціальних програм, підтримки галузей соціальної сфери.

СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА — організаційна форма виховного простору і водночас механізм залучення учнів до суспільного життя, соціальної творчості, суспільно корисної праці, продуктивної освіти. Вона стимулює і підтримує у школярів суспільну активність, виховує відповідальність, готує до вирішення життєвих завдань, з якими учні зіткнуться як у процесі навчання, так і після закінчення школи.

СОЦІАЛЬНА ПРЕВЕНЦІЯ — система соціальних заходів, спрямованих на створення умов для запобігання негативним явищам.

СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА — комплекс дій, що впливають на комплекс соціальних умов, які сприяють збереженню і розвитку здоров'я, запобігаючи несприятливому впливові чинників соціального і природного середовища.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, що вивчає психічні характеристики поведінки і діяльності людей, включених у соціальні спільності — групи, колективи. Як самостійна наукова дисципліна «С. п.» виділилась у першому десятиріччі ХХ ст.

СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ — система заходів, спрямована на відновлення морального, психічного і фізичного стану дітей, їхніх соціальних функцій та приведення індивідуальної чи колективної поведінки у відповідність до загально визнаних суспільних правил і норм.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА — це наука про закономірності та принципи функціонування й розвитку конкретних соціальних процесів, явищ, відносин, їхню динаміку під цілеспрямованим впливом організаційних, психолого-педагогічних та управлінських чинників у захисті громадянських прав і свобод особи в суспільстві. Основними поняттями С. р. є соціальний захист, соціальна політика, соціальна допомога, соціальне обслуговування, соціальні послуги, соціальний патронаж, соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід. С. р. — це діяльність,

спрямована на допомогу людям, які опинились у скрутних життєвих обставинах, на забезпечення соціальної підтримки найменш захищених верств суспільства. Інтегративна галузь знання і комплексний, універсальний вид діяльності.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ — соціальна функція і спосіб поведінки особистості, які відповідають суспільним очікуванням.

СОЦІАЛЬНА СИРОТА — дитина, яка має біологічних батьків, але вони з різних причин не займаються вихованням дитини і не піклуються про неї.

СОЦІАЛЬНА СЛУЖБА — підприємства, установи та організації, що надають соціальні послуги і соціальну допомогу особам, які перебувають у складних життєвих обставинах.

СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА — реально існуюча сукупність індивідів, придатна до емпіричної фіксації, яка характеризується відносною цінністю.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ — структура суспільства і його прошарків, система ознак соціальної диференціації, на основі яких суспільство поділяється на класи і страти (див. далі: *Стратифікація соціальна*).

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА — система соціальних верств, класів, груп певного суспільства, а також сукупність стійких і впорядкованих зв'язків між ними.

СОЦІАЛЬНА СФЕРА — суть громадянського суспільства: соціальна поведінка особистості.

СОЦІАЛЬНА ТВОРЧІСТЬ — діяльність, яка породжує щось якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю й суспільно-історичною унікальністю.

СОЦІАЛЬНА УСТАНОВКА — узагальнений функціональний стан готовності до певної форми реагування. Установка виступає як чинник, що організує внутрішню пов'язаність, логічну послідовність поведінки у структурну стійкість діяльності людини.

СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — система цілеспрямованого впливу суспільства на цінності, відносини і сенс життя окремої людини, соціальних макро- і мікрогруп в інтересах узгодження трудо-

вої та пізнавальної активності їхніх членів, емоційно-моральних відносин, досвіду практичної діяльності з інтересами і цінностями цього суспільства в напрямі прогресивного соціально-економічного і духовно-культурного розвитку суспільства і людини.

СОЦІАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — аналіз суспільства, групи в єдності всіх сторін, галузей і сфер, весь соціокультурний простір.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — система забезпечення та обслуговування малозабезпечених сімей.

СОЦІАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я — здатність адекватно розуміти і будувати стосунки із соціальним оточенням: сім'єю, друзями, колегами, колективом тощо.

СОЦІАЛЬНЕ ІНСПЕКТУВАННЯ — складова соціального супроводу, метою якого є контроль соціального педагога чи працівника за реалізацією в сім'ї прав її членів, виявленням випадків їхнього порушення та умов, що цьому сприяють.

СОЦІАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НЕБЛАГОПОЛУЧНОЇ СІМ'Ї — надання сім'ї різноманітних виплат, гарантованих державою в законодавчому порядку.

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО — визначення форм ефективного та взаємовигідного співробітництва різних соціальних груп людей, які не завжди розділяють ідеї та інтереси одне одного, для розв'язання загальних проблем.

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — сукупність людей, пов'язаних спільністю життєвих умов, занять, інтересів і т. ін.

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО — явище, зумовлене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків щодо неповнолітньої дитини.

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ — формування таких компетенцій, як комунікативність, правомірність тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАГНОЗ — певно визначений алгоритм дій, використання процедур і засобів подолання проблеми. Найбільш повно охарактеризував технологічність творчого аналізу й діагнозу проблем соціального розвитку В. І. Вернадський. Він рекомендував дотримуватися таких правил:

- проводити детальний аналіз;
- бачити за окремим загальне;
- не обмежуватися описанням явищ, а глибоко досліджувати їхню сутність і зв'язок з іншими процесами;
- не уникати питання «чому?»;
- прослідковувати історію ідей;
- збирати якомога більше відомостей про предмет досліджень з літературних джерел;
- вивчати загальні закономірності наукового пізнання;
- поєднувати науку з іншими галузями знання, із суспільним життям;
- не лише розв'язувати проблеми, а й знаходити нові, нерозв'язані.

Соціальна діагностика є необхідною ланкою перетворювальної практики в циклі «діагноз — прогноз — програма — впровадження». Вона є важливим технологічним інструментом і перш за все збагачує кадри соціальних служб теоретичними й емпіричними знаннями, допомагає глибше зрозуміти соціальні проблеми і перспективи їх розвитку.

СОЦІАЛЬНИЙ ДОСВІД — побудоване на практиці чуттєво-емпіричне пізнання соціальної дійсності. С. д. має подвійний смисл: 1) як процес практичного впливу людини на соціальне середовище і 2) як результат цього впливу шляхом єдності здобутих знань, умінь, навичок. Окрім цього, С. д. містить вироблені людством норми, традиції, звички, символи, ритуали тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ — сукупність державних заходів і видатків бюджету, пов'язаних із наданням фінансової допомоги окремим верствам населення, які через незалежні від них причини не мають достатніх для самозабезпечення доходів. Поняття «С. з.» в останні два десятиріччя стало одним із тих, що найчастіше вживаються в офіційних документах, наукових публікаціях та громадських дискусіях. У вітчизняній вищій школі для підготовки фахівців зі спеціальності «Фінанси і кредит», «Соціальне

забезпечення» навіть запроваджено навчальні дисципліни «Соціальний захист громадян», «Соціальна робота».

Питання соціального захисту отримали ґрунтовну розробку в працях таких відомих економістів, як У. Беверідж, Г. Аарон, Г. Еспінг-Андерсен, А. Аткінсон, П. Пірсон, Дж. Стіглиц, В. Шмаль, М. Г. Шмідт та ін. Увага багатьох зарубіжних спеціалістів у сфері соціального захисту зосереджена на пошуку нових шляхів для досягнення оптимального співвідношення між економічними й соціальними складовими суспільного розвитку, що дозволили б запобігти конфліктам між пріоритетами економічного розвитку та принципами соціальної справедливості. Категорія «захист» має універсальне значення. Відомі тлумачні видання пояснюють зміст цього слова як «заступництво», «охорона», «підтримка», «убезпечення», «запобігання», «попередження» та деякі інші.

Поняття «С. з.» розуміється як більш широке за значенням і змістом соціальне явище, ніж соціальне забезпечення. У широкому значенні соціальний захист становить зміст соціальної функції держави і є системою [економічних](#), [юридичних](#), організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини і громадянина в державі. У вузькому значенні С. з. — соціально-захисна діяльність держави щодо убезпечення населення від негативних наслідків соціальних ризиків. З двох визначень можна з упевненістю стверджувати, що держава безпосередньо чи опосередковано бере участь у створенні соціального захисту свого населення. С. з. являє собою, з одного боку, функціональну систему, тобто систему напрямів, за якими вона здійснюється, а з другого — інституціональну, тобто систему інститутів, що її забезпечують (державу, суд, профспілки й інші громадські організації).

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ (СЗН) — соціальний захист населення (СЗН) як суспільно значущий феномен своєю появою зобов'язаний демократичним процесам, що відбувались у країнах світу на різних етапах історії та з різною силою вияву. Поштовх їм дали революційні події в країнах Західної Європи у XIX ст. та першій половині XX ст., що сприяло прийняттю

соціальних законів канцлером О. Бісмарком (1815–1898 рр.) у Німеччині, а згодом і в решті країн Європи та інших континентів.

Особливий вплив мали революції 1905 р. і Жовтнева 1917 р. в Росії; ре-волюційні події на початку ХХ ст. в Німеччині, Австрії, Угорщині, Фінляндії; виникнення комуністичного руху та Комінтерну. Загальна кількість страйкарів 1900–1902 рр. становила близько 119,9 тис. осіб, 1903–1904 рр. – уже 257,5 тис. осіб. Загальний страйк гірняків Великобританії в 1926 р. про-демонстрував небувалу солідарність трудящих усього континенту. Економічна криза 1929–1933 рр., коли промислове виробництво знизилося на 35–40 %, дала новий поштовх до загострення соціальної напруженості. За три роки кризи у 15 найбільших капіталістичних країнах було 18 794 страйків, де взяли участь 8 515 100 осіб. До того ж соціальне питання постало серед центральних у боротьбі за владу. Було прийнято низку законів щодо СЗН у деяких країнах Західної Європи.

Ідеї Дж. Кейнса про регулюючу роль держави у вирішенні питань про зайнятість і деякі інші лягли в основу соціально-економічної стратегії правлячих кіл Заходу, що супроводжувалось задоволенням багатьох основних вимог профспілок, які перетворились на масовий впливовий рух. У більшості країн Західної Європи було проведено соціальні реформи: введено 8-годинний робочий день, соціальне страхування, збільшено тривалість оплачуваних відпусток, розширено права профспілок тощо. Проте складні соціальні проблеми виявилось із новою силою вже в перші післявоєнні роки.

Європейські країни починають об'єднувати свої зусилля спочатку в економічній, потім – у соціальній сферах. Доленосний характер у становленні СЗН мала й зміна парадигми розвитку. На Всесвітній конференції із соціального розвитку в Копенгагені (1995 р.) Світової Спільноті було запропоновано перемістити основну увагу з темпів економічного зростання на стійкий розвиток людини і на цій основі сформулювати нові цілі суспільства. Представники 186 країн, у тому числі 117 голів держав, визнали необхідність включення соціальних стратегій в економічне планування.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ — сукупність методів і засобів, що забезпечують відповідність поведінки людей соціальним нормам. Він може бути зовнішнім (сукупність соціальних механізмів, які регулюють діяльність людини) і внутрішнім (самоконтроль людини, спрямований на узгодження власної поведінки з чинними або прийнятими нормами).

СОЦІАЛЬНИЙ ПАТРОНАЖ — діяльність, спрямована згідно із Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (ст. 1), на створення соціальних умов для задоволення законних інтересів, свобод, реалізації права дитини на освіту в системі освіти, на розвиток дитини, сприяння взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні дітей, їхній адаптації до умов соціального середовища, забезпечення консультативної допомоги батькам та особам, які їх замінюють.

СОЦІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГ — фахівець, назва якого походить від слова «педагог», що вказує, що об'єктом уваги цієї спорідненої професії є дитина. Але якщо основною функцією педагога є передання молодому поколінню знань і досвіду, накопичених попередніми поколіннями, тобто освітня функція, то в центрі уваги С. п. — соціалізація дитини, її успішна інтеграція в суспільство. С. п. може здійснювати свою діяльність у різних закладах. Виступає в роботі з дітьми та їхніми родинами як консультант, посередник і політик. Метою діяльності С. п. є створення умов для психологічного комфорту і безпеки дитини, задоволення її потреб за допомогою соціальних, правових, психологічних, медичних, педагогічних механізмів попередження та подолання негативних явищ у сім'ї, школі, найближчому оточенні. Соціальний працівник — фахівець, який відповідно до своїх посадових і професійних обов'язків надає всі види соціальної допомоги в подоланні людиною, сім'єю або групою проблем, які в них виникли.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК — це людина, яка не лише допомагає неблагополучним людям і родинам, а й деякою мірою є суспільним діячем, що бере участь у реформуванні соціальної політики і законів країни. Головне для С. п. — уміння, бажання йти до людей, знаходити форми спілкування з ними, причому на

різних рівнях: С. п. — представник держави; соціальний працівник — група; С. п. — клієнт. Тому набуття навичок спілкування є дуже важливим для С. п. С. п. повинен уміти виявляти соціальну проблему, встановлювати її причини, а потім сприяти її вирішенню. Він допомагає людям, які опинилися у скрутній життєвій ситуації, почуватися повноцінними членами суспільства.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС (лат. *стан, становище*) — становище особи чи групи осіб у суспільстві, яке визначається за допомогою об'єктивних чинників (фах, дохід, престиж), або те місце, що встановлюється в термінах прав, обов'язків, привілеїв і свобод, яке індивід отримує в соціальній системі завдяки своєму становищу.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС СІМ'Ї — характеристика процесу адаптації сім'ї в суспільство. Соціальний статус передбачає розгляд сім'ї як цілісного системного утворення у процесі соціальної адаптації, що передбачає цілу низку структурних і функціональних характеристик сім'ї, а також індивідуальних особливостей її членів. Для соціального педагога мають важливе значення такі структурні характеристики сім'ї: наявність шлюбних партнерів (повна, формально повна, неповна); стадія життєвого циклу сім'ї (молода, зріла, похила); кількість поколінь у сім'ї (одне або декілька поколінь); кількість дітей (багатодітна, малодітна та ін.). Поєднання індивідуальних характеристик членів сім'ї з її структурними та функціональними параметрами складається в комплексну характеристику (статус сім'ї), яка має чотири складові: соціально-економічний статус — матеріальне становище сім'ї; соціально-психологічний статус — психологічний клімат у сім'ї; соціально-культурний статус — рівень культури та освіти в сім'ї; соціально-рольовий статус, пов'язаний із ставленням до дитини в сім'ї.

СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД — робота соціального педагога із сім'єю, спрямована на підтримку сім'ї в різних видах її життєдіяльності, формування здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, надання допомоги сім'ї з метою розв'язання різних проблем.

СОЦІАЛЬНИЙ УСПІХ — спроможність особистості сприймати і відповідати на соціальні потреби, здатність успішно

взаємодія з іншими, що допомагає індивідууму виявляти ініціативу, підтримувати та управляти своїми емоціями; здатність співпрацювати, долати конфлікти тощо.

СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших різновидів соціальних виплат, що забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ — визнані правила поведінки чи дії окремих людей і соціальних груп.

СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ — комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги задля поліпшення або відтворення життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Основними формами надання С. п. є матеріальна допомога і соціальне обслуговування.

СОЦІАЛЬНІ ПОТРЕБИ — відчуття належності до будь-якого або будь-чого (груп, колективу, соціального прошарку, важливої справи), взаємодії та підтримки, відчуття того, що тебе розуміють і сприймають.

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА Й СВОБОДИ — гарантовані державою можливості людини, спрямовані на забезпечення соціальних умов життя.

СОЦІАЛЬНІ СИРОТИ — особлива група дітей, які внаслідок соціальних, економічних і морально-психологічних причин стали сиротами при живих батьках.

СОЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ — державні або громадські структури, які надають соціальні послуги із забезпеченням здоров'я та добробуту людей; надання допомоги в отриманні матеріальних ресурсів і самозабезпечення; зміцнення сімейних взаємовідносин, відродження інвалідів, сімей, груп для успішного функціонування та ін.

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФЕРТИ, АБО ТРАНСФЕРТНІ ПЛАТЕЖІ — це цілеспрямована операція перерозподільного характеру, що полягає в переданні ресурсів у грошовій і натуральній формах державними і некомерційними організаціями (професійними, релігійними, благодійними тощо) населенню.

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС — пов'язаний із соціальними факторами виховної роботи.

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА РЕАБІЛІТАЦІЯ — нормалізація життєдіяльності дитини, реконструкція соціально-культурного оточення, самоактуалізація та активізація процесу спілкування, створення умов для творчого використання мистецтва як засобу соціально-культурної реабілітації дітей з особливими потребами.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ — виховання особистості в суспільстві.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДОПОМОГА — гармонізація відносин особистості і суспільства через педагогізацію середовища дитини.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА КОМПЕТЕНЦІЯ СІМ'Ї — набуття членами сім'ї знань і навичок, достатніх для реалізації завдань повсякденного життя, які виникають під час спілкування з оточенням.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА — надання соціально-педагогічної допомоги дітям у важких, проблемних, життєвих ситуаціях, сприяння їхній соціальній адаптації й успішній соціалізації, формування життєвої компетентності.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ — відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини у кризових ситуаціях, зміна соціального і сімейного статусу окремих членів сім'ї.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА — різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснюється в певній соціальній інституції та спрямований на точно визначений об'єкт впливу; засіб реалізації соціальної політики як соціальний локатор, який визначає наслідки соціальної політики, і як діяльність із надання

різного роду захисту, допомоги та підтримки людині, сім'ї чи спільноті у складних життєвих ситуаціях. С.-п. р. поєднує кілька аспектів, котрі характеризують її як єдність таких складників:

- надання допомоги окремій людині чи групі людей, які опинились у складній життєвій ситуації, шляхом підтримки, консультування, реабілітації, патронажу та інших видів соціальних і психолого-педагогічних послуг;
- актуалізація потенціалу самопомоги осіб, які опинились у скрутній ситуації;
- цілеспрямований вплив на формування і реалізацію соціальної політики на всіх рівнях — від загальнодержавних до місцевих — з метою забезпечення соціально здорового середовища життєпобуту і життєдіяльності людини, створення системи підтримки людей, які опинилися у складній життєвій ситуації.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В ЗАГАЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ — здійснення посередництва між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю, організація їх взаємодії з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ — з'ясування того, чого реально в певній ситуації можна досягти на початковому етапі роботи. Прогнозування соціально-педагогічного розвитку ситуації, виховання людини — один із найбільш важких етапів діяльності діагноста, що передбачає знання особливостей характеру соціальної проблеми, уміння спеціаліста у прогностичній діяльності. На результат прогнозування впливає наявність достатньо повної інформації про об'єкт соціального діагнозу, з одного боку, особистісний досвід діагноста, інтуїція — з другого.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПАТРОНАЖ — взаємодія різних установ, спеціалістів для виховання дітей, їхньої соціалізації та адаптації до умов соціального середовища.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД — соціальна реабілітація, адаптація та соціалізація дітей, надання різного виду соціальних послуг учням та їхнім сім'ям.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА КОМПЕТЕНЦІЯ — знання державної та національної символіки; знання й дотримання прав і обов'язків учнів; знання й дотримання статуту школи; активна участь у позашкільній та позакласній діяльності, свідоме ставлення до виконання доручень.

СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА — запобігання неконструктивній взаємодії між членами сім'ї, різним формам насильства, помилкам у сімейному вихованні, формуванню різних видів залежності у членів сім'ї.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЗАНЕДБАНІСТЬ ДИТИНИ — результат довготривалого позбавлення дитини виховного впливу та соціальних умов для нормального психічного й розумового розвитку.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ШКІЛЬНОЇ РОБОТИ — характеристика рівня розвитку моральних якостей учнів.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАТУС УЧНЯ — становище, яке посідає дитина у групі ровесників (класі), яке переживається й оцінюється нею суб'єктивно (адекватно чи неадекватно) і визначається її правами і обов'язками.

СОЦІАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА РОБОТА — відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини у кризових ситуаціях, зміна соціального та сімейного статусу окремих членів сім'ї.

СОЦІАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА ФУНКЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ пов'язана із задоволенням специфічних потреб осіб похилого віку й непрацездатних громадян. Вона виражається у створенні умов, що сприяють збереженню правового статусу громадян й охороні їхнього здоров'я. Ця функція сприяє підтримці соціального статусу останніх у разі настання різних соціальних ризиків (хвороби, інвалідності, старості, смерті годувальника, безробіття, бідності) шляхом надання різних видів матеріального забезпечення, соціальних послуг, пільг з метою підтримки їхнього гідного рівня життя й попередження зuboжіння. За її допо-

могою здійснюється й реабілітаційний напрям соціального захисту, мета якого — відновлення (повністю або частково) повноцінної життєдіяльності людини, що дає їй змогу навчатися, працювати, спілкуватися з іншими, самостійно себе обслуговувати тощо. З метою забезпечення належного рівня реабілітації соціального захисту осіб похилого віку держава має підтримувати стабільність у суспільстві та надавати матеріальну допомогу тим, хто опинився у скрутному становищі. Тим самим обов'язок з організації соціального захисту населення покладається саме на державу, адже вона, перш за все, має зобов'язання перед своїм населенням, виходячи зі своїх основних функцій. Особа стає суб'єктом права не автоматично, а визнається такою законами держави, які об'єктивно обумовлені системою панівних суспільних відносин. Це означає, що держава юридично визнає за собою певні соціальні властивості, які є необхідною умовою її участі в урегульованих правом соціальних відносинах (С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко, С. Богданов).

СОЦІОГЕННИЙ — характеристика соціального походження різних моделей поведінки.

СОЦІОГРАМА — графічне зображення результатів соціометричного дослідження; спосіб зображення структури міжособистісних стосунків у малій соціальній групі.

СОЦІОКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНЦІЯ — знання національно-культурних особливостей країни.

СОЦІОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ — документовані або публічно оголошені відомості про ставлення окремих громадян і соціальних груп до суспільних подій і явищ, процесів, фактів.

СОЦІОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНЦІЯ — здатність використовувати й перетворювати мовні форми, виходячи із ситуації спілкування.

СОЦІОЛОГІЧНА САМОКОРЕКЦІЯ — проводиться за результатами складання корекційної програми.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ — сукупність розроблених засобів проведення соціологічних досліджень, спрямованих на вивчення певних проблем.

СОЦІОЛОГІЯ — наука про суспільство і закони його розвитку.

СОЦІОМЕТРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — дослідження міжособистісних стосунків.

СОЦІОМЕТРІЯ — соціально-психологічний метод, що дає змогу визначити структуру міжособистісних і внутрішньогрупових взаємин у групі з метою їхньої зміни, поліпшення й удосконалення.

СОЦІОЦЕНТРИЗМ — точка зору людини, згідно з якою його соціальна група представляє ідеальні стандарти поведінки, думок тощо і виходячи з якої вона оцінює інші групи.

СОЦІУМ — соціальне оточення людини, суспільство.

СПЕЦІАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІ ЗАКЛАДИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ — основною функцією цих закладів є забезпечення дітей психологічною, медичною, соціальною реабілітацією, включаючи корекцію їхньої поведінки та адаптацію в суспільстві, а також створення умов для отримання ними початкової, середньої та професійної освіти. Ці заклади можна поділити на такі види: спеціальні загальноосвітні школи; спеціальні професійні училища; спеціальні корекційні загальноосвітні школи; спеціальні корекційні професійні училища. Зазначені заклади бувають відкритого і закритого типів. Заклади відкритого типу виконують профілактичну функцію і створені для дітей та підлітків зі стійкою протиправною поведінкою, які відмовляються навчатися в загальноосвітній школі, мають труднощі у спілкуванні з батьками. Заклади закритого типу створюються для неповнолітніх із делінквентною поведінкою, тобто тих, хто вчинив суспільно небезпечні дії і хто потребує спеціальних умов виховання.

СПІВЧУТТЯ — це одна з форм вияву людинолюбства; ставлення до іншої людини, засноване на визнанні законності її потреб та інтересів; виражається в розумінні почуттів і думок іншої людини, наданні моральної підтримки її прагненням і готовності сприяти їх здійсненню. Здатність до С. є однією з елементарних і водночас фундаментальних властивостей людини як суспільної істоти. Виникнувши водночас з особистими інтересами і на противагу їм, це соціальне почуття певною мірою обмежувало при-

ватний егоїзм людей, даючи змогу кожному поставити себе на місце іншої людини й побачити в ній собі подібного. С. є важливою формою вияву гуманізму міжособистісних відносин. С. означає участь, співпереживання і при цьому полегшення важких, неприємних почуттів іншої людини. Воно вимагає внутрішнього такту і культури спілкування.

СПІЛКУВАННЯ — один з універсальних способів вияву групової форми буття людей. За обсягом С. є дуже широким поняттям і разом з поняттям діяльності належить до категоріального ладу психологічної науки. С. є необхідним елементом групової діяльності людей. С. виникло із закономірного розвитку відображення як загальної властивості матерії. Виникнення і розвиток С. зумовлені необхідністю адекватного відображення навколишньої дійсності для пристосування, пізнання, перетворення її. У ході історичного розвитку біологічне було діалектично заперечене соціальним С. Передумова виникнення людського С. — праця. Соціальних рис С. набувало у зв'язку із змінами в суспільному способі виробництва. С. можливе лише між людьми. Між тваринами спостерігають окремі акти С. У ході С. стає можливим виявлення мотивів учасників спільної діяльності, постановка мети, планування, ухвалення рішень, досягнення взаєморозуміння, взаємоузгодженості, взаємодопомоги при виконанні дій та операцій. Через С. спільна діяльність організується, регулюється, збагачується. С. передбачає взаємодію, активний зворотний зв'язок, діяльність суб'єкта, спрямовану на інших суб'єктів, формування їхніх особистісних характеристик. У С. виділяють такі взаємопов'язані сторони: комунікативну (полягає в обміні інформацією), інтерактивну (полягає в обміні діями), перцептивну (передбачає взаємospриймання і встановлення взаєморозуміння партнерів С.). Залежно від характеристик партнерів С. може бути міжособистісним, індивідуально-груповим, колективно-індивідуальним, груповим. Об'єктом С. можуть виступати явища природи, суспільного життя, психічної діяльності людини. Зміст будь-яких актів С. зумовлений його предметною віднесеністю. У С. через соціальні ролі реалізуються суспільні відносини. З другого боку, особистість, як виконавець соціальної ролі, вносить через С. у суспільні відносини своєрідний особистісний

зміст. Передавання інформації здійснюється за допомогою засобів С. Залежно від засобів розрізняють С. мовне (основний вид С.), жестове, спілкування діями, предметне і кодово-символічне. За формою організації С. може виступати стихійним чи організованим, формалізованим чи неформалізованим. Виділяють також безпосереднє С. і опосередковане С. Цілі С. за предметною віднесеністю поділяють на матеріально, соціально і психологічно зумовлені; за спрямованістю — на пізнавальні, практичні, пізнавально-практичні; залежно від орієнтації партнерів С. — соціально-орієнтувальні і особистісно-орієнтувальні. Внутрішні результати С. відбиваються в почуттях, думках, знаннях, переконаннях партнерів, зовнішні — виражаються в діях, поведінці.

СПОГЛЯДАННЯ — безпосереднє відображення дійсності, чуттєвий рівень пізнання. Діалектико-матеріалістична гносеологія, з'ясувавши суспільно-історичну зумовленість індивідуального С. і активну роль суб'єкта в С., пододала суперечності споглядального матеріалізму, що зводив С. до пасивної чуттєвості абстрактно-природного індивіда, та ідеалізму, що розумів С. як інтуїцію, умоглядне проникнення в сутність явищ. С. є моментом активно-творчого і діяльного відображення дійсності, в якому чуттєве і умоглядне, безпосереднє і опосередковане поєднуються в цілісному осягненні предмета. У системі східної культури С. — тип світосприйняття, що передбачає пасивне співіснування індивіда із середовищем і ґрунтується на принципі бездіяльності.

СПОЖИВЧИЙ КОШИК — мінімальний набір продуктів споживання, непродовольчих товарів і послуг, потрібних для збереження здоров'я людини і забезпечення його життєдіяльності.

СПОКІЙ — стан психофізіологічної і психічної рівноваги, коли знижується інтенсивність життєдіяльності, вгамовується інтелектуальна, волева й емоційна активність індивіда. С. настає внаслідок зняття психологічної напруги (можливо шляхом релаксації) або коли обставини, життєва ситуація особистості повністю її задовольняють, відповідають прагненням і уявленням про бажане. Для людини у стані С. властива рівновага активності і реактивності, перевага свідомості над почуттями, зріла вразливість,

емоційна витримка. Зосереджений С. — необхідна передумова інтелектуального розвитку особистості.

СПОСІБ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ — система стихійно або цілеспрямовано сформованих інтересів, видів діяльності і ліній життя.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ — метод дослідження предметів та явищ об'єктивної дійсності, який полягає в їхньому навмисному і цілеспрямованому сприйманні (стосовно власного суб'єктивного світу — *самоспостереження*). С. — специфічно людський метод пізнання об'єктивної дійсності. С. вимагає активізації всіх психічних процесів особистості, особливо *уваги* і *мислення*. У процесі вправління здатність до С. може удосконалюватися і поступово переходити в рису особистості — *спостережливість*. Історично С. розвивається як складова частина трудової діяльності, що включає встановлення відповідності продукту праці його запланованому ідеальному образу. З ускладненням соціальної дійсності і операцій праці С. широко використовується в різних аспектах трудової діяльності (наукове С., спостереження інформації на приладах, С. як частина процесу художньої творчості і т. д.). З розвитком науки ускладнюється і стає дедалі опосередкованішою структура С. У науковому С. на перший план виступають такі його сторони, як *задум*, *гіпотеза*, система методів і осмислення результатів, їхній контроль. Важливу роль відіграють попередні знання і методичний досвід ведення С. Основні вимоги до наукового С. — однозначність задуму, система методів С., об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного спостереження, застосування інших методів дослідження, наприклад, експерименту).

СПРИЙНЯТТЯ — процес прийому та переробки людиною інформації, що надходить у мозок через органи відчуття.

СТАГНАЦІЯ (від лат. *stagnum* — стояча вода) — застій в економіці, виробництві, соціальній сфері; стан тривалої суспільно-економічної депресії, що виявляється у сповільненні чи припиненні економічного зростання й інвестиційних процесів, появи незавантажених виробничих потужностей, загальному згортанні виробництва. С. — не просто криза, яку суспільство переборює

шляхом реформ і різних конкретних заходів, а такий стан занепаду, коли не існує внутрішніх факторів та умов, здатних вивести суспільство з такого стану. С. може призвести таке суспільство до краху, як це сталося з Римською імперією задовго до її фізичного падіння. С. було охоплене і східне суспільство у колоніальний і постколоніальний періоди.

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ — якщо пригадати історію, то держава починається з [моральних](#) засад — таких, як чуйність, співчуття, справедливість, благодійність та інші. А це і є ті категорії моралі [суспільства](#), які спрямовані на підтримку людини, яка опинилася в досить скрутній ситуації і не в змозі забезпечувати себе і своїх рідних усім необхідним. Початковими формами соціального забезпечення були благодійництво і громадська опіка. Відкривалися лікарні та школи для убогих. [Церква](#) й духовенство здійснювали опіку і нагляд за лікарнями, притулками для одиноких. Таким чином, історія країн свідчить про раннє використання різноманітних форм соціальної опіки. Проте така опіка мала суто громадський характер, була періодичною і не мала загального обов’язкового характеру. Упродовж першої половини ХХ ст. системи державного соціального захисту були впроваджені в усіх цивілізованих державах світу. Відбулося розширення [суб’єкта](#) соціального захисту, включення соціального забезпечення у більш широкі системи соціального захисту, які поряд з традиційним соціальним забезпеченням передбачають заходи спеціального і додаткового соціального захисту. [Французький](#) дослідник [Анна Воло Життлер](#) зазначає, що сферу дії соціального захисту можна окреслити трьома великими комплексами: соціальне забезпечення, соціальна допомога, додатковий соціальний захист. На цьому етапі розвитку ринкової економіки держава не може забезпечити справедливий розподіл доходів. А це призводить до того, що частина населення опиняється за межею бідності, у так званих «складних життєвих обставинах». Цим і породжується потреба в соціальному захисті населення та збільшенні ролі держави у вирішенні деяких соціальних питань.

СТАРАННІСТЬ — риса людини, яка виявляється у прагненні до сумлінного, ретельного виконання певного виду діяльності. С. пов'язана з такими рисами, як любов до праці, зібраність, організованість. С. насамперед фіксує саме факт чіткого і якісного виконання людиною трудових операцій. С. не є природженою здатністю, вона формується у праці, під впливом системи навчально-виховних заходів.

СТАРІСТЬ — період життя людини і вищих тварин, що настає за зрілістю, стадія одряхління, послаблення діяльності організму, згасання психічних функцій і процесів. С. не можна відвернути, її можна лише відсунути на більш пізній віковий період (за 80 і більше років). Для людини дуже важливо не просто збільшити число років життя, а домогтися активності фізичних і нервових сил у період С., знаходити в кожній конкретній ситуації соціально корисну й індивідуально значущу справу.

СТАТЕВО-РОЛЬОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ — навчання дитини соціальних ролей чоловіка і жінки, що обумовлені нормами, звичаями, культурними традиціями.

СТАТУС (соціально-психологічний) (лат. *status* — становище) — становище, яке посідає індивід або група серед інших людей чи груп. С. відбиває визнання чи невизнання, повагу чи неповагу, симпатію чи антипатію, якими користується особа в референтній групі або ж у суспільстві в цілому. Соціально-психологічний С. відображає ступінь відповідності якостей та рольової поведінки індивіда груповим нормам і вимогам суспільства. Уявлення про С. формується в особистості як реакція на ставлення до неї членів групи, колективу в різноманітних ситуаціях їх сукупної діяльності. С. істотно відбивається на емоційних станах людини: високий або задовільний С. сприяє підвищенню активності та реалізації активної життєвої позиції; низький С. породжує астеничні почуття, що може призвести до зниження мотивації діяльності і виникнення конфліктних взаємин із членами групи. Керування процесом встановлення С. індивіда в колективі — одна із складних і відповідальних функцій керівника, виконання якої вимагає психолого-педагогічного такту. У соціальній психології розроблено методи кількіс-

ного вимірювання С. особистості (наприклад, соціометрична процедура дає змогу оцінити С. у структурі міжособистісних взаємин). С. людини в колективі може змінюватися в широкій амплітуді від позитивного до негативного. С. залежить від індивідуально-психологічних параметрів самої особистості. Змінюючи С. особи, можна керувати як її життєдіяльністю (відкриваючи чи обмежуючи її перспективи престижного росту), так і колективом (нарошуючи в ньому рівень згуртованості чи дезінтегрованості).

СТЕРЕОТИП (СОЦІАЛЬНИЙ) (грец. *твердий і відбиток*) — схематичний, стандартизований образ соціального об’єкта, явища, найчастіше емоційно забарвлений і достатньо стійкий.

СТИГМАТИЗАЦІЯ — упереджене негативне ставлення до людини у зв’язку з наявністю в неї небажаних рис чи ознак.

СТИЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ — найбільш характерні способи ставлення батьків до дитини у процесі застосування відповідних засобів і методів педагогічного впливу.

СТИМУЛ (лат. *stimulus*, загострена палиця погонича худоби) — у [Стародавньому Римі](#) — загострена палиця, якою підганяли рогату худобу. У широкому розумінні С. — спонукання до дії, причиною якого є інтерес як форма реалізації потреб. Він виступає причиною, що зацікавлює людину до здійснення певної діяльності. У фізіології та психофізіології це поняття тотожне поняттю подразнення. Вирішальним для залучення людей до [економічної діяльності](#) є грошовий С.

В управлінні С. — аналіз і, у необхідних випадках, розробка політики стимулювання різних груп, чиї інтереси можуть бути порушені в результаті реалізації проекту, є важливим елементом забезпечення успіху проекту. Поряд з основними і пріоритетними грошовими С. мають місце також інші види стимулів: позаекономічні, пов’язані, наприклад, з [ентузіазмом](#) працюючих; моральні, не пов’язані з якоюсь матеріальною винагородою.

Якщо С. за своїм економічним змістом — [об’єктивна категорія](#), то [мотиви](#) мають більш суб’єктивно-ідеальну основу. Мотиви пов’язані з духовними [світоглядними](#) основами [особистості](#), зі ступенем розвиненості економічної світоглядності та культури людини. [Гідність](#) особистості, її духовне, наповнене змістом

життя — це відправна ланка цивілізованого управління. По суті мотиви — це С., що пройшли через свідомість людини. Мотиви залежать від моральних якостей людини, життєвого досвіду, поглядів і переконань, традицій та звичаїв, соціального становища людини.

СТРАТИФІКАЦІЯ (англ. *stratification*; нім. *Stratifikation*) — спеціальне поняття, що означає розміщення чого-небудь шарами, шаруватість. Розшарування чогось залежно від неоднаковості якісних і кількісних ознак.

Економічна стратифікація — це наявність у суспільстві груп із різним рівнем доходу, наявність багатих, заможних і бідних (*Вікіпедія*).

СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (лат. *verstva і робити*) — система ознак та критеріїв соціального розшарування, нерівності в суспільстві, соціальна структура суспільства.

СТРАХОВИЙ ТАРИФ — це ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за визначений період страхування. Конкретні розміри страхових сум і страхових тарифів устанавлюються окремими нормативними актами зі страхування.

СТРАХУВАННЯ — це система особливих грошових відносин, що займає проміжну ланку між фінансовими і кредитними відносинами. Кошти, мобілізовані шляхом страхування, утворюють особливі фонди цільового призначення — *страхові фонди*.

СТРЕС (від англ. *stress* — напруга) — емоційний стан організму; виникає в напружених обставинах. У стресовому стані людина припускається помилок у розподілі і переключенні уваги, у неї порушується перебіг пізнавальних процесів (сприймання, пам'ять, мислення), спостерігається розладнання координації рухів, неадекватність емоційних реакцій, дезорганізація і гальмування всієї діяльності. Тільки міцно сформовані навички і сталі звички можуть залишитися без змін. Люди в умовах С., зазвичай, розгублюються, проте в окремих випадках виникає здатність до підсилення розумової діяльності, вияви стеничних емоцій, мобілізація волі.

СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ — структурно соціальний захист в Україні складається з таких частин:

- державний соціальний захист;
- недержавне соціальне забезпечення.

Державний соціальний захист, у свою чергу, складається із загальної системи соціального захисту (загальнообов'язкове соціальне страхування і державна соціальна допомога), спеціального соціального захисту (така форма соціального захисту, яка передбачає спеціальні умови його здійснення) і додаткового соціального захисту (передбачений законодавством для таких категорій населення, як діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, ветерани війни, ветерани праці...). Система соціального захисту населення в Україні включає: пенсії, допомогу у зв'язку з безробіттям, допомогу при народженні дитини, програму допомоги сім'ям із дітьми, державні програми дотацій і житлових субсидій, допомогу на поховання, державну систему охорони здоров'я, державну систему освіти, соціальний захист осіб, що постраждали від аварії на ЧАЕС. Держава активно сприяє розвиткові С. с. з. Можна виділити такі методи впливу держави на розвиток С. с. з.:

- правове забезпечення соціального захисту населення, ухвалення відповідних законодавчих і нормативних актів;
- прямі державні витрати із бюджетів різних рівнів на фінансування соціальної сфери;
- соціальні субсидії;
- створення мережі центрів служб зайнятості та бірж праці;
- державні програми з розв'язання конкретних соціальних проблем;
- державний вплив на ціни та ціноутворення;
- обов'язкове соціальне страхування;
- пенсійне забезпечення;
- соціальне партнерство.

СУБ'ЄКТ (від лат. *subjectum* — підкладене) — 1) Носій певного роду діяльності; джерело активності, спрямованої на об'єкт. 2) *юрид.* Особа або організація, що має певні права і обов'язки. 3) У граматиці — підмет. 4) У логіці — частина судження, що є поняттям про предмет, на який спрямована думка. 5) Переносно — презирлива назва особи, яку не хочуть називати.

СУБ'ЄКТИВНИЙ — той, що існує тільки в єдності із суб'єктом, тобто людиною, і в усьому від неї залежний; протилежний об'єктивному.

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ (від лат. *subjectivus* — підметовий) — ставлення до когось або чогось, яке зумовлюється, визначається особистими поглядами, інтересами, смаками, уподобаннями суб'єкта. Розрізняють С. як думку і як дію. Розумна міра С. в людині свідчить про її відмінність від інших людей, неповторність. Перебільшена С. призводить до відходу від істини в поглядах, позиціях, оцінних судженнях, до суб'єктивізму.

СУБ'ЄКТНІСТЬ — активний, самостійний і самодостатній стан і позиція людини в житті.

СУБКУЛЬТУРА — сукупність соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків тощо), які впливають на стиль життя і мислення певних номінальних і реальних груп людей і дозволяють їм утверджувати себе як «ми», відмежоване від «вони» (інші представники соціуму).

СУБСИДІЇ — фінансова або інша підтримка державними органами виробництва, переробки, продажу, транспортування, експорту, споживання товару, завдяки якій суб'єкт господарсько-правових відносин країни експорту одержує пільги (прибутки). С. — це грошова допомога, що надається державою за рахунок коштів бюджету, а також спеціальних фондів юридичним особам, місцевим державним органам, іншим державам. Це вид цільової допомоги зазначеним особам, що надається за рахунок коштів бюджетів або цільових фондів. Субсидія застосовується з метою збалансування регіональних і місцевих бюджетів, зміцнення їхньої дохідної бази та завжди передається безповоротно і безвідплатно з вищих ланок бюджетної системи нижчим ланкам для фінансування конкретних заходів та установ, тобто мають цільовий характер. Третя група — методи використання грошових коштів.

Субсидії надають:

- національним виробникам, які конкурують з імпортерами;
- експортерам, що конкурують на зовнішньому ринку;

- імпортерам, для їх підтримки або для вирішення певних питань.

За формою надання субсидії поділяють:

- на **прямі** (є забороненими ВТО) — безпосередні виплати експортеру після здійснення ним експортної операції на суму різниці його витрат і отриманого ним доходу.
- **опосередковані** — приховане дотування експортерів через надання податкових пільг, пільгових умов страхування, позик за ставкою, нижчою від ринкової, тощо (прямо не забороняються) (*Вікіпедія*).

СУБСИДІЯ — адресна безготівкова допомога держави малозабезпеченим сім'ям, що призначена для оплати житлово-комунальних послуг (далі – ЖКП), придбання скрапленого газу, твердого побутового палива. Вона має адресний характер і призначається шляхом зменшення розміру платежів за житлово-комунальні послуги. С. призначається на такі види послуг: використання чи утримання житла; водопостачання; тепло- і газопостачання; водовідведення; електроенергію та інші види послуг; вивезення сміття та нечистот.

СУВЕРЕНІТЕТ (нім. *Souveränität*, франц. *souverainete*) — незалежність держави, що полягає в її праві за власним розсудом розв'язувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання в них будь-якої іншої держави. С. є необхідною політичною та юридичною ознакою держави.

СУГЕСТІЯ (лат. *навіювання*) — навіювання; *тут* — система прискореного навчання, пов'язана з гіпнотичним навіюванням.

СУДЖЕННЯ — основна форма мислення, в якій утверджується або заперечується наявність у предметах і явищах тих чи інших ознак, властивостей, зв'язків або відношень між ними. Будь-яке знання — це насамперед С. Здебільшого, С. складається із суб'єкта, предиката і зв'язки. С. можуть бути істинними і хибними. С. істинне тоді, коли воно правильно відображує об'єктивну дійсність. Існує два головні види С.: стверджувальне і заперечне; стверджувальне пов'язує в думках те, що пов'язано в дійсності; заперечне роз'єднує те, що роз'єдане в об'єктивному світі. Сутність будь-якого С. полягає в тому, що воно розширює знання

людини, сприяючи її проникненню в сутність речей. Ствердження чи заперечення будь-чого в С. відбувається з різною мірою впевненості. Потрібно, щоб упевненість у правильності С. була зумовлена об'єктивними даними. Обґрунтованим може здатись і те, що не збігається з практикою. Таке буває за недостатніх знань і досвіду. У дітей за недостатності досвіду частіше, ніж у дорослих, спостерігається розходження між упевненістю в С. і його об'єктивною істиною.

СУКУПНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ — виконання людиною в кожній ситуації своєї життєдіяльності тієї чи іншої соціальної ролі: в автобусі — пасажира громадського транспорту, на уроці — учня, у спілкуванні з батьками — сина або дочки тощо.

СУРДОПЕДАГОГІКА (від лат. *surdus* — глухий і *педагогіка*) — галузь дефектології, що досліджує проблеми навчання й виховання дітей з порушенням слуху, розробляє педагогічну систему, форми, методи й засоби всебічного розвитку осіб з вадами слуху й підготовки їх до суспільно корисної праці, до життя серед людей, щочують і говорять.

СУСПІЛЬСТВО — сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, зумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних благ.

СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА — соціум як найближче оточення особистості, людські стосунки, соціокультурні умови розвитку.

Т

ТАЛАНТ (від грец. *talanton* — буквально — терези) — високий рівень розвитку здібностей, перш за все здібностей спеціальних. Про наявність Т. слід судити за результатами діяльності, які мають відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу. Т. — це поєднання різного ступеня генетично зумовленої обдарованості з працею. Т. є обов'язковою підструктурою геніальності.

ТАНЯЧКЕВИЧ ДАНИЛО (1842—1906) — священик, культурно-просвітній діяч Галичини. Походив з родини священика, яка прибула до Галичини з Наддніпрянщини. Висвятився на священика 1867 р., а з 1868 р. і до самої смерті був парохом у с. Закомор'я Золочівського повіту; він у своїй парафії на Золочівщині створив особливий тип ошадно-позичкової каси, що ґрунтувалася на кооперативних засадах, назвавши її «Правда». Захоплювався народними піснями, переказами, приповідками, загалом народною творчістю. Складним був тоді шлях української книжки на Галичину, Т. Д. багато сам читав і переписував твори, поширював українські книжки серед своїх товаришів. Українська література Наддніпрянщини вчинила цілковитий перелом у думках і поглядах галицької молоді. Т. Д. під псевдонімом «Грицько Будиволя» 1862 р. опублікував велику статтю про творчість Т. Г. Шевченка в декількох числах «Вечорниць». Як священик розумів свій обов'язок широко і залучення духовенства до розв'язання світських проблем не трактував як перенесення приписів і норм церковного життя на навколишню світську дійсність; за свою виховну і просвітницьку діяльність він був поіменований почесним членом «Просвіти». Розгорнув енергійну діяльність над поліпшенням долі вдів і сиріт, брався до організації українського жіноцтва взагалі, тішився розвитком «Народної торгівлі» з її філіями, пробудженням купецького інтересу серед галицьких українців, розвитком «Дністра», «Крайового союзу кредитового», «Труду» тощо, однак звертав увагу на те, що українці — це хліборобський народ, і вся національна будова мусить брати це до уваги. Статті «Як заводити „Правди” на лад Закоморської „Правди”» (1883 р.), «Найближчі організаційні задачі товариства „Сільський Господар”» (1905—1906 рр.).

ТАРИФНА СИСТЕМА — це сукупність нормативів, що регулюють основну частину заробітної плати працівників. Вона використовується для розподілу робіт залежно від складності, диференціації розмірів заробітної плати працівників залежно від кваліфікації, відповідальності, умов праці (тобто її шкідливості,

важкості, інтенсивності, привабливості тощо), її кількості та результатів. За допомогою Т. с. установлюються співвідношення між низько- і високооплачуваними категоріями працівників.

ТАРИФНА СІТКА — це шкала кваліфікаційних розрядів і відповідних їм тарифних коефіцієнтів. Вона слугує для диференціації розміру заробітної плати працівників залежно від їхньої кваліфікації, визначення співвідношення в оплаті праці працівників, які виконують роботи різної складності.

ТВОРЧІСТЬ — продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення. Розвиток творчого потенціалу діяльності є важливою умовою культурного прогресу суспільства і виховання людини. Ознаками Т. вважаються такі якості: уміння знаходити красу в навколишньому (математиці, кресленні, природі тощо); уміння виявляти проблеми, які потребують розв'язання; здатність контрастно мислити у процесі пошуку нового рішення; готовність до ризику — сприйняття невдач як частини творчого пошуку та здатність і в невдачах знаходити позитивні зерна; об'єктивне сприйняття власної праці; пошук критики на свою справу; задоволення безпосередньо від власної діяльності.

ТЕМПЕРАМЕНТ (від лат. *tempero* — змішую в належному співвідношенні) — індивідуально-типологічна характеристика людини і вищих тварин, що виявляється у силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу їхніх психічних процесів. Т. характеризує душевне життя індивіда щодо його динамічної своєрідності. Зміст Т. визначається світоглядом, характером, освітою, вихованням людини. Т. є загальною характеристикою особистості, він накладає відбиток на всі сторони її психічного життя та діяльності. Найяскравіше Т. виявляється в емоційному житті та руховій сфері. Доведено, що Т. істотно впливає на формування багатьох важливих рис людини, її здібностей, визначаючи в ряді випадків профпридатність (водії, пілоти, космонавти тощо). Т. зумовлюється типом нервової системи. Його не можна вважати вродженим, оскільки він є психічним утворенням і значною мірою піддається педагогічній корекції, вольовій регуляції. І все ж на ос-

нові певного типу нервової системи, за І. П. Павловим, виявляється, зазвичай, саме той Т., який відповідає цьому нервовому складу, а саме: 1) сильний урівноважений рухливий тип — сангвінік; 2) сильний урівноважений інертний тип — флегматик; 3) сильний неуврівноважений тип — холерик; 4) слабкий, гальмівний тип — меланхолік. Створення цієї класифікації Т. приписують давньогрецькому лікареві Гіппократу.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (1873—1958) — відомий український культурно-освітній і громадський діяч, педагог, учений, редактор, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Займав активну громадську позицію. Дійсний член Товариства наукових викладів ім. П. Могили, помітний діяч товариства педагогів середніх і вищих шкіл «Учительська громада», зробив багато корисного для розвитку видавничої справи товариства «Просвіта» як член видавничої комісії і редактор його органу «Письмо з „Просвіти”»; 1911 р. був першим директором новоствореної гімназії Українського Педагогічного Товариства у Чорткові. До головних здобутків Товариства під керівництвом Т. О. у 1923—1924 рр. слід віднести всестороннє забезпечення діяльності не лише вже діючих під егідою УПТ народних, фахових і середніх шкіл, а й нових установ, а саме: дошкільних закладів, узятих під свою опіку 1923 р. від товариства «Українська захоронка» у Львові і Торговельної школи товариства «Просвіта». У 1939—1941 рр. викладав історію у Львівському університеті. Відомий вчений-історик, автор праць «Політичні події на Галицькій Русі у 1340 р.», «Козаки на Білій Русі 1654—56 рр.», «Історія української державності» (у 2 т.) та ін. Неодноразово обирався у склад керівних органів Товариства «Рідна школа», активно працював у різних його комісіях, плідно займався науковою роботою.

ТЕХНІКА БЕЗПЕКИ — це система організаційних і технічних засобів, які запобігають дії на працівників небезпечних виробничих факторів. У небезпечних зонах постійно діють або періодично виникають умови, небезпечні для життя і здоров'я людини.

Постійно діють небезпечні виробничі фактори, зумовлені наявністю в машинах, механізмах і устаткуванні, що працюють,

рухомих частин, передавальних пристроїв (зубчастих, ланцюгових, пасових), відкритих струмопровідних частин, джерел випромінювання і високої температури, підвищеного тиску.

Періодично виникають небезпечні виробничі чинники під час виконання деяких операцій, наприклад, у разі переміщення вантажів, завантаження і розвантаження технологічних апаратів.

Стан умов праці, за яких виключена дія на працівників небезпечних і шкідливих виробничих факторів, називають *безпекою праці*. Безпека праці визначається конструкцією використовуваних машин, механізмів і устаткування; особливістю виконуваних технологічних процесів; умовами виконання робіт.

Безпека праці в цілому досягається безпекою виробничого устаткування, виробничих процесів, а також будівель і споруд. Питання охорони праці вирішуються на стадіях проектування, будівництва (виготовлення) і експлуатації різноманітних об'єктів виробничого призначення. (<http://buklib.net/books/35189/>).

ТЕХНОЛОГІЯ — сукупність способів, спрямованих на оволодіння системою знань, досвідом, уміннями, і практика роботи суб'єктів превентивної діяльності.

ТЕХНОЛОГІЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ — сукупність прийомів, методів та впливів, що застосовуються педагогами, психологами, соціальними й медичними працівниками, правоохоронними органами з метою досягнення успіху превентивного виховання.

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ (скорочено «ТОВ» або «ТзОВ») — організація, [суб'єкт господарювання](#), [статутний капітал](#) якої поділений на частки, розмір яких устанавлюється [статутом](#) товариства. Т. з о. в. є різновидом [господарських товариств](#).

Сутність Т. з о. в. у тому, що [учасники](#) такого [товариства](#) відповідають за його зобов'язаннями в обмеженому обсязі. Назва «Т. з о. в.» не означає обмеження відповідальності товариства як суб'єкта господарського права певними розмірами майна або грошових коштів, ідеться про обмеження відповідальності *учасників*, які несуть ризик [збитків](#) у межах їхніх внесків до статутного капі-

талу, які вони можуть втратити. Але додаткових вимог до учасників не висувають, стягнути з учасників додаткові суми (на відміну від [повного](#) чи [командитного товариства](#)) не можна.

ТОКСИКОМАНІЯ — різновид наркоманії, коли замість наркотиків в організм вводяться різні хімічні речовини, у тому числі не призначені для внутрішнього застосування (пари бензину, засоби побутової хімії та ін.).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ — повага й визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багатомірності й різноманіття людської культури, норм, вірувань і відмова від зведення цього різноманіття до якоїсь однієї точки.

ТОТЕМ — істота або предмет, який вважався засновником племені. Як правило, був представлений у вигляді ідола (божества) або вважалося, що душа його перебуває в якомусь предметі. Взагалі [тотемізм](#) — одна з найдавніших форм релігійних уявлень. Поширення тотемізму серед народів світу досить добре вивчено, тотемізм був притаманний в той чи інший період розвитку всім народам. Класичною державою [тотемізму](#) є Австралія.

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ — сучасна форма рабства.

ТРАУР (від нім. *Trauer* — туга, скорбота) — психічний стан скорботи, туги внаслідок трагічної події, суспільного лиха. Розрізняють індивідуальний Т. — вияв особистого горя і загальнонаціональний Т. — акт урочистої державної скорботи. Залежно від типу особистості і значущості втрати психофізіологічна реакція людини на Т. може виявлятися в нестримному плачу чи німій скорботі, глибокій тузі чи ввічливій стриманості, тривалому домінуванні чи скороминучості траурного настрою. Яке б велике лихо не спіткало людину, постійний Т. є протиприродним станом, що штучно пригнічує її життєву активність.

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ — виховання свідомого ставлення до праці як основної життєвої потреби, а також таких рис характеру, які забезпечують успіх у праці, як працелюбство, старанність, сумлінність. Т. в. здійснюється через формування звички до праці шляхом включення особистості в активну трудову діяльність і таку організацію цієї діяльності, щоб вона сприяла формуванню задоволення її процесом і результатом.

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ — це сукупність кількісних і якісних характеристик, здібностей і можливостей трудоактивного населення, які реалізуються в межах і під впливом наявної системи відносин.

ТРУДОВІ РЕСУРСИ — це частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, непотрібними для здійснення корисної діяльності. До Т. р. належить населення у працездатному віці, крім непрацюючих інвалідів і непрацюючих осіб, які одержують пенсію на пільгових умовах.

ТРУДОМІСТКІСТЬ — це показник, який характеризує затрати часу на одиницю продукції (обернена величина виробітку). Розрізняють технологічну Т., Т. обслуговування виробництва, виробничу Т., Т. управління виробництвом, повну Т.

ТЬЮТОР (від англ. *tutor* — учитель) — особа, що веде індивідуальні або групові заняття із учнями, студентами; репетитор, наставник. Посередник між учнем і вчителем-предметником, який допомагає визначити індивідуальні «замовлення» на освітні послуги. В університетах Т. — помічники викладача, здебільшого аспіранти або старші студенти. Т. — ключова фігура в дистанційному навчанні, що відповідає за проведення занять зі студентами. Аналізуючи досвід зарубіжних університетів, бачимо, що здебільшого розробник курсу і Т. — одна і та ж особа. Багато досвідчених викладачів віддають перевагу при проведенні занять зі студентами денній формі навчання, використовуючи технологію дистанційного навчання (*Вікіпедія*).

У

УВАГА — стан психологічної концентрації, зосередження на якомусь об'єкті.

УМІННЯ — використання суб'єктом наявних знань і навичок для вибору і здійснення прийомів дій відповідно до поставленої мети. Терміном «У.» позначають володіння складною системою психічних і практичних дій, потрібних для доцільної регуля-

ції діяльності наявними в суб'єкта знаннями і навичками. Сутністю У. як психічного новоутворення є готовність до продуктивного виконання значною мірою нових завдань. Сформоване У. може стати властивістю особистості і умовою набуття нових знань, умінь і навичок, тобто показником інтелектуального розвитку особистості і, насамперед, здатності до перебудови засвоєних прийомів діяльності (праці), до набуття знань і застосування їх у змінених умовах відповідно до поставленої мети діяльності.

УМОВИ ПРАЦІ — це сукупність взаємозв'язаних виробничих, санітарно-гігієнічних, психофізіологічних, естетичних і соціальних факторів конкретної праці, обумовлених рівнем розвитку продуктивних сил суспільства; визначають стан виробничого середовища та впливають на здоров'я і працездатність людини.

УНІКАЛЬНІСТЬ (від лат. *unicus* — єдиний) — неповторність, винятковість, рідкісність. У. особистості виявляється на всіх рівнях її існування — біологічному, психофізіологічному, психологічному, духовному. Кожен *індивід* має тільки йому властивий набір спадкових задатків, генетичну програму, психофізіологічні параметри організму, які, поєднуючись з його специфічною життєвою ситуацією, зумовлюють особливості сприймання і усвідомлення ним навколишнього світу, формують типові для нього реакції на впливи середовища, неповторний індивідуальний досвід і загалом визначають У. його життєвого шляху.

УПРАВЛІННЯ — у психології — свідомий і цілеспрямований процес впливу на свідомість і поведінку окремих індивідів або членів групи, колективу, організації з метою підвищення організованості та ефективності їхньої спільної діяльності. Соціально-психологічне У. передбачає вивчення керівником ціннісних орієнтацій, мотивів та інших індивідуальних відмінностей членів групи і створення умов для гармонійного поєднання суспільних і особистісних цілей діяльності. Керування процесом становлення ідейно-організаційної, ділової та міжособової структур взаємин членів групи потребує наявності в керівника не тільки високого рівня психологічних знань, а й відповідних умінь і навичок.

УРОК — логічно закінчена, цілісна, обмежена в часі частина навчально-виховного процесу, яка проводиться за розкладом під керівництвом вчителя з постійним складом учнів.

УСИНОВЛЕННЯ (удочеріння) — найбільш вдала форма влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, за якою дитина у правовому аспекті повністю прирівнюється до рідних дітей, набуває батьків в особі усиновлювачів і рідну сім'ю. Усиновлювачі добровільно беруть на себе всю повноту обов'язків, покладених законом на батьків, прирівнюються до них і наділяються тими самими правами.

УСПІХ — позитивний результат праці, діяльності; здобуток, доробок. Категорія «У.» відбиває факт найвищого досягнення поставленої мети. У. не приходить сам, за нього слід боротися, його слід домагатися, затрачувати для цього певні зусилля — фізичні, нервові, морально-психологічні. У. досягають у праці завдяки твердій волі, неухильному прагненню до мети. Досягнутий У. є великим збудником нової енергії.

УСТАНОВКА — стан готовності до певної активності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби. Психологічний стан суб'єкта, породжений зорієнтованістю на мету і готовністю до дії. Сприятлива або несприятлива оцінювальна реакція на будь-що або будь-кого, яка виражається в почуттях, судженнях, враженнях, цілеспрямованій поведінці.

УТРИМАННЯ ДИТИНИ БАТЬКАМИ — відповідно до ст. 181 Сімейного кодексу України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними.

УТРИМАНЦІ — особи, які перебувають на повному утриманні іншої особи або одержують від неї допомогу, яка є постійним і основним джерелом їхнього існування. Факт перебування на утриманні в разі відсутності відповідних документів і неможливості їх відновлення може бути встановлений у судовому порядку.

УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ — особи, які брали участь у виконанні бойових завдань із захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час.

УЧАСНИКИ ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС — громадяни, які безпосередньо брали участь у будь-яких роботах, пов'язаних з усуненням самої аварії, її наслідків у зоні відчуження у 1986–1987 рр. незалежно від кількості робочих днів, а в 1988–1990 рр. – не менше 30 календарних днів, у тому числі проведенні евакуації людей і майна із цієї зони, а також тимчасово скеровані або відряджені у зазначені строки для виконання робіт у зоні відчуження, включаючи військовослужбовців, працівники державних, громадських, інших підприємств, установ та організацій незалежно від їх відомчої підпорядкованості, а також ті, хто працював не менше 14 календарних днів у 1986 р. на діючих пунктах санітарної обробки населення і дезактивації техніки або їх будівництві. Перелік цих пунктів визначається Кабінетом Міністрів України.

УЧІННЯ — цілеспрямований процес засвоєння учнями знань, оволодіння уміннями й навичками. У широкому розумінні — оволодіння різноманітним суспільним досвідом у його узагальненій формі.

УЯВА — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, уявлень, думок на базі її попереднього досвіду. У. тісно пов'язана з абстрактним *мисленням*. Виникнення У. як специфічно людської діяльності зумовлено потребами життя і насамперед суспільно корисною працею. У. має велике значення в житті людства, завдяки їй людина може передбачати свої майбутні дії та їхні результати. У цьому виявляється активний характер У., її зворотний вплив на дійсність. З погляду психології У. полягає у вибіркового мисленому розчленуванні раніше вироблених і створенні нових зв'язків — *асоціацій*. Ураховуючи ступінь осмисленості нових образів, розрізняють мимовільну У. (наприклад, у сновидіннях, при патологічних станах людини) і довільну,

яка підпорядкована свідомо поставленій меті. За змістом професійної діяльності У. буває науковою, художньою, технічною. Відповідно до характеру діяльності людини її У. може бути репродуктивною і творчою. Перша залишається в межах відтворення того, що описали чи досягли інші люди, а творча У. передбачає створення цілком оригінальних образів.

Ф

ФАКТ ПЕДАГОГІЧНИЙ — судження, яке фіксує події, що відбуваються об'єктивно, незалежно від свідомості; одна з центральних категорій теоретичного пізнання. Педагогічне пізнання починається з констатації фактів. З'ясування сутності і природи об'єкта пізнання здійснюється в ході інтерпретації факту. Введення в науково-педагогічний обіг нових фактів виступає як об'єктивна необхідність пізнання, імпульс розвитку педагогічної теорії.

ФАКТОР (від лат. *facio* — роблю) — умова, рушійна сила, причина якогось явища, процесу. Психологія вивчає дві групи Ф., які впливають на психічні явища і процеси: зовнішні щодо індивіда (особистості) — природні і соціальні детермінанти його поведінки і внутрішні, суто психологічні, ті, що закладені в самій людині, її внутрішньому світі. Наприклад, у праці, управлінні, навчанні та інших видах діяльності неминуче виявляються психологічні Ф. Розрізняють позитивні і негативні Ф.

ФАКТОРИ ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ праці — це рушійна сила, суттєва причина, що впливає на певний процес або явище та змінює рівень і динаміку продуктивності. Розрізняють дві основні групи факторів продуктивності: зовнішні і внутрішні. Фактори, які визначають підвищення продуктивності праці: матеріально-технічні, організаційно-економічні, соціально-психологічні.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (лат. *falsificatio* — підробка) — умисне викривлення або неправильне тлумачення фактів, явищ дійсності

з корисливих міркувань. Ф. можуть піддаватися речі (підроблена, фальшива річ, фальшиві гроші або цінні папери), продукти (підроблений продукт, фальсифікат), наукові або літературні твори, культурні цінності. Ф. підточує підвалини людської цивілізації. Людство змушене затратити чималі зусилля і кошти для викриття і переборення Ф., використовуючи юридичні закони, психологічні і педагогічні методи.

ФАМІЛЬЯРНІСТЬ (від лат. *familiaris* — сімейний, близький) — стиль поведінки людини; виявляється у безцеремонності, панібратстві, розв'язності. Ф. є виявом морального й естетичного несмаку, свідченням низької етичної культури людини.

ФАНТАЗІЯ (лат. *phantasia*, з грец. — уява) — 1) Процес створення людиною нових образів на основі пережитого. Суто людська психічна властивість, необхідний компонент творчої діяльності. Ф. тісно пов'язана з *мрією* і *уявою*. 2) Каприз, примха, химера. 3) У музиці — п'єса у вільній формі.

ФАСИЛІТАТОР (від лат. — образ, обличчя) — особа яка в роботі з дітьми сповідує відкритість власним думкам і переживанням, заохочення й довіру як вираження внутрішньої особистісної впевненості в можливостях і здібностях вихованців, «емфатичне розуміння» (бачення вихованця, його реакцій, дій, навичок).

ФАСИЛІТАЦІЯ (від лат. — образ, обличчя) — термін соціальної психології, що означає підвищення продуктивності праці під впливом присутності інших.

ФАСИЛІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — стимулювальний вплив поведінки одних людей на діяльність інших, у результаті чого ця діяльність стає активнішою, вільнішою і розкутішою.

ФЕНОМЕН (від грец. *phainomenon* — те, що з'являється) — явище, що дане у досвіді чуттєвого пізнання, на відміну від номена, який осягається розумом і становить основу, сутність Ф. Явище, яке виявляє, представляє, означає певну сутність; будь-який вияв чого-небудь; виняткове, незвичайне, рідкісне явище.

ФЕТИШИЗМ (від порт. *fetico* — зачарована річ) — форма найдавніших вірувань, що полягали у мислено-фантазійному на-

діленні деяких предметів неживої природи «чуттєво-надчуттєвими» якостями. Уперше описав французький дослідник Шарль де Брос у книзі «Культ богів-фетишів» (1760 р.) на матеріалах вірувань африканських негрів, стародавніх єгиптян, греків і римлян. Як перевернутий спосіб олюднення природи, Ф. виник у ранньородовому суспільстві за край низького розвитку продуктивних сил і знань. Вважалося, що фетишизовані предмети — камінці, кістки, панцирі черепак, пір'я тощо — є живими істотами й можуть мати для людини охоронне значення (амулет, талісман), завдавати шкоди ворогові, викликати чи припиняти дощ і т. п. Фетишам не поклонялися, їх шанували.

ФІКЦІЯ (від лат. *fictio* — вигадка) — щось неіснуюче, неправильне, хибне, вигадане, що видається з певною метою за дійсне.

ФІЛАНТРОП (від грец. *filantropos* — людинолюбний) — той, хто займається філантропією, благодійник.

ФІЛАНТРОПІЯ (від грец. *φιλέω* — любити і *ἄνθρωπος* — людина) — любов до людей, доброзичливе ставлення до людини взагалі, благодійність, жертвування своїм часом, грошима, репутацією задля благочинності, заступництво нужденних, людинолюбство, безкорислива допомога. Приклади Ф. часто перетинаються з прикладами благодійності, хоча не всяка Ф. є благодійністю, як і, навпаки, не всяка благодійність є Ф. Однією з найдавніших форм Ф. була милостиня і піклування про убогих, переважно при церквах і монастирях. Ф. — повна протилежність *мізантропії*.

Найбільша британська благодійна організація Charities Aid Foundation (CAF) опублікувала 2011 р. Світовий рейтинг благодійності, в якому оцінила рівень філантропії в різних країнах. На першій позиції опинилися одразу дві країни — Австралія і Нова Зеландія. Далі йдуть Канада, Ірландія, Швейцарія, США, Нідерланди, Велика Британія, Шри-Ланка і Австрія.

Україна опинилася на 150-му місці. Замикає список із 153-х країн Мадагаскар.

Під час складання рейтингу були враховані три риси благодійної поведінки: фінансові пожертвування, віддача власного часу (волонтерство) і допомогу незнайомим людям.

До найвідоміших філантропів належать:

Мати Тереза — протягом понад 45 років служила для бідних, хворих, сиріт і нужденних. Наприкінці життя вона працювала в 610 представництвах у 123-х країнах. Після смерті була захована до лику блаженних Папою Іоанном Павлом II і отримала звання Блаженної Терези з Калькутти.

Степан Федак — 1921 року у Львові організував Горожанський Комітет для опіки й допомоги українським полоненим, інтернованим і політичним в’язням. Товариство надавало допомогу для емігрантів із Наддніпрянщини.

Третьяков Павло — брав участь у безлічі благодійних актів, виплачував допомогу сім’ям загиблих солдатів під час Кримської і Російсько-Турецької воєн. Стипендії П. М. Третьякова були встановлені в комерційних училищах — Московському і Олександрівському. У своєму заповіті Павло Михайлович передбачив капітали для училища глухонімих. Для вихованців училища, в якому жили 150 дітей, Третьяков купив великий кам’яний будинок із садом.

Білл Гейтс — засновник Microsoft. Найбільша у світі благодійна організація Мелінди і Білла Гейтсів спонсорує проекти в галузі освіти та охорони здоров’я, виділяє кошти на боротьбу зі СНІДом та іншими захворюваннями в усьому світі. Оголосив, що накопичені подружжям Гейтсів гроші будуть віддані на благодійність протягом 50 років після їхньої смерті. Статки тільки одного Біла Гейтса журнал Forbes 2006 р. оцінив у більш ніж 53 млрд дол.

Евангелос Заппас — відомий, перш за все, тим, що 1859 р. на свої гроші організував і провів перші Олімпійські ігри нового часу.

Джон Девісон Рокфеллер — профінансував будівництво Центру Рокфеллера для індустрії зв’язку в Нью-Йорку, пожертвував 9 млн дол. на спорудження будівлі ООН. Будучи побожною людиною, Рокфеллер пожертвував частину свого статку на церкву, особливо на потреби громади Північних Баптистів, членом якої він був.

Серед найбільших філантропів України — 2008, за повідомленням видання «Дело», перше місце в рейтингу посів **Віктор Пінчук**, який за 2008 рік витратив на доброчинність 258,6 млн грн.

Друге місце дісталось бізнесменові і народному депутатові **Ринату Ахметову**, благодійні програми якого були оцінені в 244,6 млн грн.

Замикає трійку лідерів найбільших філантропів країни — бізнесмен і народний депутат **Олександр Фельдман**, який у рамках свого фонду витратив на добродійність 15,7 млн грн (<http://life.pravda.com.ua/society/2009/04/22/18348>).

ФОБІЯ (від грец. *phobos* — страх) — непереборний, нав'язливий страх, нетерпимість, боязнь.

ФОНД (франц. *fond*, від лат. *fundus* — основа) — 1) Запаси, ресурси, нагромадження; капітал. 2) Кошти або матеріальні засоби, призначені для якої-небудь мети (напр., Ф. матеріального заохочення). 3) Цінні папери, що дають прибуток.

ФОНД НАГРОМАДЖЕННЯ — частина національного доходу, що використовується на розширене відтворення, збільшення невиробничих фондів, створення державних резервів і запасів.

ФОНД СПОЖИВАННЯ — частина національного доходу, що використовується для задоволення невиробничих потреб (особистих і суспільних), а також на утримання організацій невиробничої сфери.

ФОРМА ДОПОМОГИ КРИЗОІНТЕРВЕНТНА — це короткочасна форма соціально-педагогічної допомоги в сім'ї, яка передбачає надання допомоги безпосередньо у кризовій ситуації, яка може бути зумовлена змінами у природному життєвому циклі сім'ї або випадковими обставинами, які травмують сім'ю. Такими несприятливими можуть стати вікові кризи дитини, коли в сім'ї посилюються психолого-педагогічні проблеми. Криза трьох років пов'язана з процесом формування основних індивідуально-психологічних якостей особистості; 6—8 років — адаптування до нового соціального статусу школяра, засвоєння нового режиму життя, встановлення відносин із учителями, дитячим колективом; 12—17 років — період самоствердження, зміна відносин із батьками; 18—21 років — соціальне самовизначення. Виходячи з того, що кризова ситуація вимагає швидкого реагування, її оцінка не передбачає детальної діагностики, а фокусується на засобах її подолання.

ФОРМА ДОПОМОГИ ПАТРОНАЖ — передбачає відвідування сім'ї вдома з діагностичними, контрольними, адаптаційно-реабілітаційними цілями, які дозволяють встановлювати і підтримувати тривалі зв'язки із сім'єю, своєчасно виявляючи її проблемні ситуації й надаючи допомогу.

ФОРМА ДОПОМОГИ ПРОБЛЕМНО-ОРІЄНТОВНА — належить до короткочасних форм роботи, тривалість якої не перевищує 4 місяці. Проблемно-орієнтовна модель спрямована на вирішення конкретних практичних завдань, які заявлені і визнані сім'єю, тобто в центрі цієї моделі — вимога, щоб професіонали, які надають допомогу, концентрували зусилля на тій проблемі, яку усвідомила сім'я і над якою вона готова працювати.

ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ — спосіб організації навчальної діяльності, який регулюється певним, наперед визначеним розпорядком; зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у визначеному порядку і в певному режимі.

ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ (1856—1916) — український письменник, учений, перекладач, громадсько-політичний діяч, видавець; доктор філософії Віденського університету; писав українською, польською, німецькою мовами; спершу послідовник соціал-демократії, разом із М. Драгомановим і М. Павликом заснував Радикальну партію, зазнав переслідувань, засуджений до тюремного ув'язнення у 1877, 1880, 1889 рр.; видавець журналів «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Народ», «Житє і слово» (зокрема, широко друкував письменників із Східної України, де в той час українська мова була заборонена); співпрацював із польськими і німецькими часописами. Через ліві переконання не був допущений до викладання у Львівському університеті, до австрійського парламенту і галицького сейму, куди балотувався як селянський посол. На початку ХХ ст. переглянув своє ставлення до марксизму («Що таке поступ»), еволюціонував до національної демократії. Редактор видань НТШ, провідний співробітник Етнографічної секції. Творча спадщина поєднує кращі традиції української літератури з новітніми модерністськими течіями (натуралізм, соціологічний роман, елементи декадансу), охоплює поезію, прозу, драматургію,

аналітичні дослідження в усіх галузях гуманітарних знань (економіка, соціологія, політологія), переклади з давніх і сучасних європейських мов, збірки поезії («Зів'яле листя», «Мій Ізмарagd», «Із днів журби»), повісті («Для домашнього вогнища», «Перехресні стежки» «Основи суспільності», «Захар Беркут»), драми («Украдене щастя»), твори для дітей («Коли ще звірі говорили», «Лис Микита»), літературознавчі статті.

Ф. різко критикував навчання й виховання в школах Галичини, де дітей змушували вчитися німецькою й польською мовами, вимагав докорінної зміни як шкільної системи, так і змісту освіти. Проголошував право всіх громадян на безплатне навчання дітей рідною мовою, вимагав відокремлення школи від церкви, виступав за демократизацію школи, за поліпшення правового й майнового становища вчителя.

ФРУСТРАЦІЯ (лат. *обман, невдача, марне сподівання*) — блокування цілеспрямованої поведінки і пов'язані з ним негативні почуття — досади, гніву, жалю, ненависті, розпачу тощо.

ФУНКЦІЇ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ — дії, пов'язані з виконанням завдань, обов'язків, пов'язаних із превентивною діяльністю (діагностично-прогностична, корекційно-реабілітаційна, освітньо-консультаційна, організаційно-методична, інтегративно-просвітницька).

ФУНКЦІЇ СТРАХУВАННЯ — відновлювальна, запобіжна, ощадна і контрольна.

ФУНКЦІЯ (від лат. *functio* — виконання, звершення) — діяльність, обов'язок, робота, призначення.

Х

ХАРАКТЕР (від грец. *harakter* — ознака, риса, особливість) — неповторне стійке поєднання психічних властивостей і сукупність відносно сталих набутих рис і якостей людини, що виявляються в її поведінці, у ставленні до суспільства, праці, колективу,

до самої себе. Піддається впливам середовища, оточення, а також самовихованню.

ХАРИЗМА (від грец. «милість», «божественний дар») — надзвичайна духовна обдарованість людини, що сприймається оточенням як виняткова здатність, недоступна загалові.

ХАРИЗМАТИЧНА ОСОБИСТІТЬ (харизматичний лідер) — носій харизми, людина, наділена в очах оточення авторитетом, заснованим на надзвичайних якостях її особистості. Х. о. є видатні герої, творці нових світоглядних *парадигм* (наприклад, засновники релігій), великі реформатори. Зазвичай, Х. о. має особливу ауру принадності, привабливості і викликає поклоніння послідовників та беззастережну віру в її можливості.

ХИБНІ ТИПИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ — типи виховання, які призводять до соціальної дезаптації дитини або відхилень у її поведінці.

ХРАПЛИВИЙ ЄВГЕН (1898—1949) — український агроном, учений, культурно-просвітній діяч, організатор кооперативного руху і фахової економічної освіти за західноукраїнських землях. У співпраці з українською кооперацією він організував нову систему громадської агрономії, яка поставила собі за мету перебудувати західноукраїнське село за зразком сіл Данії та Німеччини. У 1928—1934 рр. редагував «Господарсько-кооперативний часопис»; двотижневик «Сільський господар», був редактором річника «Календар „Сільський господар”» на 1929 р. і 1930 р., а в наступних випусках публікував власні праці — «Про завдання „Сільського господаря”», «Наші осяги у Хліборобському Вишколі Молоді і його дальші завдання», «Книжка та часопис — важна допомога у Хліборобському Вишколу Молоді», «Два чергові питання „Сільського господаря”», «Десятий календар „Сільського господаря”». У звіті «Праця „Сільського господаря” у першій половині 1928 р.» зазначалось, що на 1 вересня того року в селах працювало 67 повітових філій та 409 гуртків «Сільського господаря». Діяльність товариства «Сільський господар» усередині організації в першому півріччі 1929 р. Х. Є. висвітлив у роботі «Так працюємо для українського села». 1933 р. в Українській

господарській академії в Подебрадах захистив докторську дисертацію. Опублікував низку статей з проблем економічної освіти української молоді; при «Сільському господарі» створювалися гуртки хліборобського навчання молоді, для яких розробив програму «Як працювати в Хліборобському Вишколі Молоді», що тричі перевидавалась. Важливою ділянкою праці вважав організацію сільського жіноцтва в секціях господинь при гуртках товариства «Сільський господар (*Струк З. Євген Храпливий / З. Струк // Українські кооператори. Історичні нариси. — Львів : Вид-во «Укоопосвіта», 1999. — Кн. 1. — С. 414—420*).

Ц

ЦЕНЗ (лат. *census*, від *censeo* — роблю перепис, опис) — 1) У Стародавньому Римі — періодичний перепис майна громадян для податкової диференціації. 2) Умова допущення особи до користування певними правами (освітній Ц., виборчий Ц.). 3) Статистичний перепис. 4) Умова, потрібна для внесення підприємства до певного реєстру.

ЦЕНТРАЛЬНА НЕРВОВА СИСТЕМА — частина нервової системи людини, що включає головний, проміжковий і спинний мозок.

ЦЕРЕМОНІАЛ (від лат. *caeremoniales* — той, що стосується культових обрядів) — офіційно прийнятий розпорядок урочистих прийомів, процесій тощо.

ЦЕРЕМОНІЯ — 1) Порядок здійснення якогось обряду, сам обряд; умовності у поведінці, етикет.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* — громадський, державний, вихований) — 1) Сукупність історичних, географічних, соціокультурних та ін. особливостей конкретного суспільства, народу, країни. 2) Історичні типи культур, локалізованих у часі й просторі (давні цивілізації Єгипту, Месопотамії, Індії тощо). 3) Важлива

характеристика умов і стану соціального буття людини, що виявляється в досягнутому рівні технічного розвитку та зумовленого цим асортименту послуг і зручностей (комфорту), що може забезпечити суспільство на цій основі.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — це встановлені законом юридичні наслідки за невиконання або неналежне виконання особою обов'язків, зобов'язань, що пов'язані з порушенням суб'єктивних цивільних прав другої сторони. Захист цивільних прав здійснюється в установленому порядку загальним судом, арбітражним або третейським судом. Мета Ц.-п. в. — відновлення порушених майнових прав.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПРОСТУПОК — правопорушення, вчинене у сфері майнових і певних немайнових відносин, що регулюються цивільним, трудовим, сімейним, фінансовим, екологічним та іншими галузями права.

ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ — смислоутворювальний зміст практики, що полягає у формуванні мети як суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація). Свідомим формуванням цілей, розробленням програми дій шляхом вільного вибору можливостей і мотивів, створенням засобів праці людська діяльність принципово відрізняється від інстинктивної поведінки тварин. Ц. є найвищим виявом активності свідомості людини, свідченням її свободи. Воно є вираженням і способом розв'язання суперечностей між суб'єктом і об'єктом, зняттям протилежностей ідеального і матеріального, суб'єктивного і об'єктивного. Мета реалізується за допомогою засобів, які являють собою сукупність об'єктивних матеріальних факторів і способів дій людини, що ведуть до її досягнення. Мета і засоби взаємозумовлюють, взаємозабезпечують одне одного і міняються місцями: створення засобів стає найближчою ціллю; усяка реалізована мета стає засобом постановки і реалізації інших цілей. Це виражається в діалектиці ближчих і віддалених, загальної і окремих, кінцевої і проміжних цілей. Мета співвідносна з результатом діяльності, який збігається з нею більшою чи меншою мірою залежно від ступеня істинності пізнання й

досконалості суспільно-історичної практики. Усі невраховані пізнанням властивості засобу переносяться на результат, надаючи йому непередбаченого змісту. Засоби, які не становлять діалектичної єдності з ціллю, спотворюють її у процесі реалізації. Вироблені людством засоби (тобто вся матеріальна і духовна культура) набувають дедалі більшої самостійності й диктують людям цілі. Мета тут перетворюється на засіб, а засіб — на самоціль.

ЦІЛЬ (МЕТА) — ідеальне уявлення результату, що його належить досягти завдяки діяльності. Ц. одночасно є: наперед визначеним ідеалом; внутрішнім спонукальним мотивом діяльності; здобутим результатом на кінцевому відрізку діяльності.

ЦІНА РОБОЧОЇ СИЛИ — це сукупність життєвих засобів, потрібних для відтворення робочої сили у грошовому вираженні. Залежно від стану ринку праці ціна робочої сили може відхилятися від її вартості.

ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ — вибіркове ставлення до сукупності матеріальних, соціальних і духовних благ та ідеалів, що розглядаються як об'єкти мети й засоби для задоволення потреб особи чи соціальної групи.

ЦІННОСТЕЙ СИСТЕМА — певна ієрархічна система ідеалів, фундаментальних понять і цілей, якими живе суспільство й у здійсненні яких убачає сенс свого існування. Цінності можуть трактуватися як в контексті життя всього суспільства, так і через призму життя окремої людини, проте саме в першому варіанті вони слугують певним загальним еталоном, на який орієнтується виховання. Зокрема, у психолого-педагогічній літературі при дослідженні закономірностей виховання громадянської свідомості та самосвідомості особистості розглядається і проблема класифікації цінностей, до якої входять, зокрема, такі підсистеми: 1) цінності особистого життя (воля, мудрість, урівноваженість, працьовитість тощо); 2) цінності родинного життя (подружнтя вірність, гармонія стосунків поколінь, гостинність, злагода між членами родини тощо); 3) громадянські цінності (права і свободи людини, суверенітет особи, пошана до закону тощо); 4) національні цінно-

сті (державна незалежність України, патріотизм, почуття національної гідності тощо); 5) абсолютні вічні цінності (віра, надія, любов, правда, справедливість, доброта тощо); 6) валео-екологічні цінності (увага до власного здоров'я, гарт організму, дбайливе ставлення до довкілля тощо).

ЦІННОСТІ — не тільки те, що вже існує, а й те, що треба ще здійснити:

- абсолютні вічні — Ц., що акумулюють досвід усього людства і є еталоном його буття;
- базові — Ц. високого ступеня узагальнення, що зрідка бувають безпосередньо пов'язаними з конкретною поведінкою;
- громадянські — Ц., що регулюють родинне життя;
- загальнолюдські (універсальні) — Ц., що прийняті або мають бути прийняті різними народами, культурами, цивілізаціями;
- індивідуальні — Ц., властиві певній особі;
- інструментальні — спосіб поведінки або дій, не пов'язаних безпосередньо з метою;
- колективні — Ц. певного суспільства, нації, цивілізації;
- національні — Ц., що характеризують особливості життя певної національності та державного устрою;
- оперативні — Ц., що виявляються в реальній поведінці;
- особистісні — Ц., що стосуються особистого життя;
- партикулярні — Ц. певного суспільства, нації, цивілізації;
- термінальні — Ц., що є найбільш бажаними та емоційно привабливими для особистості, що усвідомлюються як ідеальний стан її буття.

ЦІННОСТІ ЖИТТЯ — здоров'я, життя і радість життя, спілкування з природою.

ЦІННОСТІ МОРАЛЬНІ — добро, обов'язок, відповідальність, справедливість, честь і гідність людини, совість. Вони помітно впливають на спільну діяльність людей, на характер і ефектив-

ність спілкування. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, коли рівень духовності у країні, на жаль, загалом падає, Ц. м. нерідко знецінюються. Тому наше суспільство має якомога більше уваги приділяти саме Ц. м., орієнтуватися на них в усіх сферах життя — економічній, політичній, соціальній, законодавчій та ін.

ЦНОТА — доброчесність, непорочність.

Ч

ЧАПЕЛЬСЬКИЙ ІЛЯРІЙ (1876—1927) — галицький культурно-освітній, громадський і економічний діяч. Активний діяч спортивно-руханкового товариства «Сокіл»; член Головного віділу товариства «Просвіта»; 26 грудня 1926 року був обраний на загальних зборах головою Українського педагогічного Товариства «Рідна школа» і виконував ці обов'язки до останніх днів свого життя.

ЧЕСНІСТЬ — моральна якість особистості, яка виражається у вірності обов'язкові і своїм переконанням, в умінні добросовісно ставитися до дорученої справи.

ЧЕСТЬ — поняття моральної свідомості й категорія етики, що включає усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. Близька за змістом до категорії *гідність*. Ч. пов'язана з вимогою певної поведінки й способу дій для підтримання репутації особи або престижу тієї спільноти, до якої вона належить.

ЧУЙНІСТЬ — уважність і сердечне ставлення до людей; чуливість. Здатність швидко реагувати на життєві події, факти і т. ін. Чуйність, доброта, милосердя завжди були притаманні нашому народові. Цілком природним і закономірним вважалося допомогти знедоленому, нещасному, поділитися шматком хліба з голодним, дати притулок бездомному, захистити старого й немічного, скривдженого. Чуйність, доброта просто необхідна в житті людей і не тільки тим, хто потребує допомоги, а й тим, хто надає

свою допомогу. І навіть добре слово може допомогти людині. Кожна родина намагається виховати добрих, порядних дітей.

Піти на самопожертву, не замислюючись, заради чужих людей — вчинок героїчний, на який здатен далеко не кожен, а от чинити добро, виявляти чуйність і порядність — це те найменше, до чого повинна прагнути кожна людина.

Ш

ШАНС (від франц. *chance* — удача, випадковість) — умова, яка може забезпечити успіх, удачу; імовірність здійснення чогось.

ШАШКЕВИЧ, ОТЕЦЬ МАРКІЯН (псевдонім Руслан Шашкевич, 1811—1843 рр.) — український поет, громадський діяч; започаткував нову українську літературу в Галичині; організатор гуртка «Руська трійця», до якого входили І. Вагилевич та Я. Головацький; ініціатор і учасник видання альманаху «Русалка Дністровая»; убачав завдання літератури у просвіті нації; захищав право на існування української мови.

ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ (1814—1861) — видатний український поет, художник, громадсько-політичний діяч, засновник нової української літератури, творець сучасної української мови. Походив із кріпацької родини. В акції визволення Ш. з кріпацтва брали участь відомі діячі російської культури В. Жуковський, М. Віельгорський, В. Григорович. Навчався Ш. у Петербурзькій академії мистецтв у К. Брюллова; 1860 р. був обраний членом Академії мистецтв класу гравюри. Як один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства засуджений і засланий у солдати до Оренбурзького краю без права писати й малювати. Після заслання жив у Петербурзі без дозволу виїзду в Україну. Перша збірка поезій «Кобзар» вийшла 1840 р. у Петербурзі. Творчість Ш. глибоко національна, ґрунтується на фольклорі, літературі бароко, містить початки модерної української поезії та прози; тематика охоплює українську і світову історію, біблійні й біографічні

мотиви; поетичні збірки («Кобзар», «Три літа»), поеми («Сон», «І мертвим, і живим...», «Кавказ», «Єретик», «Марія»), повісті російською мовою («Художник», «Музикант», «Варнак»), драма «Назар Стодоля»; «Дневник» («Щоденник»). Значна малярська спадщина: автопортрети, портрети сучасників, офорти («Живописна Україна»), серія малюнків «Притча про блудного сина», акварелі. Творчість Ш. і його світоглядні ідеї мали величезний вплив на весь подальший розвиток української культури та витворення національного міфу.

У творах Ш. є глибокі думки про виховання, яке повинно виробляти громадянські переконання, відданість народові, нетерпимість до неправди, егоїзму. Ш. різко критикував духовні семінарії, кадетські корпуси, жіночі пансіони та інші привілейовані навчальні заклади за те, що вони не дають справжнього розумового, морального, естетичного і фізичного розвитку. Ш. створив «Південноросійський буквар» (1860) для недільних шкіл українською мовою. Ш. був глибоко переконаний, що навчання має вестися рідною мовою дітей.

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРЕЙ, МИТРОПОЛИТ (1865—1944) — видатний ієрарх і богослов уселенської і греко-католицької церков, політичний, науковий, культурний діяч. Здобув освіту у Львові, Кракові, Вроцлаві, Мюнхені, Відні. Доктор права (1888), філософії (1892), богослов'я (1892). У 1888 р. вступив до монастиря у Добромилі, потім — священик, ігумен Онуфріївського монастиря у Львові, єпископ Станіславівський, з 1900 р. — митрополит Києво-Галицький, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський; засновник Народної лікарни (1903) та Українського національного музею у Львові (1905), Богословського наукового товариства (1923) і Богословської греко-католицької академії (1928); у 1914—1917 рр. інтернований російською адміністрацією; 1918 р. підтримав створення ЗУНР, за що 1919 р. був інтернований поляками; у 1920—1923 рр. намагався забезпечити міжнародну підтримку для українських інтересів у Галичині; ініціатор Українського католицького союзу (1931), засуджу-

вав польські політичні репресії (пацифікація, Берестейський процес, «Берега Картузька») і терористичні акти ОУН; під час німецької окупації — почесний голова Української національної ради; відкрито виступав проти масового винищення євреїв і надавав їм притулок у митрополичих палатах; підтримує боротьбу за самостійну Україну, водночас засуджував убивства польського цивільного населення вояками УПА. Проголосив утворення суверенної України національним і релігійним ідеалом.

Відомі благодійність і меценатство Владика Андрея. Однією з мало згадуваних соціальних акцій митрополита було те, що він добився в австрійського уряду допомоги для вдів священників.

Під час Другої світової війни православні священники і миряни Кам'янець зверталися до митрополита Шептицького за допомогою — фінансовою і суто церковною: книги, ризи, літургійне начиння тощо, — посилаючись на те, що він же є єпископом їхнього міста, — і митрополит у допомозі не відмовив.

Митрополит підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар».

Заснував Український Національний Музей, купив 1905 р. для нього приміщення за 34 000 доларів (з допомогою євреїв, бо поляк-власник не бажав продавати будинок українцям). Завдяки піклуванню Шептицького в музеї зібрано одну з найбільших у Європі збірок іконопису.

Церковні, гуманітарні фундації: найперша — Єпархіальна бібліотека в Станіславові (передав 4 тисячі книг з особистої бібліотеки), Академічний Дім, Народна лікарня [яку згодом (1930—1938) перетворили на сучасний шпиталь], гімназії; клопотанням до чехословацького уряду врятував Українську господарську академію в Подєбрадах. Андрей Шептицький був ініціатором і засновником Земельного банку у Львові (1910 р.).

На кошти митрополита придбано будівлю, в якій розмістилася художня школа Олексі Новаківського, також майстерня Модеста Сосенка та Осипа Куриласа. Він також надавав стипендії

молодим українським митцям для здобуття художньої освіти у найкращих навчальних закладах Європи.

На сиротинці передав разом 1 млн доларів; посилав подарунки на Песах єврейським убогим дітям.

Заходами Комісії охорони природи при НТШ митрополит дав розпорядження утворити на землях Львівської митрополії заповідник кедрових лісів на горі Яйко, що біля Підлютого, і заповідник степової рослинності біля Чортової Гори (на Рогатинщині). То були одні з перших природних заповідників у Західній Україні. Сприяв відкриттю курортів (наприклад, у Черчому).

Під його керівництвом певні кошти вкладались у прибуткові підприємства, акції яких котувались на європейських біржах. Прибутки спрямовувались або на благодійність, або на потреби церковнослужителів (*Вікіпедія*).

ШКІЛЬНА ФОБІЯ — особлива форма страху розлуки, що характеризується намаганням ухилитися від відвідування школи і часто супроводжується соматичними скаргами (на запаморочення, головний біль, біль у шлунку тощо).

ШКІЛЬНІ ПРОГУЛИ — невідвідування школи з неприйнятних причин, незалежно від того, чи знають про це батьки і чи дають вони на це згоду.

ШКОЛА (від лат. *schola* — учена бесіда, навчальне заняття) — 1) Соціальний простір, специфічна сфера життєдіяльності учня, у межах якої цілеспрямовано й систематично здійснюються його соціалізація, збагачення соціального досвіду через засвоєння й переробку знань, умінь, навичок, норм, цінностей, традицій. 2) Навчально-виховний загальноосвітній заклад; приміщення, де він розташований. 3) Система освіти, сукупність закладів для навчання. 4) Напрямок у науці, мистецтві, літературі, суспільно-політичній думці, побудований на основі загальних принципів, спільних поглядів, традицій тощо. 5) Посібник для навчання гри на музичному інструменті, співі тощо. 6) Переносно — виучка, набуття досвіду і сам набутий досвід.

ШКОЛА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ — спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) для дітей і молоді, які

потребують особливих умов виховання, корекції фізичного і розумового розвитку.

ШТАТНИЙ РОЗПИС — нормативний документ підприємства, в якому подається перелік посад, що є на цьому підприємстві, чисельність працівників згідно з цими посадами, розміри їхніх місячних посадових окладів.

Щ

ЩАСТЯ — 1) Поняття моральної свідомості, що означає такий стан людини, який найбільше відповідає внутрішній задоволеності повнотою й осмисленістю життя, здійсненням свого людського призначення. Щ. є чуттєво-емоційною формою ідеалу. Поняття «Щ.» не лише характеризує певне конкретне об'єктивне положення чи суб'єктивний стан людини, а й виражає уявлення про те, якими повинні бути життя і діяльність людини. 2) Сприятливий збіг обставин; талан, успіх.

ЩИРІСТЬ — одна з важливих позитивних рис особистості, яка виявляється у чесності, правдивості, відсутності протиріч між реальними почуттями та намірами стосовно іншої людини (або групи людей) і тим, як ці почуття і наміри підносяться їй на словах.

Ю

ЮВІЛЕЙ — урочисте відзначення річниці якоїсь знаменної події, життя або діяльності кого-небудь, існування якоїсь установи, міста, держави тощо.

ЮВЕЛІРНИЙ (від гол. *Juwelier* — ювелір) — 1) Пов'язаний із художніми виробами, предметами розкоші, прикрасами з дорогоцінних металів і каменів. 2) Переносно — продуманий до найдрібніших деталей; старанно, тонко оброблений.

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ — спеціалізована система правосуддя щодо неповнолітніх. Є важливим інститутом системи захисту прав дитини.

ЮНАЦЬКИЙ ВІК — період життя і розвитку від 15 до 21 року (деякі автори вказують вік від 14 до 18 років), який характеризується настанням фізичної та психологічної зрілості. У цей період зникають протиріччя і диспропорції, які притаманні підлітковому віку. Підвищується сила м'язів, зростає фізична працездатність, закінчується статеве дозрівання й уповільнюються загальні темпи росту. Провідне значення в пізнавальній діяльності займає абстрактне мислення. Спостерігається прагнення втілювати свої думки в більш точні і яскраві мовні форми, тобто в цьому віці є умови для виховання мовної культури. Рокам юності притаманні сильні інтимні почуття, що вимагає від педагогів і батьків делікатності і підготовленості до розкриття таких тем. В юнацькому віці люди прагнуть копіювати все ультрасучасне, тому у вихованні слід не боротися з потягом молоді до нового, а вчасно і вміло залучати їх до сучасних напрямів у мистецтві та моді. Під впливом власних цільових установ молоді люди стають більш вимогливими до себе, прагнуть відпрацювати в собі ті якості, які сприятимуть досягненню поставленої мети.

ЮРИДИЧНИЙ (від лат. *juridicus* — судовий) — правовий, той, що стосується правознавства; юридична особа — організація, підприємство, установа, що мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових прав та виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді, арбітражі або у третейському суді.

ЮРИДИЧНИЙ АКТ — це життєві обставини, з якими правова норма пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

ЮРИДИЧНИЙ ВЧИНОК — це правомірна дія, з якою фінансово-правова норма пов'язує юридичні наслідки в силу самого факту вольової дії.

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ — дії у фінансових правовідносинах можуть поділятися на правомірні і неправомірні.

ЮСТИЦІЯ (лат. *justitia*, букв. — справедливість) — сукупність судових установ, діяльність суду щодо здійснення правосуддя, а також судове відомство.

Я

«Я-ІДЕНТИЧНІСТЬ» — сукупність уявлень про себе, які дають можливість відчувати власну унікальність та автентичність.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ — характеристика умов життєдіяльності людей з погляду якісної визначеності і відповідності їх суспільним нормам і критеріям; оцінка становища особи в різних соціальних системах, яка виражає рівень можливостей для всебічного розвитку людини, а саме: рівень споживання матеріальних та духовних благ і послуг, розвинутість сфери освіти, медичного обслуговування, культури, стан навколишнього середовища (екологія), рівень оподаткування тощо.

ЯКІСТЬ ЗНАНЬ — це поняття передбачає співвіднесення видів знань (закони, теорії, прикладні, методологічні, оцінювальні знання) з елементами змісту освіти й тим самим з рівнями засвоєння. Я. з. має такі характеристики: *повноту* — кількість програмних знань про об'єкт вивчення; *глибину* — сукупність осмислення учнями зв'язків і відношень між знаннями; *систематичність* — відношення складу певної сукупності знань в їхніх ієрархічних і послідовних зв'язках; *оперативність* — вміння користуватися знаннями в однотипних ситуаціях; *гнучкість* — вміння самостійно знаходити варіативні способи застосування знань в змінених умовах; *конкретність* — вміння розкласти знання на елементи; *узагальненість* — вміння виразити конкретне знання в узагальненій формі.

ЯКІСТЬ ПРЕВЕНТИВНИХ ЗНАНЬ — ефективність реалізації знань у життєвих ситуаціях.

ЯКІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ — це сукупність властивостей людини, які проявляються у процесі праці і включають кваліфікацію й особисті характеристики працівника (фізіологічні і соціально-психологічні особливості), адаптованість.

ЯКІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ – істотні ознаки соціальних послуг, які задовольняють вимоги встановленого соціального працівника.

«Я-КОНЦЕПЦІЯ» — відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, на ґрунті якої він вибудовує взаємодію з іншими людьми.

ЯНІВ БРОНИСЛАВ (1885—1931) — громадський і культурно-освітній діяч Галичини, правник. З 1912 р. займався адвокатською практикою. У 1920-х роках активно проявив себе на полі господарсько-економічної та громадської праці. До 1930 р. очолював так зване Товариство взаємних забезпечень на життя і ренти у Львові «Карпатія». Одночасно залучався до роботи у товаристві «Просвіта», де був, зокрема, головою філії «Просвіти» ім. Т. Шевченка у Львові. Розбудова рідношкільної мережі, зростання авторитету Товариства дали змогу йому повністю тримати під своїм контролем проходження плебісцитової акції 1925 р., у ході якої українські батьки внесли близько 100 тис. шкільних декларацій за 130 тис. українських дітей із вимогою навчання їх українською мовою. А 1927 р. виступив засновником і першим головою «Товариства охорони воєнних могил».

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

АБСТРАКТНЕ І КОНКРЕТНЕ	7
АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ	7
АБСУРД.....	7
АБУЛІЯ.....	8
АВАНТЮРНА ДІЯ	8
АВТАРКІЯ	8
АВТОБІОГРАФІЯ	8
АВТОРИТАРНІСТЬ.....	8
АВТОРИТЕТ.....	8
АВТОРИТЕТ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА.....	9
АВТОФІЛІЯ.....	10
АГАПЕ	10
АГНОЗІЯ	10
АГРЕСИВНІСТЬ	10
АГРЕСІЯ.....	11
АДАПТАЦІЯ.....	11
АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	11
АДЕКВАТНИЙ.....	11
АДЕПТ	11
АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА.....	11
АДМІНІСТРАЦІЯ	13
АЖІОТАЖ	13
АЗАРТ	13
АКМЕ	14
АКСЕЛЕРАЦІЯ.....	14
АКТИВНІСТЬ СВІДОМОСТІ	14
АКТУАЛІЗАЦІЯ	14
АКТУАЛЬНИЙ	14
АКЦИЗИ	14
АКЦІЯ	14
АЛКОГОЛІЗМ	15

АЛКОГОЛІЗМ ДИТЯЧИЙ.....	15
АЛЬТРУЇЗМ	15
АМБІВАЛЕНТНІСТЬ.....	16
АМБІЦІЯ.....	17
АМНЕЗІЯ	17
АНАЛІЗ.....	17
АНАЛІЗ І СИНТЕЗ.....	17
АНАЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	17
АНАЛОГІЯ	17
АНАМНЕЗ.....	18
АНДРАГОГІКА.....	18
АНКЕТУВАННЯ	19
АНОМАЛІЯ	19
АНОРЕКСІЯ.....	19
АНТИПАТІЯ	19
АНТРОПОГЕНЕЗ.....	20
АНТРОПОГЕННИЙ	20
АНТРОПОЛОГІЗМ.....	20
АНТРОПОЛОГІЯ.....	20
АНТРОПОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНА.....	20
АНТРОПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА.....	21
АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА.....	21
АНТРОПОМОРФНІСТЬ	21
АПАТІЯ	21
АПЛОМБ.....	21
АПОКАЛІПСИС	21
АПЕРЦЕПЦІЯ.....	21
АПРІОРИ	21
АРГУМЕНТ	21
АСКЕЗА	22
АСКЕТИЗМ	22
АСОЦІАТИВНА ПСИХОЛОГІЯ	22
АСОЦІАЦІЯ	22
АСТЕНІЯ.....	22
АТЕСТАЦІЯ СЛУЖБОВЦІВ.....	22

АТО.....	23
АУРА	23
АФЕКТ	23

Б

БАГАТОДІТНА СІМ'Я	23
БАЖАННЯ.....	23
БАЗАЛЬНІ ЕМОЦІЇ.....	23
БАЗОВА ОСВІТА	24
БАКАЛАВР	24
БАРВІНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР	24
БЕЗПЕКА	25
БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (БЖД)	25
БЕЗРОБІТНІ	25
БЕЗРОБІТНІ ЗА ВИЗНАЧЕННЯМ МОП.....	26
БЕЗРОБІТТЯ	26
БІДНІСТЬ.....	26
БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ	27
БЛАГОДІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ.....	28
БЛАГОДІЙНИК.....	28
БЛАГОДІЙНИЦТВО	28
БЛЮЗНІРСТВО.....	28
БОРОДАЄВСЬКИЙ СЕРГІЙ	29
БРАЙЛЯ ШРИФТ	29
БРИГАДА	29
БУЛІМІЯ.....	30
БУЛІНГ.....	30
«БУМЕРАНГА ЕФЕКТ»	30

В

ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ (ВВП)	31
ВАЛОВИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД (ВНД).....	31
ВАНДАЛІЗМ.....	31
ВАРТІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ	31

«ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ»	31
ВАХНЯНИН АНАТОЛЬ	31
ВАЩЕНКО ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ.....	32
ВЕЛИКДЕНЬ.....	32
ВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ.....	32
ВЕСТИБУЛЯРНІ ВІДЧУТТЯ.....	33
ВETERАНИ ВІЙНИ	33
ВETERАНИ ПРАЦІ	33
ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНА.....	35
ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ	35
ВИРОБИТОК	35
ВИТАНОВИЧ ІЛІЯ.....	35
ВИХОВАННЯ.....	36
ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНЕ	37
ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ.....	38
ВИХОВНИЙ КОЛЕКТИВ	38
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	38
ВІДХИЛЕННЯ.....	38
ВІДЧАЙ	39
ВІДЧУТТЯ	39
ВІК	40
ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ	40
ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ	40
ВІКТИМОЛОГІЯ	41
ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ.....	41
ВЗАЄМНА ПОМІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА (ВПУВ)	41
ВОЙНАРОВСЬКИЙ-СТОЛОБУТ ТИТ ЄВГЕН.....	42
ВОЛОНТЕРСТВО або ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	43
ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ	44
ВОЛОШИН АВГУСТИН	45
ВОЛЯ.....	45
ВОРОБКЕВИЧ СИДІР	46

ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ	47
ВТОРИННА ЗАЙНЯТІСТЬ	47
ВУНДЕРКІНД	47

Г

ГАЛУЩИНСЬКИЙ ІВАН	47
ГАЛУЩИНСЬКИЙ МИХАЙЛО	48
ГАЛЮЦИНАЦІЯ	50
ГАРАНТ	50
ГАРАНТІЯ	50
ГАРАСЕВИЧ ОЛЕКСАНДР	50
ГЕДОНІЗМ	51
ГЕДОНІЯ	51
ГЕН	51
ГЕНДЕР	51
ГЕНДЕРНІ РОЛІ	51
ГЕНЕАЛОГІЯ	51
ГЕНЕЗА	52
ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ	52
ГЕНЕТИЧНИЙ	52
ГЕНІАЛЬНІСТЬ	52
ГЕНОТИП	52
ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ	52
ГЕРОСТРАТ	53
ГІДНІСТЬ	53
ГІМНАЗІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	53
ГЛАДИШОВСЬКИЙ АНТІН	55
ГОЛОВНИЙ МОЗОК	56
ГОЛОД	57
ГОЛОДНИЙ ПРОТЕСТ	57
ГОЛОДУВАННЯ	57
ГОРАЛЕВИЧ ЛЕВ	57
ГОРДІСТЬ	58
ГРОМАДА	58

ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ.....	59
ГРОМАДЯНИН.....	60
ГРОМАДЯНИН ПОХИЛОГО ВІКУ.....	60
ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ.....	60
ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ.....	61
ГУЗАР КАРДИНАЛ ЛЮБОМИР.....	61
ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ.....	63
ГУМАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ.....	63
ГУМАНІЗМ.....	64
ГУМАНІСТИЧНА ПЕДАГОГІКА.....	64
ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ.....	64
ГУС ЯН.....	65

Д

ДАР.....	65
ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА.....	65
ДЕВІАНТНИЙ.....	65
ДЕДУКЦІЯ.....	66
ДЕЗАДАПТАЦІЯ.....	66
ДЕІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ.....	66
ДЕКЛАРАЦІЯ.....	66
ДЕЛІКАТНІСТЬ.....	66
ДЕЛІКВЕНТНА ПОВЕДІНКА.....	67
ДЕМАГОГ.....	67
ДЕМАГОГІЯ.....	67
ДЕМОКРАТІЯ.....	67
ДЕПРЕСІЯ.....	67
ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ.....	68
ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ.....	68
ДЕФЕКТОЛОГІЯ.....	68
ДЕФІЦИТ.....	69
ДЕФІЦИТ СПІЛКУВАННЯ.....	69
ДЕФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	69
ДЗЕРОВИЧ ЮЛІАН-КОРНИЛО.....	69
ДИВІДЕНД.....	70

ДИДАКТИКА	70
ДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ	70
ДИДАСКАЛ	70
ДИНАМІКА	70
ДИНАМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ	71
ДИСГАРМОНІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	71
ДИСКОМФОРТ	71
ДИСКРЕТНІСТЬ	72
ДИСКУРСИВНИЙ	72
ДИСПЕРСІЙНИЙ АНАЛІЗ У ПЕДАГОГІЦІ	72
ДИСПОЗИЦІЯ.....	72
ДИСТАНТНІ СІМ'Ї.....	72
ДИСЦИПЛІНА.....	73
ДИСЦИПЛІНА СВІДОМА	73
ДИСЦИПЛІНА ФІНАНСОВА	73
ДИСЦИПЛІНОВАНІСТЬ	73
ДИТИНА.....	73
ДИТИНА-ІНВАЛІД.....	74
ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ДОХОДІВ.....	74
ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ ПОРІГ	74
ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ	74
ДИФУЗІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ	74
ДИФУЗНА ГРУПА	74
ДІАЛОГ.....	75
ДІАЛОГ У НАВЧАННІ	75
ДІЯ	76
ДІЯЛЬНІСНО-ОСОБИСТІСНА КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ.....	76
ДІЯЛЬНІСТЬ.....	76
ДОБРО і ЗЛО	77
ДОБРодІЙНІСТЬ	78
ДОВІДНИК КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПРОФЕСІЙ ПРАЦІВНИКІВ.....	78
ДОГМА	78
ДОГМАТИЗМ.....	78

ДОКТРИНА	78
ДОПОМОГА МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИМ СІМ'ЯМ	78
ДОПОМОГА БАГАТОДІТНИМ СІМ'ЯМ	78
ДОСВІД.....	79
ДОСТУПНІСТЬ	79
ДОТАЦІЯ	80
ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ	80
ДОШКІЛЬНИЙ ВІК	80
ДРОГОБИЧ ЮРІЙ	80
ДРУЖБА.....	81
ДУМКА	81
ДУХ.....	81
ДУХОВНИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ	82
ДУХОВНІ ЦІННОСТІ	82
ДУХОВНІСТЬ	82
ДУША	83

Е

ЕГОЇЗМ.....	83
ЕГОЦЕНТРИЗМ	83
ЕДИПІВ КОМПЛЕКС	84
ЕЙФОРІЯ	84
ЕКЗАЛЬТАЦІЯ	84
ЕКЗИСТАНЦІЙНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	84
ЕКЗОГАМІЯ.....	84
ЕКОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА	84
ЕКОНОМІКА	84
ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА	85
ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ	85
ЕКОНОМІЧНИЙ.....	85
ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ ДЕМОКРАТІЇ	85
ЕКОНОМІЧНО АКТИВНЕ НАСЕЛЕННЯ.....	85
ЕКОНОМІЧНО НЕАКТИВНЕ НАСЕЛЕННЯ.....	86
ЕКСПАНСИВНІСТЬ	86

ЕКСПЕКТАЦІЇ	86
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.....	86
ЕКСПЕРТИЗА	86
ЕКСТАЗ	86
ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ	87
ЕКСТРАВЕРСІЯ	87
ЕКСТРАВЕРТ	87
ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ	87
ЕКСТРАСЕНС	87
ЕКСТРЕМАЛЬНІ УМОВИ.....	88
ЕКТОМОРФНИЙ ТИП	88
ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ	88
ЕЛІТА.....	88
ЕМАНСИПАЦІЯ	88
ЕМОЦІЇ.....	89
ЕМПАТІЯ	89
ЕНДОГАМІЯ	89
ЕНДОГЕННИЙ	89
ЕНДОМОРФНИЙ ТИП	89
ЕНТУЗІАЗМ.....	89
ЕПІТАФІЯ.....	89
ЕРГОНОМІКА	89
ЕРОС	90
ЕСКАПІЗМ	90
ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ.....	90
ЕТИКА	90
ЕТИКА ХРИСТІЯНСЬКА.....	91
ЕТИКЕТ.....	91
ЕТНІЧНА ГРУПА.....	91
ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА	91
ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ	91
ЕТНІЧНИЙ	92
ЕТНІЧНІ ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	92
ЕТНОГЕНЕЗ.....	92
ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА	92

ЕТНОГРАФІЯ	92
ЕТНОЛОГІЯ.....	92
ЕТНОПСИХОЛОГІЯ.....	92
ЕТНОС	92
ЕТНОЦЕНТРИЗМ.....	92
ЕФЕКТ ПОЗИТИВНОГО ОРЕОЛУ	93

Є

ЄВА.....	93
ЄВАНГЕЛІЯ	93
ЄВПРАКСІЯ МСТИСЛАВІВНА	93
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС).....	93
ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ	94
ЄВШАН-ЗІЛЛЯ (ПОЛИН).....	94
ЄПІТІМІЯ	95
ЄРЕСЬ	95

Ж

ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ	95
ЖЕРТВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ	95
ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ.....	95
ЖИТТЄВА ПРОБЛЕМА	96
ЖИТТЄВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ	96
ЖИТТЄЗАТНА ОСОБИСТІТЬ.....	96
ЖИТТЯ ЛЮДИНИ	96

З

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ	96
ЗАГАЛЬНА СЕРЕДНЯ ОСВІТА	97
ЗАДАТКИ	97
ЗАЙНЯТІ ЕКОНОМІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ У ВИЗНАЧЕННІ МОП	98
ЗАКОН РУХУ КОЛЕКТИВУ	98

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИХОВАННЯ.....	98
ЗАРОБІТНА ПЛАТА ДОДАТКОВА.....	99
ЗАРОБІТНА ПЛАТА (ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ)	99
ЗАРОБІТНА ПЛАТА МІНІМАЛЬНА	99
ЗАРОБІТНА ПЛАТА ОСНОВНА.....	99
ЗАСІБ ВИХОВАННЯ.....	99
ЗАСОБИ ГАСІННЯ ПОЖЕЖ.....	100
ЗАТРИМКА.....	100
ЗАТРИМКА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ (ЗПР).....	100
ЗАЯЧКІВСЬКИЙ МИКОЛА	100
ЗВИЧАЙ.....	101
ЗВИЧКИ.....	101
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	101
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	102
ЗДАТНІСТЬ	102
ЗДІБНОСТІ	102
ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД.....	103
ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ	103
ЗДОРОВ'Я	103
ЗМІСТ ОСВІТИ	104
ЗНАННЯ	104
ЗНАННЯ ПРЕВЕНТИВНІ	105
ЗОМБІ	105
ЗОСЕРЕДЖЕНІСТЬ	105
ЗРІЛІСТЬ.....	105

I

ІДЕАЛ.....	105
ІДЕНТИФІКАЦІЯ	106
ІЗОЛЯЦІЯ	106
ІЛЮЗІОНІЗМ	106
ІЛЮЗІЯ.....	106
ІЛЮЗОРНІСТЬ.....	107

ІМІДЖ.....	107
ІМІТАЦІЯ	107
ІММІГРАЦІЯ	107
ІМПУЛЬС	108
ІМПУЛЬСИВНІСТЬ.....	108
ІНВАЛІД.....	108
ІНВАЛІДНІСТЬ.....	108
ІНДЕКС СПОЖИВЧИХ ЦІН.....	108
ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ.....	109
ІНДИВІД.....	109
ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ.....	109
ІНДИВІДУАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	109
ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАННЯ	110
ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ	110
ІНДИКАТОРИ РІВНЯ ЖИТТЯ.....	110
ІНДИКАТОРИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ	110
ІНІЦІАТИВА	110
ІНІЦІАЦІЯ	110
ІНСТИТУТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	110
ІНТЕГРАЦІЯ.....	110
ІНТЕГРОВАНІЙ	111
ІНТЕЛЕКТ	111
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ.....	111
ІНТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ.....	111
ІНТЕНСИВНІСТЬ ПРАЦІ НОРМАЛЬНА.....	111
ІНТЕНЦІЯ.....	111
ІНТЕРАКЦІЯ	111
ІНТЕРЕС	111
ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ	112
ІНТИМНИЙ.....	112
ІНТОНАЦІЯ	112
ІНТУЇЦІЯ	112
ІНФАНТИЛІЗМ.....	112
ІНФЛЯЦІЯ.....	112
ІНЦИДЕНТ	112

К

КАР'ЄРА.....	112
КАТАРСИС.....	113
КАТЕГОРІЇ.....	113
КВАЛІФІКАЦІЯ.....	113
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА.....	113
КЛАСИФІКАТОР ПРОФЕСІЙ (КП).....	114
КЛІЄНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	114
КЛЕПТОМАНІЯ.....	114
КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ.....	114
КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС.....	114
КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ.....	115
КОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ.....	115
КОКОРУДЗ ІЛЛЯ.....	115
КОЛЕКТИВ.....	115
КОЛЕКТИВІЗМ.....	115
КОЛЕКТИВНИЙ ДОГОВІР.....	115
КОЛИСКА.....	115
КОМАНДИТНЕ ТОВАРИСТВО.....	116
КОМЕРЦІЯ.....	116
КОМПЕНСАЦІЯ.....	116
КОМПЕТЕНТНИЙ.....	117
КОМПЕТЕНТНІСТЬ.....	117
КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ.....	117
КОМПРОМІС.....	117
КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ.....	117
КОМУНІКАТИВНИЙ.....	117
КОМУНІКАЦІЯ.....	117
КОНКУРЕНТ.....	117
КОНКУРЕНЦІЯ.....	118
КОНКУРС.....	118
КОНСЕНСУС.....	118
КОНСОЛІДАЦІЯ.....	118

КОНСТРУКТИВНА ВІДПОВІДЬ	118
КОНТАКТ	118
КОНТРАКТ.....	118
КОНТРОЛЬ	118
КОНТРОЛЬ ФІНАНСОВИЙ	119
КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ	119
КОНФЛІКТ.....	119
КОНФОРМІЗМ	119
КОНЦЕПЦІЯ ОСВІТИ «РІВНИЙ-РІВНОМУ».....	119
КОНЦЕПЦІЯ ПЕДАГОГІЧНА.....	120
КОН'ЮНКТУРА РИНКУ ПРАЦІ.....	120
КООПЕРАЦІЯ	120
КОРЕКЦІЯ.....	120
КОРЕНЕЦЬ ДЕНИС	120
КОРИГУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНЕ.....	121
КОРНЯКТИ	121
КОРФ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ	121
КОРЧАК ЯНУШ.....	121
КОХАННЯ	122
КРЕАТИВНИЙ.....	122
КРЕАТИВНІСТЬ	122
КРЕДИТ.....	122
КРЕДИТ ДОВІРИ	123
КРЕДО	123
КРИМСЬКИЙ АГАТАНГЕЛ (АГАФАНГЕЛ)	
ЮХИМОВИЧ	123
КСЕНОФОБИЯ.....	123
КУЛЬТУРА.....	124
КУЛЬТУРА ВИРОБНИЦТВА	124
КУЛЬТУРА ДУХОВНА.....	124
КУЛЬТУРА ЕКОНОМІЧНА.....	124
КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНА	124
КУЛЬТУРА ПЕДАГОГІЧНА.....	125
КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ.....	125
КУЛЬТУРНА САМОСВІДОМІСТЬ.....	125

КУЛЬТУРНИЙ ШОК	125
КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ	125
КУМУЛЯТИВНІСТЬ.....	125

Л

ЛАБІЛЬНІСТЬ.....	126
ЛАВРА.....	126
ЛАТЕНТНИЙ	126
ЛЕГІТИМНІСТЬ	126
ЛЕЖОГУБСЬКИЙ ТЕОДОСІЙ	126
ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ.....	127
ЛЕСЯ УКРАЇНКА	127
ЛІДЕР	128
ЛІМІТ	128
ЛІНІЯ ЖИТТЯ.....	128
ЛІРИЧНІСТЬ.....	128
ЛЦЕНЗІЯ	128
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА.....	128
ЛЮБОВ	130
ЛЮДИНА	130
ЛЮДИНА СОЦІАЛЬНА	131
ЛЮДИНА СХІДНОГО ТИПУ	131
ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ	131
ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР	131
ЛЮДЯНІСТЬ	131
ЛЮСТРАЦІЇ.....	132

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО	132
МАГІСТР.....	133
МАГІЯ.....	133
МАЙСТЕРНІСТЬ	133

МАКРОСОЦІУМ КЛАСУ	134
МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНА СІМ'Я	134
МАЛОЛІТНЯ ОСОБА.....	134
МАРГІНАЛИ	134
МАРГІНАЛЬНІСТЬ.....	134
МАСЛОУ АБРАХАМ	134
МЕЖА МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ	134
МАТЕРИНСТВО	135
МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА	135
МЕНТАЛЬНІСТЬ НАЦІЇ, МЕНТАЛІТЕТ	135
МЕТА	135
МЕТА СОЦІАЛЬНО-КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ.....	135
МЕТОД	136
МЕТОД ВИМОГ І КОНТРОЛЮ.....	136
МЕТОД ВПРАВ.....	136
МЕТОД ПЕРЕКОНАННЯ	137
МЕТОД ПОЗИТИВНОГО ПРИКЛАДУ	137
МЕТОД ПРЕВЕНТИВНОЇ ОСВІТИ	137
МЕТОД ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ	137
МЕТОД СХВАЛЕННЯ І ЗАСУДЖЕННЯ	138
МЕТОДИ ВИХОВАННЯ.....	138
МЕТОДИКА	139
МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ	139
МЕЦЕНАТ	139
МИЛОСЕРДЯ.....	139
МІГРАЦІЯ.....	139
МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ	139
МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА	140
МІЖНАРОДНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ.....	142
МІЗАНТРОП.....	143
МІЗАНТРОПІЯ	143
МІКРОСОЦІУМ КЛАСУ.....	143
МІМІКА.....	143

МІНІМАЛЬНА ПЕНСІЯ	144
МІНІМАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА (МЗП).....	144
МІНІМАЛЬНИЙ СПОЖИВЧИЙ БЮДЖЕТ (МСБ).....	144
МОВА	145
МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ.....	145
МОЛОДЬ	145
МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК	146
МОП	147
МОРАЛЬНИЙ ФАКТОР	147
МОРАЛЬНІСТЬ.....	147
МОТИВ	148
МОТИВАЦІЯ.....	148
МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ.....	149
МРІЯ.....	149
МУДРІСТЬ.....	149

Н

НАБАТ	150
НАБІР СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ	150
НАВИЧКИ.....	150
НАВІЮВАННЯ (СУГЕСТІЯ).....	150
НАВРОЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР	150
НАВЧАННЯ.....	151
НАГІРНИЙ ВАСИЛЬ	151
НАДІЯ	152
НАМІР.....	152
НАРКОМАНІЯ.....	152
НАРОД	152
НАРОДНІСТЬ	152
НАСЕЛЕННЯ	152
НАСИЛЬСТВО	152
НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї.....	153
НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ.....	153
НАЦІЯ.....	154

НЕДУГА	154
НЕПОВНА СІМ'Я	154
НЕПОВНОЛІТНІ.....	154
НЕПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА.....	154
НЕФОРМАЛЬНА ГРУПА	154
НИЖАНКІВСЬКИЙ ОСТАП.....	154
НІГЛІЗМ	155
НОВОСТВОРЕНА РОДИНА	155
НОМІНАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА	155
НОМІНАЛЬНІ ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ	155
НОРМА	155
НОРМА ВИРОБІТКУ	155
НОРМА КЕРОВАНостІ (КІЛЬКОСТІ ПІДЛЕГЛИХ) ...	155
НОРМА ОБСЛУГОВУВАННЯ	155
НОРМА СОЦІАЛЬНА.....	155
НОРМА ЧАСУ	156
НОРМОВАНЕ ЗАВДАННЯ	156
НОРМУВАННЯ ПРАЦІ	156

О

ОБДАРОВАНІСТЬ.....	156
ОБ'ЄКТ ФІНАНСОВИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	157
ОБ'ЄКТИВНИЙ.....	157
ОБ'ЄКТИВНІСТЬ	157
ОБМЕЖЕНА МОЖЛИВІСТЬ	157
ОДЕРЖИМІСТЬ.....	157
ОДІОЗНИЙ	157
ОЗДОРОВЧЕ ГОЛОДУВАННЯ	157
ОЛІГОФРЕНІЯ.....	158
ОЛІГОФРЕНОПЕДАГОГІКА	158
ОНТОГЕНЕЗ	158
ОПЕРАЦІЯ	159
ОПІКА.....	159
ОПОНЕНТ	159
ОРАНТА	159

ОРГАНИ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ.....	159
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ	160
ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОЧОГО МІСЦЯ	160
ОСВІТА.....	160
ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД.....	161
ОСОБИСТІСНО-СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ.....	162
ОСОБИСТІТЬ, ОСОБА.....	162
ОХОРОНА ДИТИНСТВА.....	163
ОХОРОНА МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА.....	163
ОХОРОНА ПРАЦІ.....	165

П

ПАМ'ЯТЬ	166
ПАНІКА	167
ПАНТОМІМІКА	167
ПАНЬКІВСЬКИЙ КОСТЬ.....	168
ПАРТНЕРСТВО СОЦІАЛЬНЕ.....	172
ПАРЦЕЛЯЦІЯ	172
ПАСПОРТ	172
ПЕДАГОГ.....	172
ПЕДАГОГІКА	172
ПЕДАГОГІКА ПАРАЛЕЛЬНОЇ ДІЇ	173
ПЕДАГОГІКА СОЦІАЛЬНА	173
ПЕДАГОГІКА СПІВРОБІТНИЦТВА	173
ПЕДАГОГІЧНА ПРАКСЕОЛОГІЯ	173
ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОТЕРАПІЯ.....	173
ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ.....	173
ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ.....	173
ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ	174
ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ	174
ПЕНСІЯ	174
ПЕРЕДДОШКІЛЬНИЙ ВІК	174
ПЕРЕЖИВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ	175

ПЕРЕКОНАННЯ	178
ПЕРСОНІФІКАЦІЯ	178
ПЕРСПЕКТИВА	178
ПЕРЦЕПТИВНИЙ	179
ПЕРЦЕПЦІЯ.....	179
ПЕСИМІЗМ	179
ПІДЛІТОК.....	179
ПІДЛІТКОВИЙ ВІК.....	179
ПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	180
ПІКЛУВАННЯ	180
ПІЛЬГА.....	180
ПІЛЬГОВЕ ОПОДАТКУВАННЯ.....	180
ПІСТ	181
ПЛЕБІСЦИТ.....	181
ПЛЮРАЛІЗМ.....	182
ПОЖЕЖА.....	182
ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ	182
ПОКЛИКАННЯ	182
ПОЛЛОГ	182
ПОЛІТИКА ДОХОДІВ І ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ.....	182
ПОПИТ НА РОБОЧУ СИЛУ ІНДИВІДУАЛЬНИЙ.....	183
ПОПИТ НА РОБОЧУ СИЛУ СУКУПНИЙ	183
ПОРІГ ІНДЕКСАЦІЇ.....	183
ПОРУШЕННЯ.....	183
ПОТРЕБА.....	183
ПОХВАЛА.....	185
ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	186
ПРАВО	186
ПРАВО ПРИТУЛКУ	186
ПРАВОВА ДОПОМОГА	186
ПРАВОВА КУЛЬТУРА	186
ПРАВОВА ОСВІТА.....	186
ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ.....	186
ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ	187
ПРАВОВЕ ПОЛЕ.....	187

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	187
ПРАВОВІДНОСИНИ.....	187
ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА.....	187
ПРАВОСВІДОМІСТЬ.....	187
ПРАГМАТИЗМ	187
ПРАЦЯ	187
ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	188
ПРЕВЕНТИВНА ІНФОРМАЦІЯ	188
ПРЕВЕНТИВНА РОБОТА	188
ПРЕВЕНТИВНА СІМ'Я.....	188
ПРЕВЕНТИВНЕ ВИХОВАННЯ	188
ПРЕВЕНТИВНИЙ	188
ПРЕВЕНТИВНІ (ЗАПОБІЖНІ) ЗАХОДИ	188
ПРЕВЕНТИВНІСТЬ	188
ПРЕВЕНЦІЯ	188
ПРИЙОМ ВИХОВАННЯ	188
ПРИЙОМНА СІМ'Я	189
ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ	189
ПРИНЦИП КУЛЬТУРОВІДПОВІДНОСТІ	189
ПРИНЦИП ПРИРОДОВІДПОВІДНОСТІ.....	190
ПРИНЦИПИ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ.....	190
ПРИТУЛОК	190
ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	190
ПРІОРИТЕТ.....	191
ПРОГНОЗ.....	191
ПРОГРЕС І РЕГРЕС	191
ПРОДУКТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	191
ПРОДУКТИВНІСТЬ.....	191
ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ.....	191
ПРОЖИТКОВИЙ МІНІМУМ.....	191
ПРОПОЗИЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ.....	192
ПРОСВІТА	192
ПРОСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА.....	193
ПРОСТИТУЦІЯ	193
ПРОСТИТУЦІЯ ДИТЯЧА.....	193

ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА	193
ПРОТИРЕЦИДИВНА ПРОФІЛАКТИКА	193
ПРОФАНАЦІЯ.....	193
ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ	194
ПРОФЕСІЙНА СПІЛКА (ПРОФСПІЛКА).....	194
ПРОФЕСІОНАЛ	196
ПРОФЕСІЯ	196
ПРОФІЛАКТИКА	196
ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ.....	197
ПРОФІЛАКТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ	197
ПРОЦЕС ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ	197
ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ І ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ.....	198
ПРОЦЕС СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	199
ПСИХІКА	199
ПСИХОГІГІЄНА	199
ПСИХОДЕЛІЯ	199
ПСИХОДРАМА	199
ПСИХОЛАГНІЯ	199
ПСИХОЛОГІЧНА ГАРМОНІЯ.....	199
ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА.....	200
ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ	200
ПСИХОЛОГІЧНА ОСВІТА	200
ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА.....	200
ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА.....	200
ПСИХОЛОГІЧНИЙ БАР'ЄР	201
ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ	202
ПСИХОЛОГІЯ	202
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	203
ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ	203
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА.....	203
ПСИХОПРОФІЛАКТИКА	205

Р

РАДІСТЬ	205
РАННЄ СТАТЕНЕ ЖИТТЯ	205
РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ	205
РАЦІОНАЛІЗМ	205
РАЦІОНАЛЬНЕ	206
РАЦІОНАЛЬНІСТЬ	206
РЕАБІЛІТАЦІЙНА ВІДПУСТКА	206
РЕАБІЛІТАЦІЯ	206
РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ НАЦІСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ	206
РЕАКЦІЯ	207
РЕАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА	207
РЕАЛЬНІ ДОХОДИ	207
РЕЗЕРВИ ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ	207
РЕЙТИНГ	207
РЕЛАКСАЦІЯ	208
РЕЛАКСОПЕДІЯ	208
РЕПУТАЦІЯ	208
РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ	208
РЕФЕРЕНДУМ	208
РЕФЕРЕНТНА ГРУПА	208
РЕФЛЕКСІЯ	208
РЕЦЕПТОРИ	208
РИГІДНІСТЬ	209
РИЗИК СОЦІАЛЬНИЙ	209
РИНОК ПРАЦІ	209
РІВНОВАГА	209
РОБОЧА СИЛА ІНДИВІДУАЛЬНА	209
РОБОЧЕ МІСЦЕ	209
РОДИННЕ ВИХОВАННЯ	210
РОЗВИТОК	210
РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ	210

РОЗУМ.....	210
РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ.....	211
РОЛЬ.....	211
РОЛЬ СОЦІАЛЬНА.....	211
«РУСЬКА БЕСІДА».....	212
«РУСЬКА ТРІЙЦЯ».....	213
РЯТУВАЛЬНИК.....	213

С

САКРАЛІЗАЦІЯ.....	214
САКРАЛЬНЕ.....	214
САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ.....	214
САМОАНАЛІЗ.....	214
САМОВИХОВАННЯ.....	215
САМОВЛАДАННЯ.....	215
САМОЗАСПОКОЄНІСТЬ.....	216
САМОЗБЕРЕЖЕННЯ.....	216
САМОКОНТРОЛЬ.....	216
САМОКОРЕКЦІЯ.....	217
САМОЛЮБСТВО.....	217
САМОНАВІЮВАННЯ.....	217
САМООЦІНКА.....	217
САМООЦІНЮВАННЯ.....	218
САМОПІЗНАННЯ.....	218
САМОПОВАГА.....	218
САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ.....	218
САМОРЕГУЛЯЦІЯ.....	218
САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ.....	219
САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА.....	219
САМОСВІДОМІСТЬ.....	219
САНКЦІЇ (СОЦІАЛЬНІ).....	220
САНКЦІЯ.....	220
СВІДОМІСТЬ.....	221
СЕГМЕНТАЦІЯ РИНКУ ПРАЦІ.....	221

СЕНС ЖИТТЯ.....	221
СЕНСИТИВНІСТЬ	222
СЕНСОПАТІЇ	222
СЕНСОРНИЙ	222
СИГНАЛ.....	222
СИМПАТІЯ.....	222
СИНЕРГІЯ	222
СИРІТСТВО	222
СИРОТИ СОЦІАЛЬНІ	223
СИСТЕМА.....	223
СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ.....	223
СИТУАЦІЯ	224
СІМЕЙНА ПСИХОТЕРАПІЯ	224
СІМЕЙНА РЕАБІЛІТАЦІЯ.....	224
СІМ'Я.....	224
СІМ'Я НЕПОВНА	224
СІМ'Я ПРИЙОМНА	224
СІМ'Я РИЗИКУ	224
СКЕПТИЦИЗМ	224
СКРИНІНГ	225
СЛОВО.....	225
СОВІСТЬ	226
СОРОМ	226
СОЦІАЛІЗАЦІЯ.....	227
СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ	227
СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ	227
СОЦІАЛЬНА ВЕРСТВА	227
СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	227
СОЦІАЛЬНА ВЛАДА	228
СОЦІАЛЬНА ГРУПА	228
СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ	228
СОЦІАЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ.....	228
СОЦІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ	229
СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА.....	229
СОЦІАЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ.....	229

СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ.....	229
СОЦІАЛЬНА ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ.....	229
СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ.....	230
СОЦІАЛЬНА ОБДАРОВАНІСТЬ.....	230
СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ.....	230
СОЦІАЛЬНА ПАСПОРТИЗАЦІЯ.....	230
СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА.....	230
СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ.....	231
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА.....	232
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА «РІВНИЙ РІВНОМУ».....	232
СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА.....	232
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА.....	233
СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА.....	233
СОЦІАЛЬНА ПРЕВЕНЦІЯ.....	233
СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА.....	233
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.....	233
СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ.....	233
СОЦІАЛЬНА РОБОТА.....	233
СОЦІАЛЬНА РОЛЬ.....	234
СОЦІАЛЬНА СИРОТА.....	234
СОЦІАЛЬНА СЛУЖБА.....	234
СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА.....	234
СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ.....	234
СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА.....	234
СОЦІАЛЬНА СФЕРА.....	234
СОЦІАЛЬНА ТВОРЧІСТЬ.....	234
СОЦІАЛЬНА УСТАНОВКА.....	234
СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ.....	234
СОЦІАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	235
СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	235
СОЦІАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я.....	235
СОЦІАЛЬНЕ ІНСПЕКТУВАННЯ.....	235
СОЦІАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НЕБЛАГОПОЛУЧНОЇ СІМ'Ї.....	235

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО.....	235
СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	235
СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО	235
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	235
СОЦІАЛЬНИЙ ДІАГНОЗ.....	235
СОЦІАЛЬНИЙ ДОСВІД	236
СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ	236
СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ (СЗН)	237
СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	239
СОЦІАЛЬНИЙ ПАТРОНАЖ.....	239
СОЦІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГ	239
СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК	239
СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС	240
СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС СІМ'Ї.....	240
СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД	240
СОЦІАЛЬНИЙ УСПІХ.....	240
СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ.....	241
СОЦІАЛЬНІ НОРМИ	241
СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ	241
СОЦІАЛЬНІ ПОТРЕБИ.....	241
СОЦІАЛЬНІ ПРАВА Й СВОБОДИ	241
СОЦІАЛЬНІ СИРОТИ	241
СОЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ	241
СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФЕРТИ, АБО ТРАНСФЕРТНІ ПЛАТЕЖІ.....	242
СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС.....	242
СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА РЕАБІЛІТАЦІЯ	242
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	242
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДОПОМОГА	242
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА КОМПЕТЕНЦІЯ СІМ'Ї	242
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА	242
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ.....	242
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА.....	242
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В	

ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ	243
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ	243
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПАТРОНАЖ	243
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД	243
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА КОМПЕТЕНЦІЯ	244
СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА	244
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЗАНЕДБАНІСТЬ ДИТИНИ	244
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ШКІЛЬНОЇ РОБОТИ	244
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАТУС УЧНЯ	244
СОЦІАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА РОБОТА	244
СОЦІАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА ФУНКЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	244
СОЦІОГЕННИЙ	245
СОЦІОГРАМА	245
СОЦІОКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНЦІЯ	245
СОЦІОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ	245
СОЦІОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНЦІЯ	245
СОЦІОЛОГІЧНА САМОКОРЕКЦІЯ	245
СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ	245
СОЦІОЛОГІЯ	246
СОЦІОМЕТРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	246
СОЦІОМЕТРІЯ	246
СОЦІОЦЕНТРИЗМ	246
СОЦІУМ	246
СПЕЦІАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІ ЗАКЛАДИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ	246
СПІВЧУТТЯ	246
СПІЛКУВАННЯ	247
СПОГЛЯДАННЯ	248
СПОЖИВЧИЙ КОШИК	248
СПОКІЙ	248
СПОСІБ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ	249
СПОСТЕРЕЖЕННЯ	249

СПРИЙНЯТТЯ.....	249
СТАГНАЦІЯ.....	249
СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	250
СТАРАННІСТЬ.....	251
СТАРІСТЬ.....	251
СТАТЕВО-РОЛЬОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ	251
СТАТУС	251
СТЕРЕОТИП (СОЦІАЛЬНИЙ).....	252
СТИГМАТИЗАЦІЯ	252
СТИЛЬ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ.....	252
СТИМУЛ.....	252
СТРАТИФІКАЦІЯ	253
СТРАТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	253
СТРАХОВИЙ ТАРИФ	253
СТРАХУВАННЯ	253
СТРЕС.....	253
СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ	253
СУБ'ЄКТ	254
СУБ'ЄКТИВНИЙ	255
СУБ'ЄКТИВНІСТЬ.....	255
СУБ'ЄКТНІСТЬ	255
СУБКУЛЬТУРА.....	255
СУБСИДІЇ.....	255
СУБСИДІЯ.....	256
СУВЕРЕНІТЕТ	256
СУГЕСТІЯ.....	256
СУДЖЕННЯ	256
СУКУПНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ	257
СУРДОПЕДАГОГІКА	257
СУСПІЛЬСТВО	257
СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА	257

Т

ТАЛАНТ	257
ТАНЯЧКЕВИЧ ДАНИЛО.....	258
ТАРИФНА СИСТЕМА.....	258
ТАРИФНА СІТКА.....	259
ТВОРЧИСТЬ.....	259
ТЕМПЕРАМЕНТ	259
ТЕРЛЕЦЬКИЙ ОМЕЛЯН	260
ТЕХНІКА БЕЗПЕКИ	260
ТЕХНОЛОГІЯ.....	261
ТЕХНОЛОГІЯ ПРЕВЕНТИВНОЇ РОБОТИ.....	261
ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ	261
ТОКСИКОМАНІЯ	262
ТОЛЕРАНТНІСТЬ.....	262
ТОТЕМ	262
ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ.....	262
ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ.....	262
ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ	263
ТРУДОВІ РЕСУРСИ.....	263
ТРУДОМІСТКІСТЬ.....	263
ТЬЮТОР	263

У

УВАГА	263
УМІННЯ.....	263
УМОВИ ПРАЦІ.....	264
УНІКАЛЬНІСТЬ	264
УПРАВЛІННЯ.....	264
УРОК.....	265
УСИНОВЛЕННЯ (удочеріння).....	265
УСПІХ.....	265
УСТАНОВКА	265
УТРИМАННЯ ДИТИНИ БАТЬКАМИ	265

УТРИМАНЦІ.....	265
УЧАСНИКИ БОЙОВИХ ДІЙ	266
УЧАСНИКИ ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС.....	266
УЧІННЯ.....	266
УЯВА	266

Ф

ФАКТ ПЕДАГОГІЧНИЙ.....	267
ФАКТОР	267
ФАКТОРИ ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ	267
ФАЛЬСИФІКАЦІЯ	267
ФАМІЛЬЯРНІСТЬ.....	268
ФАНТАЗІЯ.....	268
ФАСИЛІТАТОР.....	268
ФАСИЛІТАЦІЯ	268
ФАСИЛІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА	268
ФЕНОМЕН.....	268
ФЕТИШИЗМ	268
ФІКЦІЯ.....	269
ФІЛАНТРОП	269
ФІЛАНТРОПІЯ.....	269
ФОБІЯ.....	271
ФОНД.....	271
ФОНД НАГРОМАДЖЕННЯ.....	271
ФОНД СПОЖИВАННЯ	271
ФОРМА ДОПОМОГИ КРИЗОІНТЕРВЕНТНА	271
ФОРМА ДОПОМОГИ ПАТРОНАЖ.....	272
ФОРМА ДОПОМОГИ ПРОБЛЕМНО-ОРІЄНТОВНА	272
ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ	272
ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ.....	272
ФРУСТРАЦІЯ	273
ФУНКЦІЇ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВАННЯ	273
ФУНКЦІЇ СТРАХУВАННЯ	273
ФУНКЦІЯ	273

Х

ХАРАКТЕР	273
ХАРИЗМА	274
ХАРИЗМАТИЧНА ОСОБИСТІТЬ	274
ХИБНІ ТИПИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ.....	274
ХРАПЛИВИЙ ЄВГЕН	274

Ц

ЦЕНЗ	275
ЦЕНТРАЛЬНА НЕРВОВА СИСТЕМА	275
ЦЕРЕМОНІАЛ	275
ЦЕРЕМОНІЯ	275
ЦИВІЛІЗАЦІЯ.....	275
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	276
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПРОСТУПОК	276
ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ	276
ЦІЛЬ	277
ЦІНА РОБОЧОЇ СИЛИ.....	277
ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ.....	277
ЦІННОСТЕЙ СИСТЕМА	277
ЦІННОСТІ	278
ЦІННОСТІ ЖИТТЯ.....	278
ЦІННОСТІ МОРАЛЬНІ.....	278
ЦНОТА	279

Ч

ЧАПЕЛЬСЬКИЙ ІЛЯРІЙ.....	279
ЧЕСНІСТЬ	279
ЧЕСТЬ	279
ЧУЙНІСТЬ	279

Ш

ШАНС	280
ШАШКЕВИЧ, ОТЕЦЬ МАРКІЯН.....	280

ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ	280
ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРЕЙ, МИТРОПОЛИТ	281
ШКІЛЬНА ФОБІЯ	283
ШКІЛЬНІ ПРОГУЛИ	283
ШКОЛА	283
ШКОЛА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ.....	283
ШТАТНИЙ РОЗПИС.....	284

Щ

ЩАСТЯ.....	284
ЩИРІСТЬ.....	284

Ю

ЮВІЛЕЙ	284
ЮВЕЛІРНИЙ	284
ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ	285
ЮНАЦЬКИЙ ВІК	285
ЮРИДИЧНИЙ	285
ЮРИДИЧНИЙ АКТ.....	285
ЮРИДИЧНИЙ ВЧИНОК	285
ЮРИДИЧНІ ФАКТИ.....	285
ЮСТИЦІЯ.....	286

Я

«Я-ІДЕНТИЧНІСТЬ».....	286
ЯКІСТЬ ЖИТТЯ.....	286
ЯКІСТЬ ЗНАНЬ	286
ЯКІСТЬ ПРЕВЕНТИВНИХ ЗНАНЬ.....	286
ЯКІСТЬ РОБОЧОЇ СИЛИ.....	287
ЯКІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ	287
«Я-КОНЦЕПЦІЯ».....	287
ЯНІВ БРОНИСЛАВ	287

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранник Л. Б. Соціальний захист громадян : навч. посібник / Л. Б. Баранник. — Вид. 2-ге, доповн. і переробл. — Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2017. — 246 с.
2. Березуцький В. В. Практичний коментар щодо Закону України «Про охорону праці» [Електронний ресурс] / В. В. Березуцький. — 2009. — 379 с. — Режим доступу : <https://www.kpi.kharkov.ua/archive/Articles/safety/commentaryi.pdf>.
3. Благодир Л. А. Функції і принципи превентивної діяльності вчителя математики [Електронний ресурс] / Л. А. Благодир, В. О. Швець. — Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/15440>.
4. Богданова І. М. Соціальна педагогіка : навч. посібник для студентів і викладачів ВНЗ. Рекомендовано МОН / І. М. Богданова. — Київ : Вид. «Знання», 2008. — 343 с.
5. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Васянович Григорій Петрович ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. — Київ, 1997. — 377 с.
6. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч.-метод. посібник для викладачів і студ. вищих навч. закл. / Г. П. Васянович ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Львівський науково-практичний центр ; Львівська держ. фінансова академія. — Львів : Норма, 2005. — 343 с.
7. Васянович Г. П. Честь і гідність педагога : Навчальний посібник. — Львів, ЛДФІ, 2004. — 44 с.
8. Гикава Г. Підтримка дітей з обмеженими функціональними можливостями / Г. Гикава // Соціальний педагог. — 2008. — № 12.
9. Гіптерс З. В. Економічна освіта на західноукраїнських землях та її сподвижники (XIX — перша половина XX ст.) : монографія / З. В. Гіптерс. — Київ : УБС НБУ, 2011. — 347 с.
10. Гіптерс З. В. Культурологія: словник-довідник: навч. посіб. / З. В. Гіптерс. — К.: УБС НБУ, 2008. — 407 с.

11. Гіптерс З. В. Педагогічний словник : навч.-методичний посібник для студентів. — Львів, ЛІБС УБС НБУ, 2009. — 131 с.
12. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
13. Горинь В. І. Трильовський Кирило // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 152.
14. Демиденко Г. П. Безпека життєдіяльності [Текст] : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Г. П. Демиденко ; Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». — К. : НТУУ «КПІ», 2008. — 300 с.
15. Діти вулиці: хто вони і як їм допомогти [Текст] : навч. посіб. / упоряд. О. Главник, Н. Комарова. — К. : Главник, 2006. — 112 с.
16. Договір між Урядом України і Міжнародним комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) про відкриття Місії МКЧХ в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/991_005.
17. Докторович М. О. Соціальна компетентність: співвідношення наукових категорій [Електронний ресурс] / М. О. Докторович. — Режим доступу : <http://www.rusnauka.com/NIO/Pedagogica/doktorovich.doc.htm>.
18. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. — Київ : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
19. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т — Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2013. — 784 с.
20. Ермилова А. В. Теория социальной работы : учебно-методическое пособие / А. В. Ермилова, Б. Л. Цветкова. — Нижний Новгород : Нижегородский государственный университет, 2015. — 126 с.
21. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.

22. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 р. № 1768-III. (поточна редакція — від 31.08.2018, підстава - 2462-VIII). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>

20. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю { Назва Закону із змінами, внесеними згідно із Законом N 2249-VIII (2249-19) від 19.12.2017 }. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/2109-14>

21. Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23.03.2000 р. № 1584-III. Поточна редакція — Редакція від 11.10.2018, підстава - 2542-VIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14>

22. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21.03.1991 р. № 875-XII у редакції від 07.05.2017 р. (далі – Закон № 875-XII). [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12>

23. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» № 3721-XII від 16.12.93. Поточна редакція — Визнання неконституційними окремих положень від 22.05.2018, підстава — v005p710-18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12>

24. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

25. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>.

26. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» { Назва Закону в редакції Закону N 2325-VIII (2325-19) від 13.03.2018 }. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>

27. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». — Поточна редакція — Редакція від 04.11.2018, підстава — 2581-VIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>

28. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 р. № 3551-XII. Редакція від 01.01.2019, підстава – 2300-VIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

29. Законодавчі матеріали з питань охорони материнства і дитинства [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.chl.kiev.ua/default.aspx?id=5695>

30. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті майбутніх фахівців; за ред. член-кор. НАПН України Гуревича Р. С. — Львів : ЛДУ БЖД, 2015. — 380 с.

31. Коваль Г. В. Роль філософських дисциплін у підготовці майбутніх соціальних працівників // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія]. Серія: Філософія. Вип. 250, 2015. — С. 34—38.

32. Коваль Г. В., Тарабанська Т. Роль соціального працівника в закладах дошкільної освіти // Соціальна робота: становлення, перспективи, розвиток [Текст] // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 червня 2020 р.; [за заг. ред.: Нагірняка М.Я.]. — Львів : ЛДУ БЖД, 2020. — 285 с. — С. 97—100.

33. Коваль М. С. Формування професійної готовності майбутніх рятувальників / М. С. Коваль // Сучасний рух науки: тези доп. V міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 7—8 лютого 2019 р. — Дніпро, 2019. — 864 с. — С. 318—322.

34. Коваль М. С., Гіптерс З. В. Участь громадських організацій у забезпеченні життєдіяльності населення Західної України (XIX – початок XX століть) / М. С. Коваль, З. В. Гіптерс // International scientific professional periodical journal «The Unity of Science» December 2018 — January 2019/ Czech Republic — Prague, 2019; p. 176. — С. 23—25.

35. Коваль М. С., Гіптерс З. В., Кусій М. І. Проблема забезпечення підготовки фахівців служби цивільного захисту // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. Т. М. Турчин. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. № 4. 150 с. – С. 97–104.

36. Козинець І. І. Буллінг як напрям виховання гендерної культури молодого покоління під час профорієнтації [Електронний ресурс] / І. І. Козинець Режим доступу: <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2666/1/9.pdf>

37. Козубовська І. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю / І. В. Козубовська, В. Ю. Керецман, Г. В. Товканець. — Ужгород: УЖДУ, 1998. — 173 с.

38. Концепція превентивного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14012/>.

39. Методика соціальної діагностики взаємостосунків в суспільстві // Теорія і методика соціальної роботи. — Москва, 1994.

40. Міщик Л. І. Професійна підготовка соціального педагога: педагогічний, психологічний, управлінський аспекти / Л. І. Міщик. — Запоріжжя, 1996.

41. Моделирование педагогической ситуации. — Москва, 1981.

42. Нагавкина Л. С. Социальный педагог: введение в должность : сб. материалов / Л. С. Нагавкина, О. К. Крокинская, С. А. Косабущкая. — Санкт-Петербург, 2002.

43. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология : учебник / Л. Ф. Обухова. — Москва, 1996.

44. Павлова Л. О. Політико-економічний аналіз системи соціального захисту населення в Україні : дис. ... канд. екон. наук / Л. О. Павлова ; Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2015 — 230 с.

45. Пільги для багатодітних сімей в 2018 році в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ukrainatoday.com.ua/pilgi-dlya-bagatoditnix-simej-v-2018-roci-v-ukra%D1%97ni/>.

46. Приходько В. Технології превентивного виховання у роботі соціального педагога / В. Приходько // Соціальний педагог. — 2008. — № 4.

47. Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання [Текст] : парламентські слухання, 22 грудня 2003 р. / Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді ; підгот. З. Т. Грабко [та ін.]. — К. : [б.в.], 2004. — 375 с.

48. Професія «соціальний працівник» / упоряд. О. Главник ; за заг. ред. К. Шендеровської. — Київ, 2006.

49. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. — К.: «Вища школа», 1982. — 216 с.

50. Романовська Д. Складні життєві ситуації. Психологічний аналіз проблем, ресурсів та стратегій подолання труднощів / Д. Романовська // Соціальний педагог. — 2008. — № 12.

51. Рошканюк В. М. Визначення поняття «соціальний захист» в теорії права соціального забезпечення [Електронний ресурс] / В. М. Рошканюк // Форум права. — 2012. — № 3. — С. 626—630. — Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12rvmpcz.pdf>.

52. Саралиева З. Х. Система социальной работы : монография / З. Х. Саралиева. — Нижний Новгород : Изд-во НИСОЦ, 2008. — 315 с.

53. Семикіна М. В. Активізація ролі профспілок у збереженні трудового потенціалу підприємств та підвищенні його конкурентоспроможності / М. В. Семикіна, М. В. Даневич // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : наук.-практ. зб. — Київ, 2009. — № 3. — С. 56—60.

54. Сердюк І. Д. Соціальна творчість як поняття. Нова парадигма : альманах наукових праць / І. Д. Сердюк. — Київ ; Запоріжжя, 2004. — Вип. 35. — С. 104.

55. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики : навч. посібник / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. — Київ : МАУП, 2002. — 200 с.

56. Словник-довідник для соціального працівника / автор-упорядник канд. соціол. наук А. П. Литвин. — Тернопіль, 2008. — 225 с.

57. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К.: Міленіум, 2002. — 260 с.

58. Словник української мови» (СУМ-11). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/>

59. Соціальна педагогіка як наука про розвиток особистості в соціумі [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://studopedia.ru/13_48734_sotsialna-pedagogika-yak-nauka-pro-rozvitok-osobistosti-v-sotsiumi.html

60. Соціально-педагогічний словник [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/metodser/22/6.pdf>.

Субсидія-2019: все про монетизацію, нові правила виплат і підрахунок доходів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/12/28/643944/>

61. Тарасенко Н. Профспілки в Україні як чинник соціально-політичного розвитку: історичний досвід, сучасний стан і перспективи [Електронний ресурс] / Н. Тарасенко // Резонанс. — 2016. — № 62. — С. 3—15. — Режим доступу : <http://nbuviiar.gov.ua/images/rezonans/2016/rez62.pdf>

62. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посібник / за заг. ред. проф. А. Й. Капської. — Київ, 2000. — 372 с.

63. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упорядник Л. В. Лохвицька. — 2-ге вид., оновл. — Тернопіль : Мандрівець, 2017. — 232 с.

64. Товканець Г. В. Стратегія, тактика і техніка педагогічного спілкування з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку : навч.-метод. посібник / Г. В. Товканець. — Ужгород : УЖДУ, 1999. — 75 с.

65. Холостова Е. И. Профессиональный и духовно-нравственный портрет социального работника / Е. И. Холостова. — Москва. — 1993.

66. Чабан Д. Б. Економічна свідомість особистості як результат економічної соціалізації [Електронний ресурс] / Д. Б. Чабан // Вісник післядипломної освіти. — 2013. — Вип. 9 (1). — С. 252—262. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>

67. Чайка І. Ю. Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні / І. Ю. Чайка // Науково-теоретичний альманах «Грані». — 2017. — Т. 20. — № 7 (147). — С. 72–79.

68. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М. В. Шакурова. — Москва : Издательский центр «Академия», 2002. — 272 с.

69. Шендеровський К. С. Тактичний менеджмент соціальної служби: Посібник для керівників соціальних служб. — К., 2011. — 222 с.

70. Юшкевич О. Г. Надання правової допомоги як вид соціальних послуг / О. Г. Юшкевич // Право і Безпека. — 2009. — № 1. — С. 129—135. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2009_1_25

71. Яковлева А. М., Афонська Т. М. Сучасний тлумачний словник української мови. — Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. — 672 с.

Навчальне видання

КОВАЛЬ Мирослав Стефанович

ГШТЕРС Зінаїда Василівна

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

**Зведений словник-довідник
Нвчально-медодичний посібник**

Літературний редактор: **Галина Падик**

Технічний редактор, верстка: **Маріанна Климус**

Підписано до друку 12.02.2020.
Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.
Друк на різнографі. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 20,5.

Друк ЛДУ БЖД
79007, Україна, м. Львів, вул. Клепарівська, 35
Тел./факс: (8-032) 233-32-40, 233-24-79
e-mail: mail@ubgd.lviv.ua, ndr@ubgd.lviv.ua